

llyés

Gyula,

Németh

László,

Csoóri Sándor esszéje; Baka István,

Orbán Ottó, Vas István versei;

Mocsár Gábor novellája;

Görömbei András, Vekerdi László

tanulmánya;

műterem-

látoga-

tás

Németh

József-

nél

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
79-7 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — 6740. Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 10 forint. Előfizetési díj: negyedévre 30, fél évre 60, egy évre 120 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**

ISSN 0133 1167

Tartalom

1979. FEBRUÁR

XXXIII. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

ILLYÉS GYULA: Írói gondok (esszé)	3
NÉMETH LÁSZLÓ: Drága jó nyolcadik, A magyar író helyzete (kiadatlan írások)	7
CSOÓRI SÁNDOR: Kórház után (esszé)	18
VAS ISTVÁN: A rakparton (vers)	28
TANDORI DEZSŐ versei: Van Gogh: Éjszakai kávéház, Cézanne: A nagy fürdőzők	29
ORBÁN OTTÓ versei: Auden, A számítógép lelke	30
SZIKSZAI KÁROLY versei: Korai vers, Mindig	31
TÓTH ERZSÉBET versei: Távirat, Unnepre gondolok, és utazni kell	32
BAKA ISTVÁN: Töredékek egy drámából (vers)	35
MOCSÁR GÁBOR: Nádas, holdfényben (elbeszélés) ...	37
BEKE GYÖRGY: Lélekvesztőn (riport)	46

TANULMÁNY

VEKERDI LÁSZLÓ: Középkor és francia parasztság ...	56
T. BÍRÓ ZOLTÁN: Vállalások és kételyek (Darvas Jó- zsefről, publicisztikai írásai nyomán)	65
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Káin és Ábel	68

KRITIKA

VASY GÉZA: Mit viszel, folyó (Szécsi Margit válogatott versei)	76
TÜSKÉS TIBOR: Verskaleidoszkóp (Weöres Sándor: Harmincöt vers)	80
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Bereményi Géza: Legendá- rium	82
VEKERDI LÁSZLÓ: Molnár Gusztáv: Az elmélet kü- szöbén	85

MŰVÉSZET

GREZSA FERENC: Múteremlátogatás Németh Józsefnél 88

Színház

ABLONCZY LÁSZLÓ: Kristályfák áhítása (Káin és
Ábel négy változatban) 93

ILLUSZTRÁCIÓ

Németh József munkái a 17., 34., 55., 75. és a 92. oldalon,
valamint a műmelléklet I—II. oldalán (Égető János
reprodukciói)

Németh József arcképe a 88. oldalon (Dömötör Mihály
felvétele)

ILLYÉS GYULA

Írói gondok

Sötétben sokkal jobban mienk a testünk, mint világossal. A kezdő szerelmek tán nem is szeméreből oltják el a lámpát, hanem azért, hogy többet kaphassanak és adhassanak ujjuk egy kis érintésével is. Mint a vakok. Még elménk világosságsumja is más, mint a szemé. Erős gondolkodás közben, vagy ha valamit gyorsan eszünkbe akarunk idézni, lebocsátjuk a szemhéjunkat. A fény föloldja figyelmünket; az éjszaka érezteti a határainkat s mégis benne érezzük a határtalant, mondhatni fizikailag is. Csukott szemhéjam alatt szinte ujjal tapintgatom a gondolataim tagmozdulatait, átmelegedését.

*

Kényszeredett mosoly, fanyargás közben a bor, amit épp nyelünk, csak fele ízét adja át.

*

Olyan tömény, mérges hazugságot hallottam, ugyancsak ebéd közben, hogy szájam egy álló percig nem hitte el — nem érzékelte — milyen jó ez a palacsinta.

*

Alkonyodik. Jólesik tudnom, hogy ez a rózsza egész éjszakán át rózsaszín marad. Bár megesett már, hogy hazajövet a kis zseblámpámmal ellenőriztem.

*

Ez a vak a mosolyával kémleli, hogy mit akarok tőle. Igen, a lelkembe lát. A vesémbé; akár a röntgen. Képességét a csönd támogatja; ahogy a röntgenét a sötét.

*

A még háborús — tehát már rokkantnak is öreg — vakot naponta kétszer gondosan kiültetik a falusi (tihanyi) ház elé. „Szemben vagyok a Balatonnal?” Megnyugtattják; megnyugszik; még igazítottak valamicskét is a székén.

*

Filmcsók. Oly tágra tátott szájjal kezdték s oly soká vonaglottak egymást takarva, mígnem szétválásukkor azt vártam, hogy — miképp is kellene helyes tüzetességgel és magyarsággal mondanom? — azt vártam tehát, hogy nyakig nem ették-e le légyen egymást. Vagy „ették volt le?” Azért nem tudom jól a magyar nyelvtant, mert nagyon jól meg akartam tanulni a franciát.

*

Rokonság van a növekvő csönd és a kádfürdő közt — a bőr és az idegzet tanúsága szerint.

*

Félelem nélküli idegzettel érezzük csak, hogy sötétben a csönd anyás buzgalma milyen kellemesen oszlik szét testünk egész felületén. Rokonságban azzal, hogy az az igazi csók, amidőn az egész test felületének érintkező vágya tömörül a szájra.

*

Mit változtat egy rossz íráson, ha előkelő folyóiratban jelenik meg? Rendkívülit. Tündöklőre emelkedik a sznobok szemében, akik azon mérik nemcsak mások rangját, de a maguk értékét is, hogy milyen „jobb” szalonban fordulhatnak meg. A tárgyilagos bíráló jó helyen nemcsak rosszabbnak látja a rosszat, hanem tüstént fölháborodik s azt érzi, ki kell tessékelnie onnan a nem oda valót. Vigasztaló, hogy a szakértelem annyi helyen társul a becsület-érzéssel. Hogy méltatlankodva a romlottat nemcsak a vendéglőben utasítják vissza.

*

A hirtelen kitárt ablaküveg szinte robbanva, oly vadul veri vissza a napfényt, amit az égtől kapott, hogy nem állhatom meg a gondolatot: rajongásból teszi-e, vagy gyűlöletből.

*

Az érlel igazán elhatározást, amin egész testemmel gondolkozhatom. A fekvő helyzet erre is kedvezőbb.

*

Hogy egy korszakban hány a kitárulkozó költő és hány a rejtőzködő, a szemérmes: azt az életkoron kívül a társadalom szabja meg. Horatius, Vergilius zárkózott, de a fiatal Catullus szinte exhibicionista. Racine korában nincs is lírai költő, látszólag. A kitárulkozást a franciáknál Ruteboeuf kezdi, Villon emeli csúcsra, aztán Verlaine-ig, Baudelaire-ig szinte semmi — látszólag.

Azért látszólag, mert nem bizonyos, hogy az első személyben beszélő költő mondja magáról a többet. A magáról oly szűkszavú Berzsenyi vagy Arany benső világát érzékeljük annyira, mint a már-már naplószerűen verselő Csokonaiét, Petőfiét.

Az önkítáró költészet mindig gyorsabb hatású: szépségigényünk mellett már-már pletykaszomjunkat is megjátssza. De iszonyú ára lehet. A vallomásokat hitelesíteni kell: vállalni kell a futó szavakat is. Ez pedig menthetetlenül szerepjátszáshoz vezet, pózba merevedéshez. Petőfi idejében eldobta Csokonai csikóbőrös kulacsát: a maga módján lett közvetlen. A közvetlenség más, mint a pongyolaság. Korunk nagy közvetlenjei a legszigorúbb formák mesteri kezelésével voltak azok, nálunk — Arany nyomán — Babits, Szabó Lőrinc, József Attila. Majdnem szabályként mondhatjuk, amilyen mértékben „szabadon” akarsz beszélni, olyan mértékben tanácsos „formák”-hoz ragaszkodni. A lélek — a tartalom — kötetlensége ösztönösen szigorúbb költői kötöttséget kíván; nyilván védekezésül. Kassák, Füst, Walt Whitman verseiből alig tudunk meg valamit a „magán”-titkaikról. De így van ez a napi beszédben is. Aki mindent rögtön kimond, tehát trágár szavakkal is, kevesebbet fejez ki, mint a virágyelven valló szerelmes.

*

Kassák. Műve Veres Péterével párban arról oklevél, hogy az autodidakta sors nagyobb és főleg tartósabb műveltséget nyújthat, mint az egyetemi rang.

Mert a legtöbbre képes: szünetlenül nyitva tartani az elmét. Született művész volt, született harcos. Mozgalmat is fontosat vezethetett volna. Sajnos, amilyen kitűnő verbuváló volt, olyan rossz tábornomegtartó. Hadnagyai — épp a legtehetségesebbek — sorra otthagyták. Vitaképtelen volt. Merev és humortalan. Párizsból megjőve, azt a hírt hoztam, hogy Cocteau rímekben ír, szigorú alexandrinusokban, — rémhírterjesztőnek nézett. Hogy a költői kép függetlenül, nálunk ő fedezte föl. Ady szimbolizmusa után ösztönösen a legmerészebb szinonimák — a metonimián és a szinekdochén át a maga sajátos szürrealizmusába. „A lelkem ódon babonás vár, mohos, gögös és elhagyott” — Ady soraitól azon át, hogy „24 fiatal lány meszeli bennem tisztára a falakat”, Kassák a maga erejéből ért el ahhoz az acél cilinderekhez, mely a domboldalon André Breton idejét előre ketyegi.

*

A kovácsok izmos óriások — hazulról tudtam, gyermekszemem élménye volt. A kalapácsos vörös ember — a fenyegetéssel határos plakát — a hordómellével, mi más lehetett a szememben, mint a robusztus kazánkovács.

Képezetem ilyenek mutatta Kassákot, amikor először olvastam róla, hogy inasnak Pestre kerülve, a Váci úti gyárakban kazánkovácsnak tanult ki, annak szabadult föl, munkakönyvében ez van beírva: kazánkovács. Így járta be — kenyérkeresetként erre a mesterségre számítva — Európát. Olyan kovács tehát, aki azzal a plakátra is fölkerült pörölyvel kazánokat, mozdonyokat kalapál össze.

Csak később tudtam meg (éppen egy kovácstól), hogy: nem. A kovácsok, sőt mindenfajta vasmunkások között a kazánkovácsok a legcingárabbak, legvékonyabb természetűek. A kazánt nem kívülről, hanem belülről kalapálják legtöbbit: a nagyobb kazánokba bele is kell bújniok. Apró munka az övék; a szerkezet működését figyelik és javítják.

Ettől még jobban tiszteltem Kassák munkás voltát. Az iménti Herkules-nagy Vulcanus kétkezi fürge törpe lett, de ettől csak nőtt a szememben. Biztam ösztönében. Az útkereső, mesteremberi mélységfúró daxlízsimatában. Hisz azokat a pályakezdő csupa mellkas, csupa izom verseket is belülről kalapálta össze, emelte olyan szembetűnő magasra, eltanulva annyi szerszámkezelést a különböző műhelyekben, amennyit az eleven agyú s erre szerfölött büszke vidéki fiú megszodált és azonnyomban megpróbált.

De Pestről való eltávozása — elmenekülése — után Kassák alakját a diktatúra után a megszépítő távolság egy időre megint robusztussá tette. A kemény — a mindenkivel dacoló — forradalmár lett. Hatalmas himnuszt írt az ifjúmunkások júniusi országos kongresszusára. A még szintén ifjú, de már idősebb testvér szavaival köszöntötte elsőt is a kétkezi proletariátus fiait. Harásny mondataiban a kalapácsos ember izmai feszültek. De szembeszállt magával Kun Bélával is, mint igazibb proletár.

Pesten maradt hívei ilyenféle forradalmiságot vártak az emigráns Kassáktól. Láthatatlanban is így tekintettük őt újítónak; Ady korszerűen újító folytatójának. Különösképpen, mondhatni, csak formát újított. Egy tartalomújító példájáról azt vélte, hogy azt Ady be is fejezte. Holott az csak most kívánt folytatást, a gázosuló ugaron. Kazánjával az a mozdony emiatt nem futott akkora pályát, mint aminőre képesnek — és hivatottnak — hittük. Vezetője a modernség, a haladás valamiféle helytartójának vélte végül magát; az ilyesmi pedig önmagában állapotállandósító sugallat.

*

Az irodalomtörténet korszakokra osztása, „periodizálása” más, mint a nemzedékekre osztása; a — nemzedékesítése? Van periódus — hanyatló — nemzedék nélkül; életrevaló nemzedék híján. De hisz ez össze is függ.

A szellemi élet mégis a nemzedékekkel lép egyet-egyed, már ha lép. Mert hisz botladozhat, sántíthat. Sőt — léphet félre is. Nem szólva, mikor meg sem indul. Bénaság, árok; láblövés, ingovány.

A századfordulón vált vigasztaló-kihívó bölcs mondássá az irodalomban és a szocializmusban egyaránt, hogy aki a jövőnek (s így mintegy a jövőben) él, az örök fiatal marad; a forradalmi mozgalmakban tehát minden nemzedék egyvonalban lépdél; generációs különbséget csak a társadalom ismer, az egyén a maga tennivalójára nem. Gerontokrácia volt görög neve annak az országglási formának, mely a vezetést teljesen a vének tanácsára hagyta. Persze, hogy szklerózissal járt, kiváltképp a szellemi előrejutásban.

Alig van megmosolyogtatóbb, mint mikor egy irodalomban — gerontesek, stallumos vének szánják ifjúj szökdelésre maguk. Ha valaki tanulmányozni akarja, mi az üres (a másodlagos) formabontás, ezeket a mozzulatokat nézze. A még megmosolyogtatóbb, mikor maguk az ifjak is, helyet nyereendő, ilyen — immár kettősen álifjú — mozgásművészetre gyakorolnak.

Olyan föladatkörben, ahol épp a tartalom volna az újdonság; ahol a valóság kínál csábító talajt. S a kísérlet merészséget. A vállalkozásnak olyan koc-kázata, mely az ifjú vért még egészségesen-növelőn forralja, termékenységre, a szív megszárnnyaltatja, tiszta régiókba.

Elgondolkodtató, hogy a Nyugat nemzedékét föl váltó (és sokban folytató) nemzedék erre a formacserélő, friss tartalomkereső vállalkozásra mennyire félrevonultan választott helyet, nem is egyet. Nem az a mózesi exodus volt ez, melyet Karácsony Sándor (és Fülep Lajos) tanácsolt. Nem is az a szigetre menekülés, amelyre Németh László (és Kerényi Károly) buzdította a jobbakat (a barbárság váratlan özönvize elől). Egyfajta elegancia volt — választékosság, már-már finnyáság —, hogy a szívünk és ízlésünk szerint való megtárgyalandóinkkal félrebb álljunk. Épp azért, mert egyéneknént akkor már csaknem minden kapu nyitva állt előttünk. „A siker kompromittál” — úgy villan, mintha egy debreceni megbeszélésen épp én foglaltam volna jelszóba az — útkeresést. Mert hisz a célt magunk sem láttuk világosan. Debrecenben, Pécsen, Biharugrán, Zengővárkonyban, Vésztőn forrtak a tervek a teendőkről, azaz végül: lapalapításról. Így született meg a Válasz. Én magam azon voltam, hogy a már-már illegális, de abban az időben aránylag óriási példányszámú paraszt hetilap a (hajdan Várkonyi—Mezőfi irányzatú) Szabad Szó legyen az a — finnyásoknak is megfelelő hely, az a zártkörű, mely mégis nyíltan választékos; de kisebbségben maradtam.

A princípiumok — az alapelvek és végokok — ugyanazok maradtak. A tülekvés, a fény- és hasznáhitás világában nemcsak ingyen írni, hanem polgári pénzkeresetünkből fönntartani a lapot. Valamiféle erkölcsöt tehát. „Szolgálatot tehát?” — merült föl a meghatározás. „Kötelezettség” — volt a helyesbítés. A világban már terjedt a *littérature engagée* fogalma, az *engagé*-t hol elkötelezettnek, hol pártosnak értelmezve. Ez az *engagement* jelent azonban szegőd-ményt, tartozást is; és vállalást gázsi nélkül. A szó mögött ott lappang ez a fogalom: tisztesség. Azt, hogy eleget teszek annak, amire kötelezve vagyok, franciául így mondják: „faire honneur à mes devoirs”.

Drága jó nyolcadik

(Töredék)

AZ OSZTÁLY

Egy-két héttel a nyolcadikosok évvárója előtt kezdődött.

Kovács rosszkedvűen jött meg a városból. A reggeli, balul sikerült óra egész délelőtt ott motozott benne. A fiatal igazgató, aki úgy bánt vele, mint mesterével, megkérte, bejöhetne-e hozzá, most az ismételések alatt, egy órára. Ő meg szerette volna mutatni neki, hogy az a módszer, amelyről annyit beszéltek (A történelem és a magyar irodalom összeolvasztása, a magyar politika és szellem történetének, mint a világtörténet helyi változatának a tanítása) mennyi előnnyel jár. A lányok azonban cserben hagyták; az ellenkezőjét bizonyították, mint amit bizonyítani kívánt... Igaz, hogy talán túlságosan nagyot is markolt... A tárgy: a 48-as mozgalmak utáni csalódás, a romantika bírálata lett volna — Európában és idehaza. Ebben a tételben ő olyan távoleső jelenségeket fogott össze, mint a londoni világkiállítás, Flaubert regényei, Bismarck politikája, az utópista szocializmus tudományossá válása, Kemény Zsigmond röpiratai, a magyar kútfőkiadványok. A lányok nem nézték át a jegyzeteiket s immel-ámmal kérődztek föl — s akkor is összekeverték a dolgokat. A nagyobb hibát persze ő követte el. Amikor látta, hogy nem remekelt velük, ingerült lett, s ahelyett, hogy a tudatlanságuk fölött átsiklott volna (az egyik lány, Ica, a krimi háború évét sem tudta), makacsul megállt fölötte s keserű tárgyilagossággal mind nagyobb tudatlanságkoloncokat húzott ki belőlük. A lányok nem szótkák meg, hogy megharagudják rájuk, ez a tárgyilagossággal lepezett ingerültség meg egyenesen vérfagyalaló volt — úgyhogy már a legegyszerűbb kérdésekre sem mertek jelentkezni, egymás háta mögé bújtak, végül is Tóth Etelnek, az osztály agyának kellett nekicihelődnie, aki mint valami anyaagy ült az utolsó padban, a többi csirkeagy közt s csak ha azok kifogytak a tudományból, akkor látta jónak két oldalt lógó lósörényét s nagy szemüvegét a görnyedt némaságból felemelni; most azonban még ő is elvesztette lába alól a talajt, s kettőjük párbeszédében — mert az óra azzá vált lassan —, az ő bedagadt torka s izgatottan remegő hangja, mint valami fizikai készülék jelezte a drámai percek feszültségét.

Ez a kudarc (amelyet az igazgató iparkodott észre nem venni) a következő óra alatt — a hetedikés magyaron — is tovább dolgozott benne. Pedig ennek az órának az anyaga, a magyar felvilágosodás gyökerei különösen a szívéhez nőtt, s otthon, míg az órára a vázlatát készítette, némi elégtétellel állapította meg, hogy nincs az az egyetemi hallgató, akinek e tárgyról olyan tiszta képe volna, mint az ő tanítványainak. De bár a tárgy is szép volt, a tavaszi naphoz képest az osztály is iparkodott (sokkal több éles eszű lány volt itt, mint a nyolcadikban), az előző óra ingerültségébe mély csüggedés vegyült; érezte, hogy a szája kérdéseket tesz fel — a füle valahol messze az agya előtt hallja a válaszokat —, de amíg Bod Péter Athénásából a megjelölt részt fölolvasta (a kollegium könyvtárában ez a ritka könyv is megvolt), szinte csodálkozott magán, honnét veszi az értelemnek megfelelő hangsúlyokat, amikor nem is figyel arra, amit olvas; csak azt a szégyenletes bizonytságot forgatja magában, hogy amit ő itt csinál, az teljesen haszontalan. Nem szokta sajnálni magát. Sőt rendszeren azt iparkodott bebizonyítani, hogy hiába kergették el őt az egyetemről, ő te-

hetséges, új, érdekes műhelyt tud csinálni. Ha szűkebb szakja, az újkori tudománytörténet helyett az egész világ- és magyar történetet kell tanítania, ő ezzel a megnőtt anyaggal úgy foglalkozik, mint könyvtáros éveit a szakjával, s ha egyetemi hallgatók helyett tizenöt-tizennyolc éves lányokat kell tanítania — ő ezekben ébreszti föl az érdeklődést, fogékonyságot, amely a helyét elfoglaló professzorok növendékeiben csak eltompulhat. Most azonban úgy érezte, hogy mindez csak önáltatás. A diákban, főként a lánydiákban, persze sok az alkalmazkodás, az érdeklődést, sőt az értést is meg tudják játszani, közben talán még imponálnak is maguknak —, azonban az ő világa s ezeknek a derekuk nyújtogató, nyakuk illegető lánykáknak a kobakja közt áthághatatlan űr van, amelyekbe hiába szórja napi három-négy órán át a szavakat...

Tizenegytől nem volt több órája, fölment a kollégium könyvtárába. Útközben, a mellékutcán többen is ráköszöntek: „Szervusz, Bandi bácsi!...” ugrott neki az egyik kollégiumi tanár. „Tiszteletem, Bandi bácsi!” Ez egy vele egykorú, ha nem idősebb ember volt; a mellékutca úttestén köszönt rá, ahogy a háza előtt álldogálva meglátta. Úgy emlékezett, hogy valamelyik fiútanítványának az apja (amíg a leánygimnázium a kollégiumból ki nem vált, ott is tanított), tán valami állatorvos. Mászor csendesen viszonzotta ezeket a „bácsizó” üdvözléseket. Úgy érezte, valami kényelmes s nem is ellenszenves álruha ez a „bácsisága”. Hisz itt a városban is bizonyára sokan voltak, főként a városháza táján, akik csak azt tudták róla, hogy a forradalom alatt egyetemi tanárságot vállalt s a fehér időkben nyugdíjazták. Ezek meg is rótták érte az egyházat, hogy mint óraadót „az ifjúság megrontására” alkalmazta. Ez, hogy ma a fél-város „bácsija” lett (amelyet az egyik fiúcsoport kezdett el, akiknek valahogy enyhébben minősítette a bűnét), csökkentette az ártalmasságát —, ej, hisz csak egy bácsi ez, belekeveredett, mint afféle világra vak tudós, de nem árt az senkinek. Most ez a lépten-nyomon, nagy jóakarattal képébe harsogott bácsisága is bosszantotta. A maga gyávasága, sunyítása ingerelte benne. Hogy is engedhette meg, hogy negyvenöt éves korában a fél város bácsija legyen! Amikor idekerült, az akkori nyolcadikban volt néhány kiváló diák, akikkel valami szakkörfélélt csinált, arra akarta rákapatni őket, hogy eredetiben olvassanak történeti emlékeket. A körnek nem sok haszna eredt, ezen a bácsin kívül; ők kaptak rá, mint a bizalmas viszonyukkal szerzett jogra, a bácsira. A bácsit azután Tóth Etel, aki abba a körbe is bekérezett, elterjesztette a nyolcadikban; onnét aztán tovább folyt, szigeteket hagyva (a hetedik tanár urazta) más osztályokba, a fiatalabb tanárok közé, a szülőkön át a városba. Most itt megy ebben az idegen városban, amelyhez azon kívül, hogy néhány olvasója van a tanári karban, semmi köze s érzi, ahogy a mosolygó arc, a kelleténél jobban megereszkedő csigolyás hát, még a fölthajtott gallérú tavaszi kabátja is, mint szégyenletes lapítás, mind ehhez a kedélyes „Bandi bácsihoz” igyekszik idomulni.

A kollégiumban a könyvtár zárva volt; a könyvtáros nem hagyta ott, megbeszélés szerint a portán a kulcsot, meg kellett várnia, amíg lekerül az órájáról. Máskor mulattatta ennek az ősz különc legénynek a féltékenysége, akinek egész élete a tanári könyvtár volt, de nem az, hogy megfelelően kiegészítse, minél több emberrel olvastassa, hanem hogy mint valami könyv-Harpon az olvasni akaróktól megőrizze s egy-két bizalmas diákjával újra és újra rendezesse. Szinte szórakozott a fájdalmán, amivel egy-egy nyaláb könyvet kicsit átengedett neki. Most azonban alig állta meg, hogy le ne torkolja a könyvek átvételekor, amikor célozgatni kezdett rá, hogy a tanári könyvtár példányait az ifjúságnak tovább adni nem szabad, ő egy gimnazista lánykánál is látott idevaló könyvet, az illető azt mondta, Bandi bácsi adja ki nekik, hogy az órán referáljanak belőle. „És ha véletlenül a háziasszonyom felemeli, amíg az iskolában vagyok?” vetette a szemét a lapokat szörnyű körülményességgel rendezgető tanárra. Még az új maszkjára sem tett megjegyzést, pedig az igazán rendkívüli volt. Torontáli kolléga, amikor ő idekerült, valami szakállbetegséget

szedett össze, s aszerint, hogy milyen gyógyelméletet állított föl magában, hol hosszúra engedte a szakállt, hol félrövidre nyirkálta, vagy egészen leborotválta, olykor fehér paszta volt az egész képén, majd csomós, sárga göbök, s mint egy nő a kosztümjét, szinte elvárta, hogy az új kreációját észrevegyék és szóvá tegyék. A mostani átalakulás igazán feltűnő volt, valami lila oldattal volt az egész arca bekenve. Kovács azonban mintha észre sem vette volna, nem várta be a visszaadott könyvek személyazonosságát, átment az olvasóterembe, s kivett egy Macaulay-kötetet, amelyből egy részletet akart lefordítani. Ha egyedül volt, tett-vett a könyvtárban, mint a magáéban, ezt Torontáli is tudta, más jelenlétében azonban meg szokta kímélni a szemét attól a mozdulattól, amellyel egy idegen betolakodó az ő féltett polcai felé nyúl. Most azonban Torontáli növelte az elkeseredését. Micsoda emberek közt kell itt sínylődni... Ennek a Torontálinak, mondják, egy vitrinje van otthon, teli meztelen szobrokkal; s mindennek pontosan meg van karikázva az alaprajza.

A hatalmas könyvtárteremben, mint rendesen, most sem volt senki. A polcok előtt az „asztalon” a kérőívek nyalábja is ugyanúgy hevert, mint utójára. Amikor lekerült ide, meglepetés volt neki ez a könyvtár. Ő legfőjebb régi Bibliákat, Hungaricákat várt itt — tekintve, hogy az iskola kétszáz esztendő volt —, de úgy látszik, néhány szép, 18. századi könyvtár is ömlött belé, mert épp a felvilágosodás kori anyag rendkívül gazdag volt; az előző könyvtáros a század elejéig minden történeti kiadványt meghozatott, a külön kezelt Dányi-gyűjteményben (a város katonai, tiszti orvosa volt) a bonctani atlaszok, orvos-történeti művek mellett ott voltak Ibsenig és Tolsztojig a klasszikusok. Ez a könyvtár tette lehetővé, hogy a történelmet (akár az ókorit osztották rá, akár az újkorit, az ipari forradalomtól) mindig egykori szemelvényekkel oktassa. S ezeknek a szemelvényeknek a gyűjteményéből, amelyeket maga fordított le, alakult ki az a „történelmi olvasókönyv”, amely két év után olyan stádiumban volt, hogy egy barátjával, aki hasonló okból, mint ő, egy kiadóhoz került lektornak, már a megjelenéséről levelezgettek. Ez az olvasókönyv lett volna az ő bombája, amit a kollégái közé vet, akik most az új restaurációs kor történet-szemléletét fabrikálják friss katedráikon. Voltaképpen egy világtörténet: de maguk a hősök mondják el, ők tiltakoznak új magyarországi tolmácsaik ellen, ő egy-egy rövid arcképben — ahogyan az órákon megszokta —, mint rendező a színre küldi őket. Ezt aratták azzal, hogy kirúgdosták őt a maguk szakemberi „cirkulusából”. Más belepusztult volna ebbe a vidéki középiskolai óraadásba; ő azonban itt lett igazán világtörténésszé. Máskor a másnapi óra örömen túl a megtorlásnak ez a halvány előérzete is ott biszsergett munkájában. Most ezt a dacot, büszkeséget is nevelésének érezte. Csak áltatja magát az olvasókönyvével. Először is nem adják ki, de ha még ki is adják, mit jelent az? Hogy beült a történelem népszerűsítőinek falkájába. Hogy megvetette nemrég a legjobbakat is közülük. Az ellenzékisége? Történelmet fog szállítani bizonyos világnézetű olvasóknak. De még ott sem veheti fel a versenyt a fúrge kompilátorokkal, akik a legfrissebb külföldi munkákból szabják össze a magukét. Őt megeszik ennek a kollégiumi könyvtárnak kapcsos énekeskönyvei. Ha soká itt marad, olyan bogaras ember lesz, mint Torontáli. Hisz ő is Eötvös-kollégistaként tanult. A pesti könyvtár különszobája jelent meg előtte, a kékköpenyes, őszhajú Sándor bácsi, aki több mint tíz éven át hordta elé — percek alatt — a könyvtárosokat. S amit megkívánt, csak be kellett írnia a kívánságkönyvbe. Egyre türelmetlenebbül rakta át magyarba Teleki Józsefnek, Rousseau barátjának a francia mondatait, a körülötte tipegő könyvtárosra sandítva s amikor az végre odajött hozzá s megkérdezte, hogy te még soká maradsz, kérlek, össze-csaptam a könyvet s azt mondta: „Nem, átmegek az egyházi pénztárba, fölveszem az óraadói díjamat...”

A fizetés vagy inkább óraadói díj nevelésesen csekély volt; a pénzromlás miatt a fizetések úgy is egyre jobban zsugorodtak s az egyházi pénztár a kis

reparációkat is, amit az állami óraadók kaptak, egy hónap késéssel vette tudomásul. Amikor eljött Pestről, a nyugdíját átengedte a családjának (három embernek persze az is semmi volt; a felesége némi szemrehányással adta tudomására, hogy vállalt alkalmi állást). Ő az óraadói díjából jött ki, sőt eleinte, amíg több volt, abból is küldött haza. Ezt a nagy pénztelenséget nem érezte megalázónak. Sőt, mintha most élhetett volna először a maga természete szerint. Az, hogy ki hogyan költ, biológiai sajátsága az embernek, mint a madaraknak, hogy hogyan tollasodnak, marakodnak. Néki a büszkeségéből következett, hogy a javakat, amiket keresett, átengedje másoknak. A családja közepette is, úgy érezte, szerzetesként él. Most erről a szerzetességről levedlett, ami idegen volt tőle. Le az egész házassága, mert hiszen, ha törvénytelen nem is váltak még el, már több mint egy éve nem volt odahaza. Nem bírta ki a viszonyuk az ő lebukását, elnyomorodását. Ezen a vidéki óraadóságon sem azért kapott talán, mert azt hitte, hogy pénzhez juthat, hanem, hogy abból a férji megalázó helyzetéből kiszabaduljon végre. Múlt hónap elején még nevetett a pénztárban kapott szánalmas összegben. A szállásért, hátul a Bercsényi utcai ház végében, csak elég lesz! Kosztot meg kap az internátusban. Most azonban a teste pusztá fenntartása is nagyobb gondnak látszott; a szállásadónője többször célzott rá, hogy a nővére, özvegy papné, akin valami furcsa idegbetegség jelentkezik, oda akar költözni hozzá. A családjának a sorsa meg egyenest sürgyenként égette. Ő itt passziózik, kis libákat töm, néhány garasért a bögyüket megfelelő kukoricával s azalatt a feleségének valami devalvációs pénzbankban kell a magas kamattal becsapott kisemberek betétkönyveit írni, hogy a fiát meg a lányát el tudja tartani!

Amikor a nagykapuban a kulcsot megfordította s a téglajárdán, a telek végében levő hátsó ház fele megindult, a szállásadónője kikukkantott az ajtón, s a fejkendője csücske egy pillanatra ott volt a kis tornác oszlopa mellett. Már vár! Biztos a lakásról akar beszélni megint. Tán levelet kapott a húgától, gondolta bosszúsan. S bár az öregasszony csakugyan ott téblábolt a kis előszobában, s a tartásán s futólag fölmért mosolyán a küzdelmet érezte, amely az albérlő látását szokta megelőzni nála, sőt néhány lépést még utána jött, ő a „keziticsókolom” után elszántan tovább ment, át a háziasszony zsúfolt ebédlőjén a maga szobácskájába, legföljebb az ajtaját nem húzta egészen be, nehogy ha tovább nyomul a nyomába, olyan szintje legyen, mintha becsapta volna az orra előtt. Ahogy belépett, tisztaság fogadta, amelyet a kis szoba örök homályában inkább mint illatot s nem csillogást lehetett érzékelni (a háziasszonya mániákusa volt a tisztaságnak s ő kis seprőt tartott a szekrényében, amivel a morzsákat összegyűjtötte), de azon kívül más is; úgy hogy azonnal körüljártatta a szemét a két év óta kiismert tárgyakon, amelyek közt akár vakon is el tudott volna igazodni. S csakugyan az ágy és a dívány közt az asztalkán, ahol a vizes korsója szokott állni, most egy nagyobb, sötétebb, bizonytalanabb folt foglalta el a levegőt; igen — virág, a háziasszony vázája, benne egy órjási orgonacsokor. Hát ez mi? — lépett vissza az ajtóhoz, olyan meghökkenéssel a hangjában, mintha idegen embert talált volna az odújában, mintha a beteg papné a távollétében már be is költözött volna a szobájába.

Nem kellett messzire mennie, a háziasszony már ott állt az ajtó előtt, nyilván számított a meglepetésre s leste a vonását. Az a mosoly, amelyet az albérlője bejövőben nem akart sem tudomásul venni, sem elemezni, nyilván már ennek a mostaninak volt az előlege, amelyben nyoma sem volt a kellemetlen közlendő kínosságának; a magános öregasszony mulatsága volt csak benne, aki nek valami rég elszokott asszonyi csínytevésben szabad részt vennie. Az iskolából voltak itt, ők hozták — mondta finom bőrű ovális arcából a nagy fehér fogát kivillantva. S hogy albérlője még mindig tanácstalanul, csaknem ijedten nézett rá, részletesebben kezdte magyarázni: Három kislány volt. De nagyon féltek. Elöl hallották meg csöngetésüket, mert a csöngőt alig merték meghúzni. (A háziasszony egy kicsit nagyothallott.) Hogy én előre mentem, kettő még

akkor jött elő, amikor becsöngettek, a szomszéd kapualjba bújtak: csak aki a csokrot tartotta, az maradt ott — épp azt tudakolta, hogy nem tudják, a tanár úr itthon van-e. Azt mondták, nagyon tetszett haragudni rájuk, húzta szélesebbre a mosolyát, mint aki valami olyan új fényben látta meg az ő magános, olvasó lakóját, amitől ez az ő szemében is érdekesebbé vált. — Ó, a zsványok, mondta Kovács, az egész délelőtti bosszúsága, meg a háziasszonya mosolyából ránéző jelenet közt ingadozva. Azt hiszik, ezzel jóváténnék a haszontalanságukat. Be is jöttek? — kérdezte aztán még odavetőleg —, nyilván, hogy a szokatlan jelenetet tovább folytatni tudja. Még sohasem fordult elő, hogy őneki valaki virágot mert volna hozni, az odújába tolakodni. Igen, aztán, hogy meghallották, hogy a tanár úr nincs itthon, egy kicsit nekibátorodtak. Hogy nem láthatnák-e ők is, hová teszem a virágot. Ők kérték, hogy oda tegyem a kis asztalra. S közben mindent kérdeztek a tanár úrról — tette hozzá, mint aki cinkos a betolakodó merész nőekkel — de ha a lakója kérdez, kész ki is szolgáltatni. Az azonban csak nevetett, legyintett egyet a kezével és bement a szobájába.

Egy pár percig tartotta a haragot a csokorral is. A tavaszi kabátját akasztotta föl, a frissen hozott könyveit a helyükre rakta. (A háziasszonyának a rendje órá is átragadt; a szekrényében vakon is megtalálta volna a gyógyszer-t, a stoppolófát... ez a rend, úgy érezte, illik a szerzetes életmódjához.) Aztán az ablakhoz állt oda s a rügyező lugast nézte a csipkefüggöny mintáin át, csak aztán ment vissza az orgonacsokorhoz. Szép, dupla orgona volt, csaknem bíborárnyalatú. Honnan tettek szert rá ilyen hamarjában? S hogy jöttek el az iskolából? (Az ébresztő órára nézett az éjjeli szekrényen.) Hisz még egy óra sincs! Biztos a Rózsa néni, az osztályfőnökük engedte el őket. Az büszke rá, hogy ő barátnője a lányoknak. Benne van az efféle összeesküvésekben. Elképzelte, ahogy a tanári szoba ajtaján bekopognak. „Rózsa nénit kérjük! Jaj, Rózsa néni kérem, de igazán ne tessék haragudni!” S ahogy elképzelte, kicsit ellágyult az arca, s akaratlanul is felkapta s beengedett valamit magába a megvesztegető csokorból. Ahogy fölé hajolt, akkor vette észre, hogy valami írás is van a virággallyak közt. Egy kis névjegyboríték, benne egy irkalap. „Ni, a kis ártatlanok! — még leveleznek is velem” — gondolta, s az ajtó felé fülelve, hogy a háziasszonya nem érheti-e rajta, az ablakhoz lépett s kibontotta az összehajtogatott irkalapot. „Drága jó Bandi bácsi! Ne tessék haragudni, hogy nem tudtunk úgy, ahogy Bandi bácsi szerette volna. De nagyon megijedtünk, amikor láttuk, hogy Bandi bácsi haragszik ránk. Megszoktuk, hogy mindig mosolyogni tetszik s olyan elnéző a mi tudatlanságunk iránt. Mi tudjuk, hogy buták vagyunk. De arra kérjük, hogy ne azt tessék nézni, hanem, hogy nagyon szeretjük Bandi bácsit. Mert különben nagyon szomorúak leszünk. A VIII. osztály.”

Azonnal megismerte az írást, hisz két éve javította a dolgozataikat s összesen huszonketten voltak. Éva írása meg épp ott volt a szemében. Újvárosi lány volt, ha nem is tartozott a legjobb diákok közé, dolgozataiban ott volt valami abból a „bennszülött kedvességből”, amit a belvárosi, betelepedett tisztviselőcsaládok éles eszű lányaiiban hiába kerestek. Ugyanezek a világos, ne-felejczsemű betűk írták az emlékezetes dolgozatot is, amelynek a felolvasása után még negyedóra múlván is föl-fölhangzott egy-egy dőcögő nevetés az osztály mélyeiből. A tárgy: egy fiatalember beszámoló levele az 1830-as országgyűlésről. S Éva olyan kedvesen számolt be a karzatról látott nagyemberekről, Széchenyiről, Kölcseyről, Wesselényiről, hogy felolvasta az osztályban. „Kedves Sándorom! — kezdte volna a felolvasást, de abban a pillanatban az egész osztály kacagó száj lett, a szép, egészséges metszőfogak mind előjöttek a fényes szájszélek mögül. Ő egy pillanatig meghökkenve nézett szét a kicsiny osztályban (az övék volt a legkisebb osztályterem). De aztán eszébe jutott: kivel látta ő ezt az Évát a Népkert tájékán sétálni. Ő is tanította tavaly — egyike a legrosszabb tanulóknak, de nagy futballista. Az, hogy Csányi Éva írta a levelet,

enyhítette a megszólításban a bizalmaskodást. Már nemcsak Bandi bácsi, de drága jó Bandi bácsi is. Ez a „drága jó” azonban nem arcátlanság volt, hanem Csányi Éva stílusa, ott volt a kényelmes üléseiben, a barátságosan kiemelt-kék szemében, abban az ártatlan közelségben, amelyről a „benszülötteket”, még ha nem is voltak afféle sötét szemű besenyő lányok, mint Tóth Etel vagy Maros Juszt, rögtön megismerte. Elképzelte a jelenetet, ahogy az első pad szélén az ablaknál négy-ötven összebújnak, Éva ül s a többiek oldalról vagy a hátsó padból hajolnak a kitépelt irkalap fölé. Az, hogy „Mert különben nagyon szomorúak leszünk” utólag volt betoldva. Hátulról kiálthatta valaki: — s egy pillanatilag a gömbölyű Meszlényi Ica nagy fényes szemét látta, amint oda-kiáltja.

A papírt odadobta az asztalra, magának is bizonyítani akarta, hogy el is intézte, mint afféle diákcsacsiságot. Az előbbi bosszúságát kereste. „Igen, végül is kénytelen lesz elfogadni az igazgatója meghívását, hogy költözzék oda az üres szobájukba.” De — hogy a szobában végigcsapó orgona szaga tette-e — újra és újra felmerült benne a levelet fogalmazó kis csoport. Elve volt, hogy órán kívül nem beszélt egyetlen diákjával sem. Nemcsak mert a politikai helyzete kényes volt, egy-egy kettesben tett megjegyzés jobban eltorzulhatott, amíg az újságírók fülébe került, hanem mert elve volt, hogy csak az atmoszféra nevel igazán; a közvetlen nevelői beavatkozások inkább csak ártnak. Ő az órákból igyekezett egy szép üvegharangot csinálni — az anyag tisztább, sűrűbb levegőjében a tanítványaival együtt lélegzeni s nem a maga egyéniségét rájuk októjálni. Ahogy ő mondani szokta: didaktika és pedagógia közt nem ismert különbséget. Így arra sem adott alkalmat a diákjainak, hogy a véleményüket róla — a szemük sugárzásán kívül mással is elmondják neki. Tóth Etel, aki néhány beszélgetést kierőszakolt vele, megpróbált erről is beszélni, de ő lehurrogta. Azt tudta, hogy szeretik, a tanárok is mondták, de hogy hogyan, azon nem gondolkozott. Megszoktuk, hogy mindig mosolyogni tetszik. A nyolcadikosok levelében ez lepte meg legjobban. Hát ezek olyan mosolygós bácsinak tartják őt? Ő sosem vette észre, hogy óra közben mosolyog. Legfőképp, ha a tudatlanságukon csúfolódott. Néha egy kicsit utálatosnak is érezte magát iróniája miatt. De hogy ő mindig mosolyogna... Vissza próbálta idézni azt a mondatot, arckifejezést, amivel a beírás után a katedráról lelépett közéjük. Igen, egy kicsit elernyedttán az arca, most merülnek el az anyagba. S hogy olyan elnéző a tudatlanságuk iránt. Hát igen, nem szólított a táblához, nem rótt, nem buktatott. De ez gőg volt, mint ahogy nem is szólt rá senkire, legföljebb ránézett, hogy az ő óráján így is csendesnek kell lenni. De voltaképp igen sokat követelt tőlük, nemigen tudnak másnál sem többet, mint nála egy-egy tanuló. Néha szánta is őket, amint gyenge úszóként, a tempót kapkodva, az ő szembeömlő bőségében erőlködnek. Ezt a kicsit ironikus részvétet, ami nem is annyira nekik szólt, mint az emberi elmének, ezt érzik ők elnézésnek?

Másnap, mielőtt az osztályba belépett, eszébe jutott az előző napi orgonacsokor s a levél. Ej, hiszen egy-két hét múlva kikerülnek innét, megtiszteltetés lesz, ha elnyájaskodnak a kitanított, kopott tanárokkal. De azért „tanári” iróniájával akarta az ügyet lezárni. Az osztály mély csendben várta, mielőtt benyitott, szinte gyanakodott, itt vannak-e a teremben. Várják a betyárok, hogy mit szólok — gondolta, amíg az osztálykönyvvel a kezében, rájuk se pillantva, fölment a katedrára. Ahogy letette a könyvet (az óra végén szokott beírni) s végigpillantott rajtuk, a szorongás s a kitörni készülő mulatság pillantott vissza rá. Az egyik szemben ez volt több, a másokban amaz. Pap Amál az első padban csaknem komoran nézte őt, Ica éppen csak a szájával nem nevetett, különben mindene sugárzott a kibuggyanni kész nevetéstől. Tóth Etel a kétoldalt lelógó sörénye körül zavarkásan szivárványló pappaszemmel hunyorított föl rája. Fodor, a sápadt szeplős Fodor Juliska, aki az igénytelensége miatt kicsit az osztály peremén élt, úgy nézte ezt is, mint a törzsökös tagok játékát,

de azért az ő szomorú arcán is fanciesgott egy kis multság. Csányi Éva, a szerző, lesütött fejjel ült, mint aki tudja, hogy főbűnös, de játszik is a bűntudatával s behúzta a vállát s elpirult, mintha Kovács csak őt nézte volna. Ő, amíg az ismerős természeteken a különféle képp megtört érzéssel szinte az osztály arcával farkasszemet nézett, nagyon nehezen tudta az eltökélt fölényét megtartani. „Drága jó nyolcadik osztály...” kezdte, mert azt már a folyosón eltökélte, hogy ilyesformán fogja őket a megszólítás illetlenségére figyelmeztetni. De abban a percben már látta is, hogy elvesztette a csatát. Az osztály nem a nehezteletést látta, hanem a csíny sikerét. S az arcokon megnőtt az arány a készülő multság javára. Icából kicsordult a nevetés, Jusztí profilján az a különös mosoly omlott el, amelyet mintha valami csendes órán telepítettek volna ide, Csányi Éva fölemelte pirulásból a fejét s cinkosan nézte őket a kék szemével. S ő, néha már nemcsak a ránézó lányszemekből, a maga hangjából is ezt a cinkosságot érezve, mondta volna szigorúan: „Én nem azért haragszom, mert maguk nem tudtak úgy, ahogy szerettem volna, hanem mert bele sem néztek a füzetjeikbe.” De érezte, hogy a hangja, arckifejezése nem felel meg ennek a szigornak. Olyan fanciesalín mosolygó lett, mint szegény anyjáié volt, a keserű, idegbeteg asszonyé, ha valaki a jókedvével, léhaságával leszedte őt a lábáról.

Az óra ezután nagyon szép hangulatban folyt le. A lányok becsületkérdést csináltak belőle, hogy elkészüljenek; csupa jelentkező kar volt az egész szoba. Tóth Etel mozgósította lomhaságát, de még a butus, babafejű Kurucz Bözse is igyekezett, hogy a tanár kedvére szóljon. Az anyaga is hálásabb volt, mint az előző órai. Arról volt szó, hogy szerveződtek meg a magyar szellemi élet új gócai a 49-es szerencsétlenség után. A lányok már ismerték a gyöngéjét: tudták, hogy a „kis szigetek”, amiken mint a megmaradt szigetektől a sérült bőr úgy kezd megújulni a magyar szellemiség, ez az, amikről ő a legszebben tud beszélni. S csak célozni kellett rá, rögtön a régi szigeteket említette, a 19. századi Erdélyben a református, evangélikus kollégiumokat, aztán az 1795 utániakat. Ahogy az óra kristályharangja tökéletesen kialakult fölöttük, már-már úgy érezte, hogy ezek a lányok azt is tudják, mért olyan kedvesek neki ezek a hajdani szigetek, hogy amíg a nagykorósi tanári kar kiválóságának, Arany János bajusza levágásának történetét mondják el, voltaképp órá gondolkodnak, az ő lelkét érzik, aki a 19-es katasztrófa után ő köztük próbálja magyar pókként a szétszakadt hálóját újrászöni.

Némi meghatottsággal ment ki az óráról. Úgy érezte, hogy az élet nemcsak művekből, munkából, hanem kapcsolatokból is áll... S akármí lesz az ő történeti olvasókönyvének a sorsa, a magyar felvilágosodás munkái mellett valami mást is nyert itt, ebben a vidéki városban; megismerte a tanítás gyönyörűségét — a tanárt és tanítványt összefűző halk szeretetet.

A magyar író helyzete

Néhány hete levelet kaptam egy vejeztől, aki bemutatkozásban elmondja, kevés ideje jut arra, hogy az irodalomért „lelkessedjen”, de ha valami különösen megragadja, mint mostanában Dürrenmatt írásai, annál nagyobb lelkesedés vesz erőt rajta.

Én is Dürrenmattnak köszönhetem, hogy figyelmét magamra vontam: barátai, akik ismerték gyengéjét, Nagyvilág-beli Dürrenmatt-tanulmányommal

próbáltak kedveskedni neki. Az élvezet nem volt zavartalan — azt, hogy Dürrenmatt a nyugat közérzetét fejezi ki, ő úgy értette, hogy megállapításai, jellemképei csak a nyugati világra érvényesek. Azontúl azonban, hogy ezt megmondta, s indokolta, nem akart (igen szerencsésen) vitába szállni velem. Célja inkább az volt, hogy Dürrenmatt értékelésében (akit ő s barátai az irodalom kimagasló értékének tartanak) segítségemre siessen, s a svájci mester két művét, amelyhez én nyilván nem jutottam hozzá (nem a viszonzás reményében, hisz neki minden D. műve megvan), elolvasásra felajánlotta. Azt már fel sem meri tételni, hogy a Szerző című egyfelvonásost, mely magyarul is megjelent, csakugyan nem ismerem — bizonyára csak tévedésből maradt ki, különben sok új szempontot, s dicséretet hozó ismertetésemből.

A levél írója bizonyára nem gondolt rá, amikor levelét elküldte, hogy az a gyors mikroanalízis, mellyel az öreg literátor szedi ki az érdekest, jellemzőt, milyen tüneteket fog udvarias soraiból, s jóakarató ajánlatából lecsapni. Levelemben ugyanis nem az volt az érdekes, mondhatnám, felvillanyozó, amit D. univerzalitásáról mondott, hanem, hogy egy 30 év körüli, (dr. is), művelt magyar olvasó tudatába, aki Dürrenmatt minden művét megszerezte, s eredetiben olvassa, én szemelláthatólag mint egy D. tanulmány írója vonultam be első ízben. Hisz nem akarom én annak a 35 éve tartó papírszennyezésnek a jelentőségét túlozni, melyet írói munkásságom gyanánt fog az irodalomtörténészek természetesen számon tartani, s az is igaz, hogy munkáim nagy része teljesen hozzáférhetetlen (az Iszonyból a legbuzgóbb antikvár barátainknak sem sikerült kilenc példányt külföldi barátainknak felajánlani), de az azért mégiscsak meglepő — (majdnem annyira, mint barátomat, hogy a Szerző elkerülte volna a figyelmet), hogy mialatt a világirodalom alig 40 esztendő óriásának ilyen buzgó filológusa lett, e tanulmányomon kívül semmi sem verte fel figyelmét annyira, hogy egy vén honfitárs annyi zajt kavart írásai egyikébe is belepillantson.

Nem állítom, hogy az eset jellemző. Én is pedagógusként örültem meg neki, az észleltet valami kivételes túlzás alakjában tudja az emlékezetbe pecsételni. Könyveim példányszámokkal bizonyítják, hogy a magyar írók igenis olvassák, s ha én magam olvasóimmal nem is találkozom, legfeljebb ehhez hasonló, vagy többnyire erős kifogások formájában (amiből arra következtetek, hogy a magyar olvasó burnótként használja könyveinket, s haragosokat tüsz-szent tőle) — mint burnót úgy látszik mégiscsak fogyasztási cikk vagyok az elmaradtabb dohányosok körében. Azt azonban sokszor tapasztaltam, hogy az olvasók fiatalabb, érzékeny, műveltségre adó része olyanféle viszonyba kezd jutni a magyar, külföldi irodalommal, mint ami ebben a levélben úgy megkapott. S levélíróm aligha nem beszélt vaktában hozzám, amikor dicséretét s dorgálását egy népesedő tábor nevében rótta ki rám. S én egyáltalán nem azért hozom elő az ő levelét, hogy íróársaim nevében megsértődjem, vagy épp a kormányzatot „adminisztratív” beavatkozásra buzdítsam, hanem hogy a tanulságokat, melyek egy ilyen levél mögött lappanganak, mindkettő javára felszínre hozzam.

*

Annak, hogy az ember aránylag kis pénzen pompás lemezeket vásárolhat, van egy kellemes következménye: elfinnyásodik, s ilyen kérdésekkel lepi meg a barátait: mondd, mi az oka, hogy míg a külföldi énekes hangja olyan lágy-meleg s valami fényes, vagy borús, de ép hámmal borított, a mieinken az erőlködés ezt a hámot mintha felrepesztette volna. Ha nem hallgatnánk naponta Galli Curci- és Caruso-lemezeket, ez bizonyára eszünkbe sem jutna, s azt hinnők, így kell énekelni.

Ugyanígy van az irodalomban. Az igazán csodálatos, hogy a magyar műfordítás milyen termést hozott az elmúlt 15 esztendőben. S nemcsak a meny-

nyiség: nagy nyugati nemzetek nem adtak annyi élő költőt a külföldi remekművek diadalravitelében, mint a mieink. Még a prózai művek is elvesztették azt a (nemzeti irodalom fejlődésére üdvös) hátrányt, melyet a nem író-fordító s a lefokozott, rossz szórendű, zenéjű mondatok jelentettek. Tolsztoj vagy Stendhal művei ma, mint Báthory Erzsébet, elemésztett magyar remekek vére-től ragyognak. Ennek megvan az az előnye, hogy annyira szerethetjük a világ-irodalmat, s megvan az a hátránya, hogy gyilkos, nehéz versenyre szoríthatja a magyar irodalmat.

Amióta a kortárs nyugati irodalom is kezd beömleni, azt az előnyünket is elveszítjük, amit a megszólalt jelen jelent, még a klasszikusokkal szemben is. Innét szintén a jelen szól, csak (valljuk be) milyen kitűnően. Az, hogy a nyugat zsugorodóban, összeesőben van, ha mi tagadnánk is, elárulja legjobbjainak a közérzete. De ne áltassuk magunk: épp a színvonalán — a legjobbjai színvonalán — ez nem ütközött szemelláthatóan ki, sőt épp az utolsó században a *Fleurs du mal*-tól kezdődően egy nagy ízlésreneszansz zajlott le a nyugati művészetében, mely a felesleges ballasztot elvetette, mintha épp a nyugati civilizáció lényegét, az ízlést, a eleganciát, a merész kísérletező kedvet próbálta volna uralomra juttatni. Az, hogy ez a forradalom (gondoljunk az impresszionistákra) szinte a közönség kizárásával, vagy attól függetlenül folyt, ha az örültség makacsságát vitte is belé, minőségét inkább fokozta. S ahol ez az ízlésszabályozta kísérletező kedv valami igazzal, meglévővel találkozott, mint az újabb nyugati drámánál, a civilizáció tragikus előérzetével, ott valami olyasmi jön létre, amit hiába intéznénk el valami megbélyegző szóval; — túl vajtűfülű olvasókat neveltünk mi ahhoz, hogy azt ők úgy hallják, ahogy mi kívánnánk, főleg az a része, melynek helyzete, csalódásai, vagy egyszerűen kihasználatlan képességei rezonánssá tesznek a hangokra, melyeket ott is az igazi foglalkoztatás híján sértett, erjedésnek indult tehetség termelt ki magából.

Magam is tanúja voltam, mint nevelt ki a nagyok olvasása, iskolázatlan, fejletlen olvasóból egy élet folyamán finom ízlést s pontosan működő finom ítéletet. S megértem az ifjúságot, mely az újabb művek kiválóságához adja hozzá az akusztikálatlan keserűséget, amelyet a maga viszonyába transzponálva bátorságnak, sőt hősiességnak hisz. A hazai írónak, akinek a szintkövetelésén kívül e bátorság vonzerejével kell versenyeznie, igen nehéz helyzete van, melyben a bátorság (többnyire méltányolt) külsőségeivel próbál érdekes, versenyképes maradni, ki a bátorság, ki az állam pajzsa mögött védelmet talál. Azt azonban, hogy mi itt az ugróléc, s hová van feltéve, a legtöbben nem is látjuk. Így aztán a nemzeti irodalom 700 éves pályafutás után visszajut oda, ahonnan elindult. A XVIII. századvég szép könyvtárú urai nem azért vetették meg a magyar irodalmat, mert az magyar nyelvű volt, hanem mert ahhoz, amit ők ismertek, botladozó és esetlen. A romantikus hazafiság kellett hozzá, hogy e botladozások magasztalását, majd olvasását kötelezővé tegye, azt érdeklődésével kifejlessze, s a nemzeti karakter kifejező művekben jutalmát nyerje, végül az így kitenyésztett önérzetbe bezárja magát s a nemzeti irodalommal, mint kenyérrel beérje. Ez az önélégültség valahol Mikszáth Kálmán korában kulminált. Azóta a kultúrncionalizmus ellenére az összehasonlítás s más körülmények egyre jobban összeszorítják, s nem sok kell hozzá (néhány írónak, de inkább költőnek meg kell hálnia), hogy ne egyes nagyurak, de az új olvasók százazrei nézzék úgy a magyar íróra, mint a XVIII. századi Festetichek, vagy Széchenyiek Dugonits darabjait, vagy akár Csokonai hárfahangjait.

A magyar írónak (s tegyük hozzá, kultúrkormányzatunknak) ezzel a helyzettel kell szembenézni — céljaiban és eszközeiben ehhez alkalmazkodni.

Goethe kora óta a nemzeti irodalmakkal megfordult a helyzet; — akkor a világirodalom fogalmát kellett a nemzeti irodalmak csúcsteljesítményéből megteremteni; ma a világirodalom az előbbvaló, a nemzeti mű is csak akkor tarthatja magát, ha a kiszélesedett világirodalomban is helye van — vagy ismertség esetén helye lehetne. Külföldi kiadók a nemzeti irodalmakat csak egy

nagy lektori asztalnak tekintik, amiből nekik kell a „megjelenésre méltót” kiválasztani. „Sie waren ein ganz unbekannter Schriftsteller” — mondta ősz fejemnek az Iszony német kiadója, hogy érdemét megértesse velem. — De a magyar olvasó is kezd ilyesformán gondolkozni: a Kortárs írását csak akkor olvassa el, ha szintjétől, tartalmától a Nagyvilágban is megjelenhetne.

A fiatal írók egy része érzi ezt a gyilkos versenyt, amelybe a nemzeti védővámok lebontásával került, s próbálna megfelelni neki. Csakhogy ez nem olyan könnyű ám! Mert azok a művek, amelyeken kapnak a kiadók, ritkán érnek el a problémák olyan mélységéig, ahonnét a nagy világirodalmi művek táplálkoznak — azok pedig, amelyek érzésük szerint ott járnak, aggályossá, kiadhatatlanná válnak. Becsületükre: egyesek mégiscsak megírják ezeket is — vannak, akik ilyen és olyan regényeket és drámákat is írnak, s így egy egész kis kézről-kéze szálló kéziratok irodalom jön létre, amelyen persze egy kis kör épp azért káp, mert azt a törekvést érzi, hogy a mi életünkről, dolgainkról úgy próbál beszélni, mintha a Nagyvilág munkatársa volna. Az utóbbi időben én is elolvastam néhány ilyen igényű megjelent (s ledorongolt) vagy meg sem jelent művet, amelyek mindegyikét igen tehetséges író írta; — hogy ne ártsak nekik, a halottat említem, Sarkadi Imrét, akinek, mialatt egy jó darabja megy a Madách Színházban, egy talán még jobb, még tragikusabb — de teljességgel előadhatatlan — fekszik polcomon.

Ezeknek a műveknek két érdemük van: hogy tehetséges emberek írták őket, s hogy rostjaikkal olyanba érnek le, aminek nemcsak kellene lenni — hanem ami valóban van. Aki olvasta Sarkadi kisregényét, a Gyávát, körülbelül megismerte azt a mikrotársadalmat, amelynek az életéről — persze nagy egyéni variációval — ezek a regények szólnak. Miről szól a regényed? — kérdezték egy ilyen egészen kitűnő mű szerzőjétől. — Hogy iszunk, közösülünk (ezt persze durvábban mondta) s közben boldogtalanok vagyunk. S világunkban, különböző fokon — a magas értelmiségtől egészen a bányásztelep jó fizetésű fiataljaig — úgy látszik, csakugyan alakulnak ilyesféle társadalmak. A kétségbeesett segélykiáltások, amelyeket Sarkadi hallatott, éppúgy mint halála is, bizonyíték arra, hogy mindez nem csak valami inplantált romlás-romantika képzeldése.

Amire törekszik, a világirodalmi eszményt, újdonságot ez az irodalom azzal veszti el, hogy ha valami valóságfélét ábrázolnak is (vigyázzunk, nehogy ők legyenek a szocialista realista írók), vagy legalábbis erre törekszenek, a legtöbbjük (s itt nem Sarkadira gondolok) ezt a magasabb rendű rokfortot a nyugati irodalom imponáló receptjei szerint erjeszti; — s ha a hazai sznob büszke is, hogy nálunk is erjesztenek ilyen sajtót, a világirodalmi olvasó már csak azt mondja rá: no lám, Magyarországon is erjesztenek ilyen sajtófajtát. A világirodalom egy kicsit olyan, mint a tudomány: igazán csak új felfedezésekkel, termékeny ellenmondásokkal lehet behatolni belé. S erről kétszeresen lemondanak: egyrészt a kölcsönzött módszerükkel, ahogy a valóságukat nézik, másrészt, hogy a maguk élete elzárja előlük azt a valóságdarabot, amelyről valami igazán újat lehetne mondani.

*

Mindig izgattak a világirodalomnak azok az alakjai, akikben egy nemzeti irodalom egyszerre kiugrik, világirodalmivá válik — így jutottam el Corneille-hez is. Descartes mellett ő az, akiben a középkori nagy virágzását elfelejtő francia szellem szinte újra megteremti magát, s egyszerre más nemzetek figyelmébe ugrik. Kerestem a könyvet, amely a roueni fiúnak e váratlan kiugrása mögé — mely XIV. Lajos korát megelőzte — a történelmi s emberi háttérrel odafesti. Egy barátom felesége, aki élete derekán lett francia bölcsész, Schlumberger Plaisir à Corneille-ét hozta el. Schlumberger regénye, a Saint Saturnin, mint Kritikai Naplóm bizonyítja, ifjúságom egyik nagy felfedezése volt, s mo-

hón kaptam a könyvön, amely egyszerre hoz kapcsolatba Corneille életével, s majd negyedszázad után az ő szellemével.

Azt, amit kerestem, nem kaptam meg benne, de kaptam valami mást, ami írónak a legnagyobb ajándék: egy olyan szempontot, amelynek a fényénél a maga munkásságát valahogy elviselhetőbb, kedvezőbb színben látja; azontúl ebbe az írásba is idekíváncsozik. Hogy mi az? Legjobb fogalmat tán Schlumberger szavaival adhatok róla: A romantika korában Racine-től fordultak el, mint a megtestesült unalomtól, konvenciótól, laposságtól. Ma Corneille esett egy szakadékbba. Akárcsak ellenlábasa, épen és biztosan fog belőle kikerülni; s több jel mutatja, hogy e föltámadás ideje nincs már messze. A harc e két név bámulatoss jelképe alatt különféle változatokkal tovább folyik — egy olyan művészet között, amely az emberi példaképet teremt meg, s egy olyan közt, amely azt elemzéssel, rafináltsággal szétbontja. Olyan korokban, ahol a civilizáció mintha fenyegetve volna, össze kell szednünk magunk, legyőzni a puha szokásokat, helyreállítani az etikát — a költők erős leckéjét kívánjuk. Amikor viszont a biztonság annyira megvan, hogy súlyként nehezedik a független szellemekre, s a kultúra öröksége olyan gazdag, hogy tékozlók lehetünk, mindenki a finom gyönyörök osztói felé fordul, vagy azok felé, akiket — a különös ember-társadalmat aprólékosan vizsgálva, s úgy fogadva el, mint amilyen — az élet megnyilatkozásai jobban érdekelnak, mint következményei. A bátorságnak nincs más kiútja, mint a vágás, bomlasztás; s hogy a teherre vált erkölcsi fegyverzetek alatt egy kis természetességet, igazat fedezzen újra fel. De eljön egy nap, midőn a szellemek újra nyugtalanná válnak — azt érzik, hogy körülöttük minden alá van aknázva, irányítást követelnek —, s ha az életerő még elég erős, az alkotó mozgalom újra elkezdődhet. Ha különböző figyelmeztetések nem ébresztenének, ha a szociális újjászületés útján levő országokban nem látszana, hogy a szigor fölébe kerül a gyönyörnek, az akarat az intelligenciának, az, ami irodalomunkban történik, elég lehetne, hogy a fordulópont közeledését jelezze.

A könyvet Schlumberger a Cide háromszázésszendős fordulójára írta, 1936-ban tehát — s mint a nyugati világra vonatkozó jóslat, aligha mondhatjuk, hogy bevált. Legalábbis, ha a nyugtalanságot látom is, a biztos jelet, hogy a Nyugat Racine fényéből kikerült, s a példateremtés munkája megkezdődött volna: nemigen. Az igazi nagy jelek meg el vannak rejtve a divat tombolása alatt; — vagy az életerő nem elég erős, amelyet feltételül szúr közbe? Min- ket ez tán nem is érdekel ebben a percben... (1961)

NÉMETH JÓZSEF: ÉVSZAKOK

Kórház után

Hosszú, kórházi hetek után az első napom idehaza. Napom? Az első perceim! A szekrény tetején beporosodott ébresztőóra fél kilencet mutat egy régmúlt időből. Önkéntelenül is a karórára pillantok: tizenkét óra hat perc.

Odalépek a szekrényhez, fölnyúlok a megdermedt kis szerkezetért, hogy beindítsam és beállítsam, de félúton megtorpan a kezem: mért ne lüktethetne körülöttem egyszerre két idő is? Mért ne, amikor a testemben egyszerre kettőt érzek. Azt a bolondító nyarat, olvadó aszfalttal, amikor kiújult gerincsérvemmel bevitt a mentő az Amerikai úti idegsebészetre, s most ezt az őszet, ezt az elcsöppentett mézidőt, nagy égdarabokkal és nagy távlatokkal. Az ablakommal szemközti jegenyefát is megkettőzve látom: a júliusi tömött lombokat, a diadalmas zöld gótikát s a mostanit. E mostaniban hiába szeretne elbújni a veréb, a rigó, a balkáni gerle, nincs hová! Százásával pilinckézik a levél a földre s könnyedén átlátni az ágak között. A tompa őszi kékségben olyanok lesznek ezek a jegenyék, mint az én ágbogas gerincoszlopomról készült röntgenfelvételek.

Alig vártam már, hogy hazajöhessenek, begyűjthassam a gázt, főzhessek magamnak teát vagy kávé, és a három emelet magasságában lebegő szobámat, mint valami léghajót, útjára indíthassam újra. S most mégis idegenül járatom a szememet ide-oda. Minden a helyén van, de minden zsibbadásban és félálomban. A naptár lapjai elképzeltetlenül üresek. Fekete kupakos író tollaim, mint szögletes, tokba bújt emberek, élettelenül várakoznak.

Nyolc év óta, mióta itt lakom, nem volt ilyen lelketlen, béna, gondolatlan ez a lakás. Reggeltől estig élt, zsibongott, mint a tőzsde. Barátok ültek a görcsös diófa székemben és a heverőmön. Politizáltunk, mérgelődtünk, hajtottuk el a felhőket arcunk elől, mint akik nem tudnak kilátás nélkül élni. Messziről összeesküvőknek is gondolhatott volna bennünket bárki, mert félszavakból is pontosan értettük egymást, most azonban eleven arcok helyett képek és szobrok néznek rám bálványos tekintettel. Meg egy doboz gyufa, amelyet valaki erőszakosan összefirkált. Az egymásból sarjadó krikszkrakszok alá ezt írta valaki szálkás betűkkel: Vidám Park. Mégcsak távoli ismerősöm sincs, akinek bármiféle köze is lehetne a Vidám Parkhoz, így csak szeszélyes képzettársításul juthatott valakinek az eszébe. Mondjuk, emlékeztetőül egy vitában, amely a politika területéről átcsapott a filozófiáéra, azt firtatva, hogy az egységesülő világ közérzetének lehet-e fokmérője az egyén közérzete, mert ha igen, akkor neki, a doboz tulajdonosának az a véleménye, hogy a világ egyik pillanatban tragikus park, a másikban vidám park. Hiszen az egyén úgy éli át a század történelmét, főképpen ahol szemtanú és nem résztvevő, mintha változatos vásári bódék sorai közt lődörögne. Végeredményben ilyen vásári bódé a tévé képernyője is, amely napról napra lenyűgöző bámulnivalókban részeltet. Egy láthatatlan akarat arra törekszik, hogy mi csak nézzük a világot, mert amit nézünk, visszanéz reánk és megbabonáz.

A telefirkált, vidámparkos gyufásdobozt összeroppantom. Érzem, hogy valamilyen igazság csontja is roppan egyet vele, de a pontosabb láttelelet megállapításához mélyebbre kellene ereszkednem.

Ehhez azonban még gyöngö vagyok. Jó lenne keresnem valamilyen kapaszkodót, hogy a gyöngöesség s a háromhónapos csönd fölött átlendülhessek.

Olvasatlan könyvek tornyozódnak az egyik széken. Pablo Neruda, Marquez, László Gyula, Huszár Tibor, a Magyar—brit titkos tárgyalások doku-

mentumai, de hozzájuk most semmi kedvem. Nyugtalanabb és bizonytalanabb vagyok, minthogy bármilyen könyvtől is föloldódjak. Olvasni nekem egészségesen is ugyanolyan erőfeszítésembe került, mint írni. Hát akkor most!

Talán, ha a fölgülemlett levelekre kezdenék válaszolni... Isten őrizz, hiszen akkor mindenkinek részleteznem kellene, hol voltam, mi volt velem s hogy micsoda szörnyű év elföldelhetetlen teste bomladozik a hátam mögött. Olyan testemen túli kínok is, amelyekről sebtiben írt levelekben még szót sem szabad ejteni.

Kiszellőztetek, hogy történjék mégis valami körülöttem.

A szemben levő ház tetejére épp ereszkedik le egy rigó. Ugrál, körbekémelel, aztán mint akit illegális munkával bíztak meg, lejjebb röpül, a zörgő jegenyelevéllel megtelt esőcsatornába. Két másodperc se múlik el, dühödten „vellázni” kezd lefelé a föntrekatart avart. Zavarja tán a kozmikus rendetlenség? Vagy megsértődött a két óriás fára, amiért az ő megszokott sétaterét telepotyogtatta? Furcsább, eszelősebb ennél. Olyan, akár egy idegbeteg hólapátoló, aki nem a járdát, vagy a kerti utat szabadítja ki a hajnalban leesett hó alól, de kiáll a behavazott, kerek mező közepére s egyik helyről a másikra dobálja-hányja az ég ajándékát. Szabályos részvétet érezk iránta: szerencsétlen, megháborodhatott valamitől, mert ennyire céltalanul s mégis ily nagyra nőtt szenvedéllyel csakis eszüket vesztett lények viselkednek.

S mért is ne hibbanhatna meg éppenséggel egy rigó! Hány és hány megrázkódtatáson átesett állatról tudunk. Háborús lovakról, erdőben-hegyekben árván elhagyott kutyákról, akikre rálőtt a vadőr és akik sose heverték ki a borzalmakat.

Jó tizenöt évvel ezelőtt apám kora hajnalban ballagott ki répalevéért a malacoknak. Harmatos volt még a kert, s világeleji a csönd is. Levélszaggatás közben alig hallható, vézna nyüszítésre figyelt föl. Mi sírhat? Bagolyfióka? Lelőtt vércse? Elfektetett kasza élének nekiszaladó kiskutya? Apám elindult a hang irányába és a második kertszomszédunk szőlőjében egy vacogó, siró kiskutyára bukkant. A tőkéről csüngő szőlőfürtöt szopta félájultan. Még apám lekuporodásától se rebbent meg. Annyi életosztón se rándult benne össze, amennyi egy lepkében, egy tücsökben vagy egy hangyában is összerándulna. Kisebesedett szájjal kizárólag az éretlen, kemény szőlőszemeket szívta, mintha az anyja csöcsét szopná, de hiába, mert egyikből se tudott előcsalni egy kis nedvességet.

Apám hazavitte a kutyát, és dudliztatva fölnevelte. Jó házőrző lett belőle, ugató, mérges, disznót, libát rendre szoktató és rendben tartó, de első reflexe mind a mai napig a menekülés maradt. A feléje nyúló, barátságos kézben is ama elvetemült, mitologikus kezét látja, amely néhány napos korában többször is földhöz vagdosta. Ilyenkor nyüsszentve hátraugrik, mintha el akarna iszkolni, de a második pillanatban már helyreáll a támadó ösztöne.

Ki tudja, nem érhet-e hasonló megrázkódtatás ezt a vadul kalamaláló rigót is? Át akart, mondjuk, röpülni alacsonyan az utca fölött s rövidzárlatot kapva úgy nekicsattant egy rohanó autó szélvédő üvegének, hogy agyrázkódot kapott. Sokkot, ami időről időre epileptikus rohamokban tör ki rajta. Madár-epilepszia? Nem költői képzelődés ez csupán? Lehet. De a fókák és a bálnák öngyilkossága akkor micsoda? Bárhogy magyarázzuk is, mindenképpen valami új jelenség, amiről a civilizáció előtti időkben szó sem lehetett. Az ember alkalmazkodási görceit tudomásul vesszük, az állatokéval nem sokat foglalkozunk, pedig manapság az állat- és a madárvilágban is egyre több megmagyarázhatatlan jelenségbe botlunk. Mindenki megfigyelhette, hogy a civilizált, elvárosiasodott madarak: a kézből etetett galambok, rigók, fültűnő emberi tulajdonságokat utánoznak. Például azok az elkényelmesedett szárnyasok, amelyeknek nincs szükségük az élelemszerzés egész napot igénylő sűrűségére-mozgására, nemcsak hogy lomposak, de kispolgári módra kapzsiak. Zabálnak, emésztenek, irigykedve lesik a társaikat. Odaülnek az erkélyre és csak bámulnak be szem-

telenül a szobákba. Lusta, detektív hajlamú lények, talán még besúgásra is alkalmasak lennének. Nem csodálkoznék, ha szemük helyén csöppnyi fényképezőgépek üvegesednének és kattognának.

Míg ezeken tűnődöm, elképzelek egy rövid filmjelenetet, amelyben egy fiatal tornatanár épp ilyen mereven figyelő, elhúzódtól rigótól veszíti el az önuralmát s örül meg, mert elkövetett bűnére emlékezteti. Gyakran látta ez a „házhöz tartozó rigó”, amikor a feleségével zsörtölődött, sőt a legutolsó dula-kodásukat is látta, amikor három héttel ezelőtt féltékeny fölindulásában agyonütötte az asszonyt, majd kicincálta az autóhoz s valahol a budai hegyekben eltüntette. A rendőrség nyomoz, egy ismeretlen férfire gyanakszik. A férj ügyesen kisiklott ugyan a rendőrség keze közül, de a rigó elől képtelen elszökni. Hiába hessentgeti el, a madár újra és újra visszamerészkedik megszokott helyére. Várja a száját csücskítő feleséget, aki mindig szerelmesen dudujgatált, motyorászott hozzá, és közben kalácsmorzsát és husikadarabkákat szórt ki neki az erkély virágtartó vályújába. — — — — —

Lehangoló — hát ez volna már az én hazatérésem kísérőzenéje is? Ez a felszínes képzeletcsapongás? Ez a divatos, buta krimikkel való szövetkezés? Mintha az esti tévésorozatok fordulatai s keresztrejtvény-dramaturgiája engem is leütött volna a lábamról, s az érzelmi életem szintentartásához már nekem is szükségem volna a mindennapi hullára s a mindennapi nyomozásra. Még jó, hogy észreveszem a tucatizgalmak roncsolását az idegeimen.

Más írók regény- vagy drámaterveket dolgoznak ki a fejükben ennyi idő alatt s a képzeletben kimunkált műveik megírása már csak szórakozás a számukra. Hétvégi kirándulás az érzelmek, a nyelv, a szenvedélyek Magas Tárjájában.

Háromhónapos ágyfogságom alatt ha megérintett is egy-egy messzebbre igyekvő gondolat, elképzelés, néhány napi gyaloglás után lesántult. Füzetembe is csak néhány betegszobai párbeszéd-töredéket jegyeztem föl. Azt is csupán elnagyoltan, emlékeztetőül.

Hasonló aszályos érzést nem először élek át: jóformán minden alkalommal, amikor útszélre kerülök. Valamire való író, gondolkodó időnkint még örül is, ha félrehúzódhat a világi nyüzsgés elől; ha odújába, csöndjébe, rögeszméi lombsátrába visszavonulhat, mert az ilyen időszakos remeteség istenekkel versenyző erőt adhat neki. Távlatot egy-egy régóta érlelődő elképzelésének, próba-időt megedzett fájdalomnak, hogy vajon termékeny fájdalom voltak-e vagy csak siránkozások. Sőt, Illyés versben és prózai vallomásban is beszél a betegség áldásos hasznáról. Hiteles kedéllyel bizonygatja, hogy műveltsége javát ő a betegágyban gyűjtötte össze, a betegágy körül megszerveződő egyetemen. Ráadásul: heverve s elnyújtózva a szabadsághoz is közelebb került.

Én erre képtelen voltam eddig. Ha nem lehettem jelen, akkor halott voltam. Ha nem volt szükség a kezemre, az agyamra, én nem tudtam átmenetileg spirituszba tenni, hogy majd előveszem, amikor ideje jön. Az európai ember mozgékony, gyors absztraháló képessége teljességgel hiányzott és hiányzik belőlem. Hogy a sóhajtasaimmal és az ábrándjaimmal előbbre röpködjek, mint ahol a testemmel s létezésem ezernyi kötöttségével állok, talán még óhajnak is furcsa volna! Néha ezért érzem ijesztően: csupa rögtönzés az életem. Ismerek néhány alapműveletet: a szeretet, a becsület, a közösségbe tartozás élményét; a munka s az önfeláldozó föladatok mámorát; a minden dolgok iránti kíváncsiság bujaságát, a reménytelenségből is kirángató dacot. S mint megkésztet vagy megcsökött nomád, ezekkel az alapműveletekkel próbálok boldogulni. Nekem tér kell tehát és alkalom; helyzet, akár a színpadi hősnek, hogy a képességeimet mozgósíthassam. Nem ismerek például jövőt a testemen kívül. Múltat se, amely ne tudna úgy megcsavargatni, mint az idegfájdalom. A képzeletem s az éntudatom sokkal fejletlenebb, mint a világtudatom. Mihelyt egy

harang megszólal, egy ajtó sarokvasa megcsikordul, egy tétova gondolat gazdát keres, tudom, mit kell csinálnom.

Lehet, hogy írni is ezért tudok csak lassú rögtönzés közben. Sorról sorra haladva, méghozzá úgy, hogy fogalmam sincs soha, mi lesz a következő mondat, a következő jelző s hogy ág ropog-e a szavaimban vagy hajó süllyed-e el bennük. Egyszóval: sötétre sikerül-e a mondat vagy narancsszínűre. Megesik néha, hogy egy szerencsésen földidézett kép, élmény, megtalált hasonlat villáma bevilágítja az utat, persze nem végig, csupán egy iramodással befutható szakaszon. Mert a végét még egyetlen versemnek, tanulmányomnak, sőt még egyetlen filmemnek se láttam előre. Úgy kezdtem neki mindegyiknek, mint ismeretlen kimenetelű utazásnak. Én nem kitalálni, de megtalálni akartam életem esélyeit. Dokumentumokat akartam lázadozásaimról, bizonyítékokat összevert vagy kifosztott kezemről, mert nincs olyan képzelőerő a világon, amelyet ne sápasztana el egy-egy élettény, életregény, életrobbanás.

Nem tudom, igaz-e, amit Csontváry festési módszeréről mondanak, de hitelesnek hangzik. A napút festője állítólag a legnagyobb képeit is úgy alkotta, hogy elkezdte a jobb felső sarokban festeni a vásznat és centiméterenként haladva-terjeszkedve népesítette be az egészet. A módszer — európai festő szemével nézve — műkedvelői, hiszen a festményt előbb föl kell vázolni, meghatározni az alakok, a tárgyak, illetve a témát legjobban kifejező színek egymáshoz való viszonyát, megkeresni a kép középpontját, a mozgékony vagy a merev tér természetét s csak azután kidolgozni. Csontváry egyéni módszere: önvallomás is. Ő már előljáróban annyira azonosult azzal, amit kifejezett, hogy vázlat és előterv nélkül nekikezdhett bármelyik festményének: a Mária kútjának, a Panaszfalnak, a két Cédrusnak, a Tarpataki vízesésnek. Nem stílusa volt, mint másoknak — országhoz, korhoz, izmusokhoz tapadó stílusa — hanem parancsa arról, amit már a barlangi festők is meghallottak: a bennünk élő világról olyan képeket kell teremtenünk, amelyek kifejeznek és védnek bennünket. Keresnünk olyan látomásokat, amelyek úgy uralják érzéseinket és képzeletünket, akár az Isten. Csontváry bizonyossága önmagában nem önbizalom volt, nem egyéni gőg, de bibliai bizonyosság, amelyet sem lélektani, sem társadalmi, sem politikai földmozgás nem rendíthetett meg. Ha irigyeltem valamit, az ő centiről centire araszolható rögeszméjét irigyeltem. A sejtekből föl szabaduló erőt. — — — — —

Csontváry... Két esztendővel ezelőtt, ősszel Párizsban jártam és találkoztam vele. Nem a képeivel a Louvre-ban vagy a Grand Palais-ban, hanem vele. A szemével, a gesztusaival, a hitével, a nevetésével, a jóslatok beteljesülését váró nyugalmával. És természetesen földült örületével is; a hanyattröpülő logikájával, amely a mindenség artistájának mutatta őt.

Ültünk egy álmos szállodában Sára Sándorral, és hívtuk sorra az ismerőseinket, hogy összefuthassunk velük. Franciákat s magyarokat vegyesen. — Szeretném, ha M. Gyurkát megismernéd — mondta a szakálla bozótosából Sára.

— Ki ő?

— Majd meglátod.

— Mégis... Politikus? Tanár? Színész? Gombkötő? Atomfizikus?

— Egy kibicsaklott lángész... Negyvenhatban jött ki. Remek szobrász volt, zenész, s ugyanakkor kiváló filmrendező is. Rögtön az első nagy játékfilmjével befutott a franciáknál. A film egy fiatal, nagyratörő katolikus papról szólt, aki teherbe ejtett egy lányt. Talán szerette is. De ha apasága kitudódik, vége az életének, vége ígéretes pályájának. A szülés előtti órákban megöli a nőt, császármetszéssel elveszi tőle a gyermeket, megkereszteli és őt is megfojtja. Döbbenetes hatású film volt. Az élet és az ideológiák összecsapásának a filmje. A meghamisított lét szörnyű csapdáié. Valami olyan fölismerés érzése is kiolvadt a történetből, hogy a természetet megtagadó ember bemocskolódik,

s minden transzcendens cél áldozata lehet. A siker Gyurkának nevet, pénzt, jóhírű színésznő feleséget hozott. Nagyvilági életkényszert, estélyeket, utazást, ámokfutó izgékonytságot. Menni, rohanni, száguldani. Párizsból Amerikába, a csütörtöki nyárból a pénteki télbe; gyereket csinálni, közben szeretők ágyából kinézni az ablakon: nicsak, esik megint az eső, a korom leszorul megint a földre, halasszuk el újra a megjavulást. De négy évvel ezelőtt történt vele valami hasonló, mint Saulussal a damaszkuszi úton. Torkig lakott az egész étellel: a rohangálásokkal, a nagyvárosi esték örült fényűzésével, a léghűtéses kocsik rabszolgái eleganciájával, a szolgálatkés civilizáció elleplezett bűneivel. Ahogy mesélik, hangot hallott. Szózatot! A hang azt mondta neki, menj el a tengerhez és tölts el vele annyi időt, amennyi alatt megtudod, mit kell tenned a hátralevő életedben. Gyurka beült a hat nyelven beszélő autójába, és el se búcsúzva hazulról, nekivágott az útnak.

Egyre kíváncsibb lettem erre a furcsa, rokonvonásról árulkodó férfire.

Sárával fél napon át tárcsáztattam a számát. Hosszú, végnélküli csöngetések visszhangzottak a drót végén. De semmi életjel. Csalódottan néztem a készülőkre s ki az ablakon Párizs zegzugos tetőire. Még nem láttam a Notre-Dame-ot, a Szent Mihály útját, a Mars mezőt, az Ember múzeumát, de a Fény Városánál is inkább látni akartam ezt az embert. Végül este felé mégiscsak fölvettek a kagylót. Gyurka felesége vette föl. Sára elmondta neki, hogy hiába üldözzük őket egész nap, senki nem jelentkezett. Bernadette kissé lehalkítva a hangját, elárulta, hogy Gyurka mindig otthon van, de nem hajlandó kézbe venni a telefont. Civilizációs ártalomnak tartja. Még a lányaival se áll szóba telefonon. Ha beszélni akarunk vele, ülünk autóba azonnal és menjünk; talán még odahaza érjük őt is, mert ma este játszik és fél hétkor el kell mennie.

Bernadette már elment, mikorra odaértünk. Gyurka nyitott ajtót. Nagy, bozontos haj, zúzmarás, aszkéta fej és egy földig érő, durva vászoning — ez volt az első pillanatfölvételem róla. Megölelték egymást Sárával. Nekem csak kezet nyújtott és végigtapogatott a szemével: nem bakelitember vagyok, akibe netán még egy telefont is beleszerelt ez a fontoskodó s elfajzott világ. Rosszindulatú ötletemért gondolatban bocsánatot kértem tőle.

Egy hatalmas szobába vezetett bennünket. Szobába? Inkább egy bútorozatlan lovagterembe. Sehol egy szék, sehol egy asztal, sehol egy szekrény. Csupán a sarokban villant meg egy dobcsalád három cintányérja. Nagydob, kisdob, közepes. Ezenkívül a padlón rongybabák heverték. Feketék, szürkék, zöldek, pirosak, csíkos és kockás ruhákból varrt gyerek nagyságú rongybabák. A látványban volt valami szánalmas apokalipszis. Kitekert nyakak, megcsavarodott lábak, csupa vértelenség, utolsó ítéleti szétszórtság. Csodálkozni se mertem, hiszen még egyetlen eligazító mondatot se hallottam. Dobolni nyilván Gyurka dobol, suhant át rajtam. Csak úgy magának? Vagy a lányainak, akik az örjögő dobszólókra ezekkel az óriás testű babákkal táncolnak? Vagy ezek az elfekvő rongylények az ő borzoló műzsái a rögtönzésekben? Látnia kell valamilyen panoptikumot, hogy fölszabaduljon a képzelete?

A zene hatalmáról beszélt, amikor váratlan fordulattal fölemelte ágyékiq vászoningét Sára előtt.

— Nézd, ez lett belőlem. Ez az ösztövérc comb! A legkisebbik lányom is átéri kézzel. A vértanú láb! — nevetett föl idegesen és ingerlően. De nehogy szánni kezdj, öreg, mert akkor csalódom benned. Itt a szobákban még elsántikálok vele, az utcai tolongásra meg köpök. Tülekedjenek csak az Isten törtetői, átengedem a terepet nekik!... Persze, ti még hagyományos vendégek vagytok, innátok is valamit. Szeszt nem adhatok, fölbontottam a szerződést minden alkoholgyárral... Teát citrommal, ha megfelel.

Kihúzódtunk a konyhába.

A gőzölgő tea fölött most először beszélt hozzám.

— Barátom, te zöld vagy. Cigaretta? Nők? Itál? Nem! A szemedből azt látom, hogy neked az életed beteg. Rosszul mondom?

Hümmögtem és el akartam ütni a további faggatást egy mosollyal. Erre még közelebb hajolt.

— Gyáva vagy, pajtás, akárcsak én voltam. Nem azt mondom, hogy könnyen berezelsz ettől-attól. Az más dolog. Az a gyanúm, hogy a szenvedéstől félsz, pedig jegyezd meg, mindig a jobbik részünk szenved, mert az nem viseli el a világot... Mondok egy nevet: Van Gogh... bizonyára ismered. Az ön-arcképei... Sárgák és zöldek. A hús helyett szálkák. Mintha örvénylenének azok az arcok, amelyek egyszerre az ő arcai és a fájdalomé is. Az, hogy nagy festő, az hitem szerint csak következmény. Elsősorban nagy szenvedő. Merész és bátor, akitől az Isten is meghunyászkodna. Ne felejtsd: Van Gogh levágott füle az emberiség egyik nagy cselekedete... Te el mernéd küldeni, mondjuk, egyik lábadat postán a barátodnak? Ugye, hogy nem. Pedig minden itt kezdődik. Ha le tudsz mondani magadról, megtalálod magadat. Sajnos, én se tudtam sokáig. Pedig én már úton is voltam... Négy éve, egyik reggelen arra ébredtem, hogy Párizs nekem nem hazám, nem Bakonyom; hogy ahova nézek, mindenütt néz rám a beton, a vas, a szemétládák tátognak, s az ember átlépte természetes határait. Nem elég neki kétféle szagosszappan, de ötszázféle kell. A víz mocskulhat, de a kölnivíz illatozzék. Reklám és reklám, meg a politika csattogó protézisei: hám, hám, bekapjuk, akire fáj a fogunk. És a művészet női nemiszerve, amit lökögetni kell, ha tetszik, ha nem! Ebből nekem elegendő lett! Szerettem volna egy eredeti kutyaöngöt látni az árokban, amit nem autó gázolt el. Mellette követ, lapulevelet, kikericsot, és szagolni az édeskés bűzt, amelyre Baudelaire is érzékeny orral fölfigyelt, mert ő még a halállal is emberi kapcsolatot tartott... Be kellett ülnöm az autómba, gyereink, gyereink. Száznegyven, százötven óránként. És akkor, ott az autóban hallottam meg a hangot: el kell menned a tengerhez. De nem autóval, hanem a két lábadon. Meg kell tanulnod újra: mi a gyaloglás, mi a fáradtság, mi az éhezés, a fű, a por, a föld langyossága? Azt se tudtam, hol vagyok, de rámjött a boldog sírás. Boldog voltam, mint amikor a feleségem hasában megmozdult a lányom. Szederfák voltak ott vagy mik, én kiszálltam az autóból és mint aki agyonunt szeretőjét hagyja el könnyű szívvel, kulcsostól mindenestől otthagytam a Cadillacemet az árokparton, vigye, akinek kell... Az igazolványaimat, az életemet... Máskor? Minden órában haraptam valamit: hús, hús, hús, jogom van hozzá, zabálni akarok. S akkor? Csak a fölzsabadító örömet éreztem: A könnyűséget: végre, éhes vagyok! Istenem, szomjas! Hátulról is, szemből is süttött a nap, égette ki belőlem a salakot... Voltál már úgy, hogy közted és a tested között volt valami olyan feszültség, mint ami két szerelmes közt lehet? Szeretnéd megölelni a másikat, de vársz, visszatartod magad, mert ez a várakozás is gyönyör. Képzeld el, énekeltem: zöld a palota, zöld az ablaka... És akkor értem el egy szőlővidékre. Amerre néztem, szőlő mindenfelé. Ez már a tenger előszobája lehet, azt gondoltam. Levelek, levelek, beleolvadtam a végtelenségbe. Egyszer csak rohan felém egy ember s azt kiabálja: álljak meg, forduljak vissza. Vissza! Én? Rá se hederintettem. Ez a kísértés lehet, gondoltam, egy csősz vagy egy szőlősgazda képében. De csak újra ordít. Megálltam. Ki maga, kérdezte, mint egy rendőrfőnök. Hova megy? lépett közelebb. A tengerhez! Rög-tön gyanús lettem. Igazolványt kért. Mondtam neki, hogy az autóban hagytam, innen legalább száz kilométerre, menjen és nézze meg. Erre pofon ütött. Elkezdtem mosolyogni. Csupa borosta volt már az arcom, por, izzadság, de a paraszt nem utálkozott. Végre egy ember, akihez közöm van. Aki a szemembe néz akkor is, amikor üt. Fecskék szálltak a fejünk fölött és düh helyett forróság öntött el. Talán még meg is fényesedhetett az arcom, mert a haragos ember egyszerre megjuhászodott, sőt zavarba is eshetett, mert váratlanul kezét nyújtottam neki és elfogadta a kéznyújtásomat. Azt éreztem utána, hogy föl tudnék emelkedni a levegőbe, vagy mint a könnyűbúvárok az óceán mélyén, úszni tudnék. Mikor be szoktam rugni régen, akkor éreztem hasonló belső huzatot: valami suhantató erő visz, taszít előre, marad el melletted a hirdető osz-

lop, az utcasarok, hallod, hogy valahol fönt a fejed fölött ajtók nyílnak, de te csak mész, mész, mintha félméteres abszolut haj úszna utánad. Érezted már ilyet? Ha igen, akkor jobban megérted, mi történt velem. Még mindig a szőlőtengerben gázoltam, olyan volt ez, mint az üdvözülés, és egyszerűen csak azt életem át, hogy most nyílik meg az ég. Zúgás, dobhártyát repesztő hang, és már teli is a szemem százezer gombostűvel. Megvakultam, Isten bizony megvakultam. Mintha folyt volna ki a szemem, csupa lucok voltak az arcom. Csarnokvíz, jutott eszembe hirtelen, pedig utoljára csak az egészségtanórán hallottam ezt a szót magyarul, franciául nem is tudtam, mit jelent. De nem az volt, nem a csarnokvíz. A szemem egészben maradt, csak égetett, mintha cigarettát nyomtak volna el rajta. Repülőről peremetzték a szőlőt és telibe kapott a lé. De hogy ez történhetett velem, akkor értettem meg ilyen világosan, amikor már jött visszafelé a gép. Sokáig arca borulva feküdtem a földön, talán félóráig is, mire föl tudtam tápázkodni. Most aztán merre? Előre? Vissza? Orvoshoz? Haza? Kibábják segítségért? És mint akit az ösztöne indít, botorkálva megindultam visszafelé. A szemem miatt. Víz kellett volna, hogy kiöblítem, de sehol semmi. Sértett a fény is, mintha nyolcszögű kristályt kalapáltak volna a szemembe. És újra hangot hallottam valahonnan. Fojtott, kiábrándult hangot: „Legyőzöttél! Vedd tudomásul: legyőzöttél!” Fölnéztem, amennyire nézni tudtam a tenyereim védelme alatt, de csak fecskék suhogtak, csiripoltak. Fölkaptam egy botot és közéjük hajítottam. Akkor meg mintha az anyám sikított volna föl: mért bántom. Jajveszékelt és vádaskodott. Engem erre olyan indulat kapott el, hogy a visszahulló botot mégegyszer odavágtam, oda az anyámhoz. Hallucinálok biztosan, jutott eszembe. Gomolyog bennem az életem, a lányaim, a szokésem, a feleségem, a hányásaim, az anyám sírása, a tenger, valamilyen kutyaugatás, hallom, hogy pattog a dobhártyám is, de csak a bal fülemben, amelyik gyerekkoromban többször is begyulladt és kifakadt. Hagyd abba az anyád krisztusát, üvöltöttem, kikelve magamból és lehajoltam egy köért s ütöttem vele a bal fülemet, hogy ne zsi bongjon. Ekkor meg a tücskök folytatták. Anyám helyett az otthoni tücskök. És újra a figyelmeztetés, hogy szar senki vagyok, gyáva Jób, aki csak szokni tud, de megérkezni nem. Szokni abból a világból, amelyből elege volt s most vissza ugyanabba... Majd máskor, nyugtatgattam a lelkiismeretemet. Esteledett már, amikor egy faluba beértem. Vasárnap lehetett, búcsúféle nap, mert sátrakat láttam egy téren, meg zene szólt és motoros fiúk bögették a motorjukat. Szemet se vetett rám senki, ha pedig mégis, hát ártatlan csavargónak gondolhatott. Ártatlan én, mindazok után, ami történt? Éhes és szomjas voltam, de nem volt nálam egy vacak frank sem. Kéregetni pedig nem fogok. Amikor kiértem a faluból, kicsit megnyugodtam. Hátam mögött a zene, előttem az éjszaka, s nekem az éjszakát kell választanom. Csak azért is! Legalább a bukást vállalja az ember, ha már a megmenekülése nem sikerült. Alig mehettem négy-öt száz métert, nyögést hallottam az árok fenekéről. Részeg a búcsúból — ez villant át rajtam önkéntelenül is. Tovább akartam vánszorogni, de ellágyultam. Ha ivott, biztosan van oka a kesergésre. Térdig érő fű nőtt be az árkot, egészen elveszett benne az a nyöszörgő húscsomó. Fekete ruhában volt, vagyis ünnepien előkelőben, az arca Sztravinszkij-szerű arc volt, de vértelen. Talán a nyála is folyt. Föle hajoltam, kinyitotta a szemét. Óriás fekete szemei voltak. „Történt valami?” — kérdeztem. Nem válaszolt, csak arra kért rimánkodva, vigyem haza Calaisba, meghálálja, mert nagyon gazdag ember. Tizenötezer dollárt ígért. „Az ördög ez!” — hallottam azt a közönyös hangot, amely az elmúlt napokban többször is megszólalt fölöttem. Az ördög! Ő incselkedik velem. Be akar ismét csapni... Otthagytam. De két perc múlva lefékezett mellette egy autó. Hátranéztem s láttam, kiszállt belőle egy fiatalos mozgású férfi, fölnyalabolta és begyömöszölte a hátsó ülésre és elviharzott vele. Megborzongtam, és mint akit újra kifosztottak, ott maradtam a besötétített úton. Nem, ez már nem lehet igaz! A pokol szabadult el és játszadozik velem. Párizsban öt év alatt nem pörgetett meg úgy az élet, mint az utolsó négy-öt

nap alatt. Hogyan is, amikor védve voltam. Védve, akár a vattába csomagolt koraszülöttek. És ekkor ütött el ama bizonyos motorkerékpáros alak. Belezuhanam az árokba. Ő is elvágódott, de nem nagyon sérülhetett meg, mert mire visszanyertem az eszméletemet, elillant. Azt éreztem először is, hogy leszakadt a lábam. A jobb nadrágszárom csupa vérlatyak lett. Volt annyi lélekjelenlétem, hogy letépjem magamról az inget és elkössem a combom. Elszorítottam, mint a frontkatonák. Összeszedtem az erőmet, hogy kievickéljek valahogy az árokpartra, hátha egy autós észrevesz. Azt hiszed, észrevettek? Basztak rám, pedig a fényszórók egymás után megvilágították a kezemet, nem igaz, hogy minden autós vak volt. Nem igaz, de ezek lettünk, barátom. Állatok. Amikor a rendőrségre került az ügyem, az egyik nyomozó megnyugtatót, hogy én még ne szóljak semmit. A lyoni úton fél éve valaki elgázolt egy férfit és cserbenhagyta. A vérző áldozaton — utólag megállapították — körülbelül hatvan kocsni átzökkent, mire a hatvanegyedik megállt... Mit kezdesz, barátom, ezzel az emberiséggel? Vihogni? Száguldozni? Gázolni esztelenül? S készülni újabb háborúra? Belecsavarodni a semmibe? Mert mit találsz odahaza is, az otthonokban? Nem otthont, legföljebb fazekat, sótartót, habverőt! A bútorokba beépített hazugságot! Mert mire való egy süppedő szék? Arra, hogy pihenj benne? Szó sincs róla, barátom. Arra, hogy a világot körbefolyó fürtelemhez a te kipihent erődöt is hozzáadhasd. Hogy nyeríts, habzsolj, ölni tudj, a mindenkori csirkecombért... A lábam, ez a rossz lábam az én Krisztusom! Ő váltott meg engem minden hiúságtól, vágytól, önzéstől! Mióta nem száguldok összevissza, eljön hozzám a világ. A fecskék itt laknak a falaimban, meg azok a magasban megszólaló tücskök is. Ha magamra maradok, látom az oroszlánokat mosolyogni a szavannán, látom Jeremiást a megrepedezett kutak körül, beáll az asszonyok közé a sorba és jövendöl nekik. Mindent, ami a szellem világában megtörtént, úgy látom, akár ezt a kék teáscsészét. És amikor a sok látnivalótól már mindenki megvakul, mert a képek, mint valami őrzöngő disznócsorda halálra tapossák egymást, eljönnek hozzám az emberek, Te is eljössz majd és arra kértek, beszéljek nektek a szederfákról, a megalvadt vérről, a sebet kerülgető hangyáról, a Baudelaire sírjára ejtett kikericsről...

Csontváry! A lélekvándorlásban megtestesült Csontváry, aki a világ megújhódásáért alázatosan lemondott ifjúságáról is, aki egyedül volt a láthatatlannal; aki ilyen mondatokat mondott: „Emberek, az étellel ne siessünk, az életnek más a célja, mint aminek képzeljük.” A fölismerés izgalmától vadabbul kezdett dobogni a szívem: egyetlen emberi világmindenség a mosatlan konyhai edények fölött, amely életünk szellemi létezése mellett kardoskodik; egyetlen eltökéltség, amely

————— De mért is jut mindez eszembe? Talán mert hajótörött életem kikötőt keres? Világító tornyot, amelyhez igazodni lehet? Csontváry rögeszmékkal telekalapált világa nekem is megfelelne? Mindig volt bennem valamiféle vonzalom, sőt talán készség is a megszállottsághoz, noha jól tudtam, hogy az örületet nem ajándékba kapja az ember, mint a karácsonyi szarvasbőr kesztyűt, de ki kell harcolni. Eszembe jut egy Tornai-vers:

Szükségem van a boldogtalanságra,
homokba rakott acélcsapdára,
a szabadulásért leharapom a lábam...

Tízegynéhány éve írta. A vers, címe szerint, Bartókról szól, de én csak erre a három kezdősorára emlékszem hibátlanul. Nyilván visszhangot ébresztett bennem. Ezek az idők voltak azok a sokat emlegetett hatvanas évek! A teljesebb kinyílás és kinyújtózás éve! Az írói küzdés jogáért elindított keresztes-hadjáraté! Ha méterenkénti előrehatolással is, de vissza kell szerezniünk az irodalom elveszített szentföldjét a lét költői szemlélete számára. Az erkölcsi bátorság és az erkölcsi álmatlanság szent betegségének a jogát. Emlékszem,

Vietnamba készültünk Gyurkóval, mert ott akartunk lenni mindenütt, ahol az ember egyszerre kerülhet életveszélybe és valamilyen igazság közelébe! Ekkortájt én már megjártam Kubát és jó nagy kortyokat ittam Castro és Che Guevara romantikájából. Mehetnéünknek, igazságunknak egyetlen megfogalmazatlan célja volt: kiharcolni védtelenségünket! Mert a védtelenség az a kivételes közeg, amelyben felnőtte válhat az egyén. Szabaddá a körülöttünk burjánzó megfontolásoktól. Kihívóak voltunk a magánéletünkben, az öltözködés fura fangjaiban. A szélhámosság leghalványabb tudata és lelkifurdalása nélkül hágtuk át a férfi-nő kapcsolat írott és íratlan szabályait. Mintha a házasság arra lett volna csak jó, hogy újabb házasságtól védjen meg bennünket. Egyszóval a családapák nem rólunk álmodoztak. Asztaltársaságot alapítottunk, ahol a szomszédságunkban ülő megfigyelők előtt olyan mondatokat engedtünk meg magunknak, amelyektől bármelyik akkori újság vagy folyóirat öngyulladásra kapt volna, ha közli.

Sajnos, ennél a *ha* szócskánál kezdődik a mi félbemaradt győzelmünk története, amely oldalsóbb szemszögből nézve nem más, mint a mi nehezen bevallható bukásunk története. Tudniillik mi csak beszélünk s fecsegtünk gátlástalanul, de írás közben nem azok alatt a gondolatok alatt gyújtottunk tüzet, amelyek száradó nagy kupacokban ott halmozódtak körülöttünk, hanem amelyeket mi bármikor és bárkitől ügyes magyarázkodással meg tudtunk volna védeni. Így aztán minden írásunk egy lehetetlen műfajnak: az *elhalasztás műfajának* a törvénye szerint íródott: a vaskosabb igazságot majd holnap írjuk meg. Előbb élő beszédben kimondjuk, utána a föllazított légkörben megírjuk.

Ez azonban csak önámítás volt és az is maradt. Mert védtelenségét az író sose beszédben, de kizárólag írásban küzdheti ki. Már azért is, mert az írás: fegyelmezett és tűzben kiégetett forma. És aki ír, már magának a formának is felelősséggel tartozik. Sőt, maguknak a szavaknak is, mert a szavak kordában tartásához legalább olyan erő, hit, robbanékony akarat és igazság kell, mint egy százezres tömegéhez. Banni velük csak az tud, aki szolgálni képes őket és úgy vezeti ki őket a homályból, mint Mózes a zsidókat Egyiptomból. Nem beszélve arról, hogy aki ír, minden előtte élő nagy és igaz írónak az elkötelezettje. Ady, József Attila, Németh László, Szabó Lőrinc, Nagy László enyhületes arccal is kíméletlenebb ítélkező minden szerkesztőnél és politikusnál.

Talán már késő is ezt bolygatnom, de az én nemzedékem inkább csak veritékezett a védtelensége kiharcolásáért, minthogy kiharcolta volna. Időről időre valamilyen félálomszerű képzet játszódott velünk, hogy helyet verekedtünk ki magunknak az irodalom és a közélet nagy folyamatában, de mire egyenkint fölébredtünk, a legtöbb szerkesztőség kilincse zúzmarás lett. Márpedig, ha forma s tartalom egymás függvénye: a mi kirekesztett irodalmi életformánk szellemi kirekesztettséggel is együtt járt. Hisz az a nő, aki csak bizonyos napokon s bizonyos feltételek mellett enged egy férfit maga mellé az ágyba, nemcsak a szerelmet, a szenvedélyt fokozhatja le, de megzavarhatja még a férfiúi képességeket is.

Ilyen megzavart életű férfi lettem én is a múzsák között?

Eljátszadozom az ötlettel: vajon hogyan alakult volna az életem, ha például huszonöt-huszonhat éves korom óta egy Nyugat, egy Szép Szó vagy egy Magyar Csillaghoz hasonló lap munkatársi csapatához tartozom, s ahol a munkatársak becsülete, szavahihetősége, emberi s művészi fölszabadultsága az enyémtől is függ és az enyém az övéktől; ahol nem a véletlen vagy a kidekázott népfrontos megfontolás állítja össze a lapot, hanem a meggyőződés, a szellem önalakító ereje. Botlások, sikerek és feszültségek örökös váltólázában bizonyára másként edződöm meg, ha szinte naponta kell elszámolnom a képzeletemmel, mint egy-egy üzletnek a napi bevételével. Talán még a betegségek farkasvermébe zuhanva is másként őrzöm meg kapcsolatomat a világgal. Az ösztöneimben is író maradok. Író, aki tudja, hogy várják a tudósításait a beteg-

ágyról is, akár Ady Endréét Párizsból. És nemcsak általában várják, de megnevezhetően. Sőt, nemcsak megnevezhetően, de föltétel nélkül!

Kínlódásaim közben eszembe villant egyszer Dosztojevszkij: azon töprengtem, hogy milyen is volt a viszonya a valósághoz? Élete legdöbbenetesebb valóságát: szibériai száműzetését egyetlen műben, a Feljegyzések a holtak házából című könyvében a helyére teszi. Később alig részletezte, alig bolygatta föl. Nem abból a valóságból építkezett, hanem *arra*. Halálig tartó élményei nem tényyszerűségükkel adták meg életműve alapszólamatát, a démoniságot és az emberi lélek szétszakadásra való hajlamát, hanem a lényegükkel. A személyesen megélt élmények átköltőiesedve egy személytelen, épp ezért egyetemes érzékenység fölfedezését jelentették. Magyarán mondva: Dosztojevszkij száműzetésben kialakult — elhatalmasodott? — betegsége legalább olyan fölszabadító erővel hatott az európai életre, mint a nyugati eredetű fölvilágosodás. Mert karktíkusán élményszerű bepillantásra adott alkalmat az emberi lét szélsőségeibe, változataiba, végtelenségébe. A tombolások, a gyönyörök, a bűnhődések lázas eufóriája mindig vakmerőbb lendülettel hajtotta magasba az emberi lélek hajóhintáját, mint a kiegyensúlyozott egészség. S mivel a hiány az ember legérzékenyebb mérlege, a szent és őrült nyavalyák sápadtságában mindig gerendültebben fedezzük föl életünk értelmét. A magyar irodalom nagy szenvedője: Ady is ezt példázza. Ezt József Attila is! Mindkettőjük életművéből azt is megérthetjük, hogy a lét nem finnyáskodik, nem osztályozgat. Egészséget és betegséget fölényesen léptet föl egymás álarcában. Szerepeiket a maga elképzelése szerint csereberéli. Megérthetjük, hogy a betegségek vagy a betegségnek ítélt megszállottságok olyan dimenziókkal gazdagítják a valóságot, amelyektől a valóság átlelkesül és szellemivé válik. Még egyszerűbben: megroskadt biológiai állapotunkban épp a föntiek alapján derül ki újra és újra, hogy mennyire nemcsak biológiai lények vagyunk.

Igen, valahogy erről szerettem volna írni a kórházi ágyon hanyattfekve. Csak azt nem tudtam, hova és kinek? A megnyugtató tudat, hogy ha megírnám, úgy is közölnék, nem nyugtatott meg. Úsztatott, lebegtetett, mint aki álmában jó hírt visz egy városba, de nem tudja, kihez kopogtasson be vele. Aztán fölébred, rövid ideig eltűnődik, majd befordul a fal felé — — — — —

Fél órája sincs, hogy idehaza vagyok. Még a bőrröndömből se rakodtam ki s lám, hova kalandozik az agyam! Az automatikus írás hívei engedték el ilyen önkényesen a gyeplőszárat: hadd nyargaljanak a sejtések, az emlékek, a csökönyös akarat lovai, amerre az ösztön röpíti őket. Azzal a különbséggel persze, hogy ők a tudatalattijukat akarták fölszabadítani, én pedig a tudatomban megrekedt gondolatokat. Megjöttem s fogalmam sincs, hogy író voltommal mihez is kezdjek. Csontváry? Dosztojevszkij? M. Gyurka remegő proféciaja? A kortárs magyar irodalom szent betegségek nélkül zajló élete? — — — — —

Odalépek újra az ablakhoz. A hóbortos, idegbeteg rigó már abbahagyta a jegyelevél vellázását a csatornában. Eltűnt, mintha az őszi ég nyelte volna el. Pedig hálás lennék neki, ha újra láthatnám.

V A S I S T V Á N

A rakparton

1

„Ugorjon az a néni!” De a macska
Gyorsabban ugrik, mégse menekül.
Hiába kel át a kocsiuúton óvakodva:
Egy hirtelen fényszóró a ködben elvakítja,
Mozdulni képtelen, kerék alá kerül,
S fölhasított fejéből dől a vére, vissza
Vonszolja macskatestét, otthon megdögleni.
De ha szerencséje van, egy vércsikkal megússza
S egy pillanat alatt szelíden elterül.
Reggel riadt, zöld szem néz megdermedt zöld szemébe,
Mikor az asszony a gyér gyepen megleli.
Legalább nem hajítják a városi szemébe.

2

Nyáron itt nagy az élet. De így ősszel
Üres a rakpart éjszaka. A bár
Belső élete bújik meg a sarkon.
Ha gépkocsi hasít bele a ködbe,
Csak ide tarthat. Ha nem innen száguld
Elfelé. Menő fej fölszabadult
Fiáé. Ők ülnek jól beszívottan
A kormánynál. Övék ez a világ —
Miért ne lenne övék ez a rakpart?
S ha egy kis állaton, macskán, kutyan
Hajtanak át — jó ómen a kocsiknak.
Azt jelenti, őket nem éri baj.
Mágikus, kultikus cselekedet —
Ennyit ők is megtanultak modernül.
Minden gázolás egy-egy áldozás
A száguldás, az autók istenének.

Van Gogh: Éjszakai kávéház

*A lámpákat mintha már a magunk szemével
 látnánk így, kénsárga fényköreiket;
 zöld koporsófürdőkád a biliárdasztal,
 alvadt vérárny körötte a mennyezet;
 és mintha vakolat szakadozna bent,
 ha a kézfejedre hajtod a fejed.
 Nem az üres székek a szelídebbek,
 rettenetesebb látványt nyújtanak;
 mint azok az asztalra-hajlók,
 vagy a várakozó, fehéres-sárga alak;
 melyik vagy inkább, megszólalsz majd egyszer,
 vagy várod és nem várod, hogy szólítsanak?
 A padlódeszkák érintése,
 a tenyered lehet most ilyen;
 mintha máris poloskát nyomnál szét
 a fal kárpitján, barnás-vörösen;
 és az a rózsaszín csokor olyan,
 mint a művirágvisszfény az üvegszemeken.
 Nem ilyen mélység nyílik-e a pultnál,
 nem egy belső teremé-e, tovább;
 kirúgott lábbal az asztal alatt,
 támasztod a homlokod maszatát;
 de ha lehúnyod is a szemed, a lámpák körül
 az pörög sárga fényben, amit odalát.
 A szemet szúrja ez a tér, s mintha dörzsölnéd,
 és mint a kidörzsölt posztó, olyan;
 nézésed, mint a kidörzsölt tér,
 de legalább: v a g y valahogyan;
 mert a tönkremenés, a megőrülés
 tere, bármi bűn tere: van;
 ahogy Vincent írja Theónak, s ahogy
 tudjuk, próbálgatva, mindannyian.*

Cézanne: A nagy fürdőzők

*Ha ez a csoport eltűnik a partról,
 a talajt aránytalanul épen hagyja,
 mert ami fölötte volt, nem alatta,
 a test-színekkel közelített ég,*

az emberi törzsekből felszökkenő fák,
a cselekvések sűrűsége, mely autonómia,
az alakok tagoltsága és tagozódása,
hogy például látszik köztük a víz,
hogy a pillanatnyi lendület rég lepergett
róluk, vízcseppekként, amit lendületként
hoznak, nem ily könnyű hatás: eltűnne
velük, hogy van ilyen együttes,
hogy ketten az egésztől függetlenül nézhatték
a túlsó partot, nézhettek bármit, miközben
középen zajlott valami fő cselekvény,
mely mindazonáltal épp a folyóra
biztosított kilátást, és hogy egyikük
teljesen magában nézgelődhetett,
részesen volt ő is annak, amit a többiek
elintéztek, és ez mi, ez csak fürdőző
élénkség, apró esetlegességek, mintha
ezekkel a dolgainkkal felköltöznénk mindazonáltal
a Véglegességbe, például egy ilyen Pantheonba,
és persze, hogy lent hagynánk nadrágot, zoknit,
szandált, fényképező masinát, és elrendeződnénk, jó
szorosan, és nem a térelemek hatalmasságát éreznénk,
hanem hogy milyen jól megéheztünk; mi van?

ORBÁN OTTÓ

Auden

A társalgási nyelv,
most láthatjuk, mit ér,
a sikk, mint alapelv,
főképp, ha dől a vér:
a vers kopár panelház,
de hang kering a falban,
és andalít és megráz
a múlt századi dallam:
s az eszme bármi fajta,
ha karátos, ha talmi,
az ismert védjegy rajta,
a világbirodalmi —
ugyan ki nem hiszi
róla, bárhol csatangol,
hogy ő az igazi,
a meghökkentő angol,

s hogy ezért jön-megy a képen
(Berlin, Madrid és Párizs),
és nem mert sérülékeny
és homoszexuális;
fő az, hogy tart az öltés,
öltöztet a modor:
az oroszlánüvöltés
mint csipkés nyakfodor;
a vér és a gyalázat
hova is illene?
a versnek, noha lázad,
rimel az illeme!
Így hát Istenbe békül
a társalgás tökélye —
míg kénkö menedékül
rádől New York vak éje.

A számítógép lelke

Hódolat TD-nek

MŰVELET	DEAR ALL-ROUND POUND	
KOORDINÁTÁK	1938 DEZSÓ BUDAPEST SZEGED	
KÓDJEL	1936 00 1978 00	
LINEÁRIS I	MINDENÜTT KEREK TAVACSKA	TÖRÖLVE
LINEÁRIS II	MINDENHEZ ÉRTŐ TAVACSKA	TÖRÖLVE
HIPERBOLIKUS I	MINDENHEZ ÉRTŐ FONT	FÜGGŐBEN
HIPERBOLIKUS II	MINDENHEZ ÉRTŐ POUND	FÜGGŐBEN
MŰVELETSOROK	POUND EZ RA EZ RA THIS IS RA EZ NAPISTEN	
	EZ KEDVES NAP EZ KEDVES FONT EZ TE JÓ	
	ISTEN EZ MI EZ MINDENÜTT KEREK EZ MI	
	EZ MINDENHEZ TÓ EZ MI EZ RA EZ MI EZ	
	POUND EZ RA EZ MI EZ VÉGTELEN EZ	
	VÉGTELEN EZ	
	DEZSÓ	
MEMÓRIABÓL	FÉNYES VAGY DEZSÓ MINT A KEREK NAP	
KÖZELÍTETT ÉRTÉK	KÖSZ ÖREG KÖSZ	TÖRÖLVE
A KEZELŐ KÖZLEMÉNYE	MEMÓRIÁBA	
MŰVELET	VERSBE	
MEMÓRIA	A FRANCBA	
VERS	NAGYOKAT RÖHÖGTEM	TÖRÖLVE
A KEZELŐ KÖZLEMÉNYE	NOCSAK	TÖRÖLVE
MEMÓRIA	KÜLÖNÖSEN A	TÖRÖLVE
A KEZELŐ KÖZLEMÉNYE		TÖRÖLVE
KEZELŐ	VÉGE	
MŰVELET	VÉGE	
MEMÓRIA	DEHOGYIS	TÖRÖLVE
MEMÓRIA	ÉN NAGYON IS JÓL	TÖRÖLVE
MEMÓRIA	EMLÉKSZEM	TÖRÖLVE
MEMÓRIA	TÖRÖLVE	TÖRÖLVE

SZIKSZAI KÁROLY

Korai vers

*Most ne jöjjön senki;
nagy hidegekről álmodom,
hol lesoványodnak a mellek,
medencék, és kifagy
az agyvelő, mint száműzetésben
a hazaárulók szakálla;*

*Csak egyetlen gondolat: túlélni.
Túljutva szobákon, szerelmeken,
sosem viszonzott karácsonyokon,
túljutva vállatólámpák hű szakemberein,
túl kell élnem néhány embert
és akkor majd fölveszem a kesztyűt,
de még szemeimet
térdmagasságba kényszerítik a csillagok,
s ha lehajolnék, tudom:
még eleredne számból a vér.*

Mindig

*Mindig ugyanaz
csak mindig máshol,
mindig a félretaposott álmok,
a bombázás utáni arcok
másnapossága, a magasföldszintes
óvóhelyekről kilépő batyusápadt
éjszakák,
mindig a lázadó másik,
mindig a pengéken sétáló galambok,
mindig magamban, füstösen,
a mondatok örök napfogyatkozásában
már-már feketén,
mindig az állig fröccsenő hazában,
veled, veletek, örökre
a hallgatás erőszakában.*

TÓTH ERZSÉBET

Távirat

*Meztelenül,
egy őszirózsákkal díszített bárd alatt,
közel az ég hívó hattyúihoz,
közel a vásárlók szeméhez,*

egy túlvilági hentes asztalán fekszem,
most osztja el szemem,
lecsapja lábam,
most keveri pálinkabúzába legszebb estéimet,
ha voltam, ha vagyok,
most kell föltámadni,
most kell hentest és bárdot elkábítani,
egy őseberi táncba kezdeni,
minden bort, minden mézet kezemből kiütni,
fejem fölé minden átkot glóriának összegyűjteni,
most kell a mocsaras szőnyegről letérni,
ebben a csillárokkal mérgezett erdőben
kipróbálni az erőmet, most kell eltévedni,
mielőtt elkészülök mint egy festmény
szomorúan és véglegesen,
most kell moslékszagú kézzel
az aranyozott szobrokhoz nyúlni,
mielőtt a filodendron csápjai
elvégzik rajtam az utolsó simításokat.

Ünnepre gondolk, és utazni kell

Kezeim
éhes hollók arcomon
ha most tükörbe néznék nem volna szemem
csak az álmod várom, csak a szüntelen havazásokat
pedig álmod havazásai
lassan minden szerelmet eltorlaszolnak
ünnepre gondolk, és utazni kell
elmérgesedő sebekkel, mezitláb
átgázolva a vaspokol szirénáin
nagyamám kendőt kötő mozdulatából
nyári arcomat kibontani
süttetni magam és megpihenni
nézni ámuldozva a fehérnadrágos fiúkat —
ők volnának a szarvasok?
nem jöttek haza, el se mentek
ingükön szupersztárok
hajuk csimbókosra züllesztve
s az agancs már nem fér ki az autóablakon
ezért is nekem kell szégyenkezni
nekem kell a himnuszig részegedni
halálra gondolk, és utazni kell

*nincs más dolgom, nincs más ünnepem
gyűjtöm a jogot a szemeimnek
gyűjtöm az erőt a sötétségnek
gyűjtöm a szívnek, gyűjtöm a késnek.*

NÉMETH JÓZSEF: TARKA TEHENEK

Töredékek egy drámából

1. A VÁNDOR

*Tíz év után mi hozott ide vissza?
A vattacukor-felhők a gyerekkor
egén, melyektől émelyítő lett az ünnep?
A vendéglő, ablakain ma is
a piszkos fehér függönyökkel, melyeken úgy üt át
a rózsaszínű fény, mint zsírpapíron a hús leve?
Ezek a dombok, e szőlőkarókkal átültöttek,
Szent Sebestyénként agyonnyilazottak az alkonyatban?*

*Emlékezem telekre, amikor
az utcákon végig dísznósivalkodás, csorgott a véres
lé a kapuk alól, átvöröslött az árkok
iszapja, mintha a város érrendszerét
láthattam volna kitakarva, jártam borzadállyal
kisfiúként, könyvekkel a hónom alatt,
félve kutyáktól, az utcabeli gyerekektől,
zongoraórákról szökve, rettegve egy elvesztett tízforintos miatt,
amivel a boltba küldtek, és otthonról visszakergettek: keresd meg!
és sírva túrtam föl a havat lépésöl-lépésre, hasztalan . . .*

*Tíz év a váróterem füstjében, alvások elgémberedett
bokrok alatt és ébredések idegen
ágyakban a konyhából áradó rántottaszagra,
hazug búcsúszavak az éjszaka
átveritékezett hálóingekbe nyomva arcomat,
szétázott képeslapok: városok a hajnal párájában, távolodva . . .
És vonatok, vonatok, záporok szívverése a piszkos
ablakon, mintha egy tiszta, fiatal lány
futna utánam a téltől még fölmart mezőkön,
sírva, csattogó szandálban, ázottan csapdosó
hajjal . . . de akárhol
szálltam le, csak a váróterem füstje, az olajos padlón
szétdobált csikkek, söröskupakok, papírfoszlányok — a Tejút
meggyalázott térképe fogadott.*

2. MÁRIA MAGDOLNA, BOLOND ÖREGASSZONY

Kétezer esztendeje várok reád, Uram.
Hajamat ha kibontanám, immár a pokol fenekéig érne.
Ó, jaj, ha egyszer, mint harangkötelet, megrángatja a Sátán!
Oly kínok zendülnek meg bennem, hangom kiveri
a holtakat a földből, az elrejtett ezüstpéNZ
sírjából, mint csillagköd, szétfröccsen az űrbe.
Fekete szoknyás harangodat, Uram, inkább repessz meg!
Mert megreped a föld szíve, ha én megkondulok.
De nem hallgatsz reám, elfordult éntőlem a Te
orcád, mint írásos felére perdült pénzdarab,
és vésete kibetűzhetetlen, — akár a telihold
a hajnal párájában, csak homálylik . . .
Tempломod küszöbén várok reád, Uram, és kétezer
esztendőm virradatain öt sebed pirja átszivárog.

3. AZ IDEGEN A HÓFŰVÁSBAN

Fellázd az angyalaidat
égetted el, Uram, mennyei krematóriumodban? Fehér
hamvaikat szórtad az Úr
hidegébe, hogy forgószélként kavarogva
lecsapjanak a földre?
Csontizú ez a hófűvás,
csontszilánkok marják fel arcomat, kiégett szárnyak
fehér pora a nyelvemen, angyalaid
olvadnak széjjel rajtam — vergődöm, Uram,
mint pokolbéli tűz. Szám csontot őrlő malom. Elsüllyedek
a paradicsom kihűlt hamujába. Ujjaim
tojásból kibújt kígyók, tekeregnek
angyalhajban, mely az irtózatától megöszült.
Féreggé lettem a fehérség
tömegsírjában, féreggé, aki
zabál, míg meg nem mérgeződik, fulladozva . . .

**CSAK ANNYI CSÖNDET ADJ, HOGY
BELÉDERMEDJEK, ISTEN!**

MOCSÁR GÁBOR

Nádas, holdfényben

— Ha jól értettem a szavait, maga a bíróság előtt azt akarja vallani, hogy tettét előre megfontolt szándékkal követte el.

— Azt. Jól tetszett érteni.

— De hát, ember, maga meg van örülve! Én ki akarom húzni magát a... a... nem is tudom miből — az ügyvéd két tenyere közé fogta a fejét és kétségbeesetten ingatta —, maga pedig szánt szándékkal be akarja csapni maga mögött a börtönajtót. Előre megfontolt szándékkal! Ezt elképzelni is! — Az ügyvéd felugrott a beszélgető asztala mellől, fel-alá járkál, olyan ideges lett.

— Előre megfontolt szándékkal! Hülyeségeket beszél! — Megállt a tettes előtt. — Én azt mondom magának, hirtelen felindulásból kifolyólag...

— Nem.

Az ügyvéd rábeszélő hangon, oktatólag, szinte atyaián mondta:

— Nem akarta!... Véletlenül...! Italos fejjel... Hát nem érti? Véletlenül történt! Italos fejjel...

— Nem.

— A bíróság előtt visszavonhatja a vallomást, amit a rendőrségen tett. Elmondatták magával! Kiverték magából! — Kevés szünet után: — Verték ott, nem?

— Hááát...

— Nahát! A bíróság a visszavonást el fogja fogadni.

— Minek azt visszavonni?

— Azt csak bízsa rám. A bíróság el fogja hinni, ha én elmondom a tényállást. Én, aki régen ismerem magukat. A családot. Magukat, a két testvért. Meg fogjuk idéztetni azt a külvárosi korcsmárost, aki bizonyítja, hogy maguk már italos fejjel...

— Nekem az a másik nem testvérem.

— Mi? — Az ügyvéd úgy meglepődött, hogy leült az asztal mellé. — Mi okból gyűlölték meg annyira egymást, hogy most így beszél? Hogy megtagadja a testvérét.

— Nem gyűlöltük mi egymást, csak...

— Csak?

— Egy anyától születünk, de nem egy apától. Neki is más volt az apja, nekem is. Így tessék érteni.

— De hát ez... de hát ez... — Az ügyvéd ezekről a dolgokról nem tudott semmit. De aztán megnyugodott. Sok mindent látott, tudott ez az öregedő ügyvéd. Kimért hangon folytatta:

— Akár így van, akár úgy, azt tudja, hogy én mindig jó embere voltam a családjuknak, de ilyen körülmények között érthető, ha nem vállalom a maga védelmét, bár az édesanyja könyörögve kért erre. Majd kap egy kirendelt védőt, aki aztán teljesen magára húzza a vizes lepedőt. — Felállt, elindult. Elfelé

haladtában, volt benne annyi tisztesség, visszafordult és azt mondta: — Ha meggondolja magát, majd üzenjen. — A börtönőr a tettetest visszakisérte a cellájába. Ott aztán volt ideje mindent végiggondolni.

Az előtt a külvárosi kocsmá előtt, amelyről az ügyvéd is beszélt, a lovak türelmetlenül prüszköltek. Mennének már haza az istállóba, a szénával rakott jászol elé, de megszokták, hogy itt előbb meg kell állni. A két testvér itt még feltöltekeznek, borszag árad belőlük. Különösen az idősebbnek, Bálintnak nem lehet ilyenkor féket vetni. Az öccse, István előre félt a hazafelé tartó hosszú úttól: Bálint végigördítözza majd, nótákat óbégat, hülyeségeket kiabál s ha biciklissel vagy gyalogossal találkozik, annak odacsíp a hajlós nyelvű lóhajtó ostorral, aztán diadalmasan felnyerit.

— Bálint, indulni kellene már! Mikor érünk haza!

— Haza? Minek sietsz oda olyan nagyon? Minek? Igyál inkább.

— Tudod, hogy nem kívánom. Ég tőle a bélem.

Hömm. Bálint nekilődült, kifordult az ajtón, fel a szekérre, a lovak már indítottak is, István csak futva tudta a szekeret elkapni, felkapaszkodott rá.

— Az istenedet — mondta a bátyjának — itt akartál hagyni?

A bátyja csak nevetett.

A várost maguk mögött hagyták már, a nap lement, de a lovak jól láttak sötétben is, bekötött szemmel is hazataláltak volna.

— Nem tudom — szólalt meg István —, mire megyünk haza.

— Hogy érted?

— Úgy, hogy minden rendben van-e? Elintézik-e az esti dolgot. Mert nekem nem sok kedvem lesz...

— Persze, hogy elintézik. Mire mi hazamegyünk, az öregasszony — ezt az anyjára értette —, meg az öregember — ezt az öreg cselédre, Mihály bácsira — ott kucorognak majd a sparhelt előtt, nézik a tüzet.

— Nézik. Várnak minket. Sötétben...

Ebben a pillanatban a hátuk mögül rekedt dudálás hallatszott. Bálint kezében volt a gyepelő, meg az ostor, így aztán István fordult hátra, megnézni, miféle autó dudált rájuk.

— Teherautó. Ha jól látom, tele emberekkel.

— Hó! — Bálint nagyot rikkantott. — Akkor ezek... tudod, kik ezek? — Öccse megint hátrafelé tekerte a fejét, hogy jobban láthassa, kik ezek. A teherautó újra rájuk dudált. Bálint azonban, ahelyett, hogy utat adott volna, megkapta a gyepelőt, s épp a kövesút közepére irányította a szekeret. A lovakra csapott, gyia, hé! ordította s a lovak elszántan vágtaiba kezdtek.

— Mit akarsz, Bálint, mit akarsz? — kérdezte István. Nem szerette az efféle országúti bonyodalmakat.

— Ezek, ha nem tudnád, agitátorok. Városiak. Jönnek a tanyák közé, hogy a népet benyomják a kolhozba, az anyjuk keserves... — s megint a lovak farára suhintott. A lovak teste megnyúlt, szívesen vágattak — hazafelé tartottak. S a kövesúton mit számított a könnyű teher, a zörgős szekér a hátuk mögött? Keskeny volt ez a kövesút, ha két szekér találkozott, mindkettőnek ki kellett egy kicsit térnie, nem fértek el egymás mellett a kövön. Az út közepén vágató szekér miatt a teherautó nem tudott előzni.

— Most majd... most majd! — kiabálta Bálint folytonos túlkölés közben, fenyegető hangon.

— Mit akarsz, hallod, mit akarsz? Ezek ott hátul állandóan dudálnak ránk!

— Dudáljanak! Majd még visítanak is... Vannak köztük biztosan nők is... a kurvájaik... — s újra magasra emelte ostorát.

— Bálint... az istenedet!

— Szarházi... mindig is sarházi voltál... — Bálint felállt, s ráparancsolt az öccsére. — Cseréljünk helyet. — István a bátyja háta mögött átcúsúzott az

ülés másik végére, bátyja helyére. E mozdulat kissé megnyugtatta: most már az ő kezében lesz a gyeplő, mert ez a hely a kocsisé. Átvette a gyeplőt, nyúlt volna az ostorért, de azt Bálint nem adta. „Az ostort is” — mondta volna, de Bálint nem figyelt oda, azzal volt elfoglalva, hogy a szekér oldaláról, a két karikába erősített szénahányó vasvillát előrángassa. „Mi az eget akar ez?” — töprengett István, de a lovakra kellett figyelnie. Az egyiknek, a kancának — ez volt a gyengébb, a fáradósabb — már fehér hab kezdett kiütközni a farán, a farka alatt. Ősz volt, meleg ős, a fák gyanútlanul álldogáltak az út mentén, már sárgult a levelük, de bíztak benne, hogy még messze a tél.

— Húzódj jobbra, hadd menjenek csak előre!

István gyengéd ujmozdulattal jobbra húzta a lovak száját, a jobb oldali kerekre a kövesút melletti földúton pörögtek tovább, a lovak vágtája megcsendesett, mert a szekér futása megnehezedett. A teherautó még mindig elővigyázatosan túlkölvé, a szekér mellé furakodott. S minthogy félig földútra szorult, rettenetes port kavart maga mögött. Bálint pont erre számított, a porra. Felállt az ülésről, hajlós nyelvű ostorával suhogtatni kezdett, előbb a sofőr előtt az ablakot csapkodta, vad örömmel látta, hogy az első ülésen ülők rémült csodálkozással fordulnak feléje. Nyerítve kacagott Bálint, aztán a nyitott kocsiban ülők közé vert az ostorával. De midőn azt látta, hogy a teherautó nekiiramodik — minél előbb előzni akart — az ostort a szekér derekába dobta, két kézbe a vasvillát. Kétszer döfött az alig karnyi távolságyra rohanó autó utasai közé, úgy érezte, mind a kétszer talált, mert a villa lendülete megtört, a hegye bizonyára valamibe beleakadt. Lehet, hogy emberi testbe? Aztán a vad iramra kapcsoló gépkocsi elrobogott s mindent elfödött a sűrű, köhögtető országtüli por.

— Jöhetnének már — dörmögte az öregember.

— Hát bizony — dünnyögte az öregasszony, kinyitotta a sparhelt ajtaját, rövidre vágott akácgallyakat dugdosott a hamvadó tűzre, hadd legyen meleg a fiúk vacsorája. Az öregember olykor nyögdecselve felállt, kilépkedett a tornácra, jobban halló fülét az út felé fordította, tenyerével tölcsert formált, hátha meghallaná a hazafelé tartó szekér kotyogását, a lovak prüszkölését. A hazatérés zajait — ha meghallaná — ezer közül is megismerné. Néha elzörgött egy szekér az úton, de az öreg legyintett: nem az, amelyiket várnak.

— Biztosan megint jó nagy lesz a fejük. Beisznak odabent.

— Bálint, az igen. Az biztos — jegyezte meg az öreg cseléd. — De Pista, az nemigen szokott. Az jó gyerek. A másik... sajnos... — legyintett.

„Jó gyerek — töprengett az öregasszony — ebből már az isten se veri ki, hogy Pista az jó fiú, Bálint meg rossz fiú.” Ő tudta, miért különbözteti meg a két fiút így az öreg Mihály. A fene akkor ette volna meg, amikor hagyta, hogy melléje feküdjön. A cseléd. A gazdasszonynak. Illetve, őszintén mondva: ő feküdt a cseléd mellé. Úgy kezdődött. Az öregember tudta, pontosan tudta, mi jár az öreg Böske fejében. Olyan régen élnek már egymás mellett, egymás körül keringve, pontosan ismerik egymás gondolatát. Régen — mikor volt az — szinte dürrögve, parácsolva, fújtatva, most meg már egyre szöszmötölőbben.

— Miért? Talán nem igaz? — Pipára gyújtott. Parazsat a sparheltből kottort elő, fényesen izzót, menyecskeszeműt. A parazsat megtáncoltatta a tenyerén, aztán a pipába ejtette, a kupakot rácsipentette, szipáskolt. Maga elé köpött.

— Mindegy az már — dünnyögött az asszony... —, eltött az idő. Nekünk már minden mindegy. Űgyis mindegy.

— Mindegy... mindegy... — kelletlenkedett az öregember. — Neked mindegy. De nekem nem mindegy.

„Kezdi már. Megint kezdi”. Mi az eget akar azzal a végrendelettel? Meg azzal, hogy: mondanak egy közjegyzőt a városban, az Arany János utcában.

Ahhoz kell menni. Azt mindenki dicséri. Borzasztóan érti a törvényeket. Az meg tudná írni úgy a végrendeletet, hogy hibát senki sem lelne benne. De hát minek még az a végrendelet? Kinek? Nincs már arra semmi szükség ebben a világban. Ki venné már annak hasznát? A föld alá nem vihetünk semmit magunkkal. Minek hát avval a bűnös, istentelen dologgal, a végrendelettel foglalkozni. Nincs olyan nap, hogy Mihály ne emlegetné, ha kettesben üldögélnék a sparhelt előtt, sötétben, mint most is. De volt már rá példa, hogy amikor az öregasszony az istállóban a tehen hasa alá ült, a fejszékre, az öregember meg a jászolhoz dülve pipázott, akkor állt elő vele. Hogy azt mondja, ahhoz a közjegyzőhöz szerdán, meg szombaton, szóval piacos napokon lehet menni. Akkor van nyitva a hivatalja. Az öregasszony az egyik tehenet megfejte, hát alig volt a rocska félig, akkor felmutatta az öregembernek: „Erről? Erről csináljak végrendeletet, erről a két rossz tehénről? Láthatod, mit érnek. Egy jó kecske több tejet ad, mint ez, akármelyik.”

— Hallod? — Az öregasszony felemelte az ujját. — Menj csak ki hallgatózni. Ha ketten voltak, tegezték egymást. Az öregember kiment, visszajött.

— Ezek már azok lesznek. — Dühösen villogott a szeme. Az öregasszony újabb marék gallyat tett a tűzre s azt motyogta: hála a jó Istennek.

Megjöttek. A lovak horkanva álltak meg az udvar közepén. A két fiú lustán lekászálódott a szekérről, ásítottak, nyújtózkodtak, aztán benyitottak. Elöl Bálint. Csak rá kell nézni, van benne nyomás bizony, elég. István — ez így szokott lenni — józanabb. Megjöttek? — kérdezte az öregasszony feleslegesen s a petrólámpához lépett, mert most már idebent igencsak sötét van. Eddig meg lehetett lenni a sparhelt világánál, de most már ideje lámpát gyújtani. A két fiú asztalhoz ült. Bálint azt mondta az öregembernek: Mihály bátyám, a két lovat... — s kimutatott az udvarra. Az öreg cseléd dühösen szuszogva kiment, hogy a két lovat kifogja, istállóba vezesse, szénát lökjön eléjük.

— Hát az öregnek mi baja? — kérdezte Bálint.

— Hogy hogy mi baja?

— Úgy fújtat, szuszog, mint egy búgató kandisznó. Még jó, hogy nem röhög. — S Bálint elröhintette magát.

— Mit röhögsz? — kérdezte az öccse.

— Hát. Van is azon mit röhögni — mondta az anyjuk. — Olyan nagy legények vagytok. Azt a két lovat ti is kifoghattátok volna, elintézhettétek volna. Mindenre csak az öreget ugrasztani.

Kirakta nekik az ételt.

Az öregember sokáig piszogott, bajlódott a két ló kifogásával. Szerencséjére a szekér úgy állt meg, hogy az ablak fénye pislogósan megvilágította s a hold is már tápáskodott felfelé. A hámot lefordította a két izzadt lóról — hogy megzavarták ezeket az ártatlanokat a bitangok, a kanca ina, nézze meg az ember, még most is remeg! —, bevezette őket az istállóba. Meggyújtotta a viharlámpát, nem a lovaknak kellett a halvány fény, mert azok vaksötétben is a helyükre találtak, hanem azért, mert az öreg a szénatartóból szénát ölelt ki s eléjük gyúrta. A kötőféket alig bírta a fejükre húzni, mert a lovak máris mohón a szénába dugták a fejüket. „Szomjasak is lehetnek ezek — gondolta —, de nem szabad még megitatni őket. Leforráznák a tüdejüket, ki vannak hevülve.”

A lámpát égve hagyta, nem akarta bebüdösíteni a kezét, mert még meg is kellene vacsorázni. Mindig az ő vacsorája marad utoljára. Evés után majd kijön, megitatja a lovakat, addig lehülnek valamennyire. Kilépett az istállóból, s szinte megvakult. A bejáró út felől két ragyogóan fényes lámpa közeledett, csakis autó, mert a motor fel-felbrummogott. „...Az istenek ezek? Kik lehetnek?”

A két fénypont mind ragyogóbban nőtt, a két kutya őrjögve, a levegőbe felugrálva, pörögve tépte a láncát, az öreg vakká dermedve állt meg az udvar

közepén. Az autó lámpája — mert csakugyan autó jött be az udvarra — szinte megvakította. A fények pont a szemébe vágtak, nem látott tőlük semmit. Anynyit a kutyák acsarkodása közben is meghallott, hogy valami ajtó csattan s a fénybe belelépett egy egyenruhás ember. Katonaféle.

— Ez itt a Csegeiék tanyája?

— Igen. Ez a Csegeiék tanyája. Csegei Andrásé, de az már régen meghótt.

— Aha. Szóval — meghalt. Akkor a magáé ez a tanya?

— Ez? Ez nem az enyém. Mondom, hogy a Csegei Andrásé volt, de most özvegy Csegei Andrásnéé.

— Aha. Akkor maga kicsoda-micsoda itten? Mi a neve?

— Az én nevem? — A ház felé pillantott, már a szoba ablakából is sápadt fény szóródott az udvarra, az öregasszony bizonyára bement az ágyakat megvetni, azért gyújtott odabent is lámpát. — Bagos Mihály az én nevem. Cseléd vagyok itten.

— Aha! — A tiszt hátraszólt valamit. Katonák ugráltak ki az autó hátszékéből, mire a kutyák újra rézsendítettek. A katonák körülvették a tisztet meg az öreget. Mindegyiknek géppisztoly lógott a válláról. Bagos Mihály pislogott, nem tudta, mi készül itt, de azt sejtette, hogy nagyon nagy a baj. Az egyik katona megkerülte a szekeret.

— Jelentem, itt van a szekér. Ez itt egy szekér.

— Aha. — Ráripakodott az öregre a tiszt. Mihály onnan tudta, hogy tiszt, mert arany csillant a nyakán. — Hol vannak, akiket keresünk?

— Nem tom, kiket keresnek. — Az öreg szemét anyyira vakította a fény, hogy a szeme nedvedzni kezdett. A földet nézte, hogy a szemét pihentesse.

— Na — mondta a tiszt — nincs itt lacifaszázás. Majd megkeressük őket. — A ház felé intett. — Bemegyünk. Maga megy előttünk. Mutatja az utat

Az öreg elindult, nyomában a tiszt meg négy katona. Géppisztolyuk csővét előre fordították, megmarkolták. Bent a konyhában az öregasszonyt pillantották meg először, épp a konyhai ablakot csukta volna befelé. A tiszt félretolta. — Majd én, mama. — De nem becsukta, hanem kinyitotta az ablakszárnyakat, kipillantott, hátha lát nyomokat az ablak alatt. Nem volt rá ideje, mert a sötétből lövés pukkant, az ablak ezer szilánkra pattant szét. A tiszt leguggolt az ablak alá. Iszonyút káromkodott, a kinti támadók anyjuk istenét szidta. — Ezeknél puska van. Fegyver! Ki fogjuk nyírni őket. — A tiszt integetéséből a katonák azt vették ki, hogy üljenek le. Leültek.

— Maga Módos, bemegy a szobába, négykézláb, és elfújja a lámpát. Nem fogunk nekik kivilágított célpontot felkínálni. — Körülnézett, ez itt a konyha, böhöm nagy sparhelt, meg kredenc, meg karoslóca, meg asztal, az asztalon két tányér. Bennük ételmaradék.

— Mit ettek ezek, mielőtt az ablakon kiugrottak?

Az öregasszony a kezét tördelte, makogni sem tudott, csak az orrát szívta-fújta, olykor a kötőjével a szemét nyomkodta.

— Magát kérdeztem mama, mit ettek a maga fiai?

— Pörgöltöt... tetszik tudni... pörgöltöt...

— Nahát, annyit megmondok magának, hogy nem fogják megemészteni.

Módos négykézláb bement a szobába, odabent nagymerészen felállt és szakértelemmel elfújta a lámpát. Úgy mászott vissza, ahogy bement, négykézláb.

— Odakint is — parancsolta a tiszt — minden fényt el kell oltani. Szilva honvéd, kiáltson ki az ajtó nyílásán a géká vezetőjének, Viczainak, hogy kapcsoljon ki minden világítást. A hátsót is. Aztán hason csúszva jöjjön ide be.

Szilva honvéd kulcorgott az ajtóhoz legközelebb, emiatt szólt neki a parancs. Viczai, a géká vezetője nemsokára hangos szuszogással átbillent a küszöbön.

— Ezek az átkozott kutyák... ha véletlenül eltépték volna a láncot, szétszedtek volna.

Kint a kutyák őrzőgése mintha csenedesedett volna: alaposan felgerjesztette dühüket a földön csúszó, tekeregve mászó ember.

Viczai a konyha tégláján fekvé maradt. Ennél az egy katonánál nem volt géppisztoly. Deréksziján pisztolytáska, de nem volt benne fegyver. Viczai pusztá hülyéskedésből cigarettát szokott benne tartani. Jó vicceket lehet vele csinálni. Pisztolyért nyúl s előkap egy Munkást.

— Maga, mama, bent marad. Leül oda ni. Meg se mukkan, meg se moccan. Jelt adni nem szabad. Kimenni nem szabad. Még kakálni sem. Érthető?

A mama szipogva a sparhelt elé ült, könnyező szemmel nézte a hamvadó tüzet.

— Maga Viczai, kiül a tornácra. Le, a küszöbre. Mert, ha nem tudná, sőtétben akkor lát messzebbre az ember, ha minél alacsonyabban ül.

Ez — gondolta magában a tiszt — érdekes gondolat. Csak az a baja, hogy hangosan nem lehet kimondani. Mert ez — ellenzéki gondolat. A vezetők elleni revizionista kritika. Így hát inkább Viczaihoz fordult.

— Vigyázz a mamára. Az autóra. Maga pedig — az öreghez fordulva — milyen Mihály is maga?

— Bagos, parancsára. Bagos Mihály.

— Látom, maga volt valamikor katona.

— Parancsára!

— Nem az én parancsomra, de mindegy. — A tiszt jólesőn szokta hallani, hogy van a modorában valami fanyar humor. De aki ebből — jelenlétében — arra következtetett volna, hogy idők fordultával, teltével valamikor majd népszerű konferanuzié lesz belőle egy kabarében, azt alighanem szájon törülte volna, ha ugyan elő nem állíttatja.

— Maga tehát, Magos Mihály bácsi, kijön velünk az udvarra. Meg kell beszélni valamit. Amolyan... kihallgatásféle.

— Pa... ran... csá... ra... — Most már nagyon félt az öreg. Pedig volt háborúban is. Még az elsőben. Akkor nem félt ennyire.

— De ha volt katona, akkor tudja, hogy mint a fű a viharban, oda kell lapulni a földhöz. A feneket nem dűtjük ki, mert az ellenség beletrafál az ember fenekébe. Világos?

Ahogy a kutyák észrevették az ajtón kiaraszoló-kúszó idegeneket, megint rázendítettek arra az őrzőgő, hörgő ugatásra, amitől az ember hátgerincén végigfut a hideg.

— Mónus, az egyiket el kell hallgattatni. Az ember a saját szavát sem érti.

— Melyiket, hadnagy elvtárs?

— Amelyiknek nagyobb a pofája. Azt ni, a veres szőrűt.

Mónus a kutyákhoz kúszott, vigyázva rá, hogy amikor a láncukat megfeszítve acsarkodnak, ne ériék el a ragyogó, éles hegyes fogak. S amikor a veres szőrű a láncát rángatva két hátsó lábára állt, Mónus rövid sorozatot eresztett a kutya mellébe — prrrr. Kész. A veres szőrű elterült, néhányat még vinnyogott, vonaglott, fogait vicsorgatta, aztán kimúlt. Ez jó lövés volt. A másik, a fekete-tarka, a lövéstől megrémülve bújt vissza a vackába. Nyikkanni sem mert. Csend lett.

— Most már beszélhetünk — mondta a tiszt. — Először is azt mondja meg, öreg, hogy hol vagyunk biztonságban. Úgy érte, a lövésektől.

Az öregember reszketett a rémülettől: lelőtték a veres szőrű kutyát. Mik lesznek még itt ma este, Istenem... — nem jött hang belőle. Nem is értette pontosan, mit akarnak tőle.

— Azt kérdeztem, honnan várhatunk lövéseket? Hova menjünk, hogy ne érijenek bennünket golyók?

— Itt jó helyen vagyunk. Itt...

— Aha. Azt mondja, jó helyen. Akkor maga azt is tudja, hogy honnan jöhetnek újabb lövések.

Az öreg a vállá fölött a háta mögé mutogatott. A ház volt a háta mögött. A tiszt megriadva kérdezte?

— A házból? Ahonnan kijöttünk?

Az öreg rázta a fejét, hogy „nem”. S továbbra is a háta mögé mutogatott.

— Akkor a ház háta mögül? Mi van a ház háta mögött? — Az öreg továbbra is szótlanul mutogatott. — Szóljon már meg, az istenit magának. Mi van a ház mögött?

— Domb.

— A dombról... onnan lőnének?

Megint a szapora fejrázás, hogy nem. A tiszt már-már kezdte önuralmát elveszíteni.

— Mondja már, hogy a dombon mi van? El lehet ott bújni? Erdő van ott, vagy szőlő, vagy mi az átok?

— Tarló. Rozstartló.

— Hát ott nem lehet megbújni. De hát akkor hol? Nézze öreg, maga énszerintem nagyon jól tudja, hogy hol bújtak meg ezek a gazemberek. Miért nem akarja nekünk megmondani? Hiszen maga itt csak cseléd, akit ezek a gazemberek kizsákmányolnak, érti, maga kizsákmányolt ember. Miért nem akarja megmondani? Mi a kizsákmányoltak érdekében...

— Miért keresik őket? — Az öreg bátran felkapta a fejét. — Miért? Mit akarnak tőlük?

— Mit izgatja az magát? El akarjuk kapni őket. Mert útközben a kövesúton vasvillával megszúrtak két városi elvtársat, azért.

— Ajjjj — nyögött az öreg. — Nagy baj, nagy baj. Melyik, melyik... döfött oda nekik?

— Nem mindegy az magának? A két legény — egy testvér. Igaz?

Az öreg rábólintott: igaz.

— Nahát. Akkor mind a kettő a maga kizsákmányolója. Miért nem akar nekünk segíteni? El akarjuk kapni őket. Ha másképp nem megy, golyót eresztünk beléjük. Maga tudja, hogy hol bújtak meg — nem?

Az öreg lehajtottá a fejét, hallgatott.

— Mónus, Szilva! Maguk megkerülik a házat és megnézik, mi van a domb mögött. Kúszásban. — Az öreghez fordult. — Maga pedig harmadiknak ott fog lógni, kötélén, ezek mellett. Bűnpártolás miatt.

Az öregember megmarkolta a tiszt karját:

— Egy feltétellel megmondom.

— Feltétel? Nahiszen, maga, meg a feltétel...

Nem a gúnyt érezte ki az öreg a tiszt szavából, hanem csak a szót: feltétel.

— Ha az egyiket nem bántják. A neve István. Egy az, hogy olyat István nem tehetett. A másik meg, hogy az az én fiam.

— A maga fia? — kérdezte döbbenetben a tiszt. — De hisz arról volt szó, hogy a kettő egytestvér. Nem?

— Anyáról igen. De apáról nem. Habár mind a kettő a gazda nevére van íratva. Csegei a neve mind a kettőnek.

A tiszt mintha kezdte volna érteni. Szívesen felnevetett volna — jó kis brancs lehetett itt, a régebbi időkben —, de nem volt kedve a nevetéshez.

— Azt akarja mondani, hogy a maga fiát ne bántsuk.

— Azt. Ne bántsák.

— De hát bátyám, maga mint egykori katona, tudja, hogy a golyónak nincs szeme. Nem lát világosban sem, hát még most, a sötétben.

Az öreg feltekintett az égre: a hold már olyan magasan állt, mint nyáron a nap szokott tíz óra tájban. A tanyaudvart, az épületeket, meg a tájat ezüstös foltokkal hintette be. A tiszt is követte az öreg tekintetét, ő is látta a holdat, s úgy találta: jó a világítás. Könnyebb a tájékozódás, pontosabb a célzás.

— Na, öreg, mi van a dombon túl? Ahol ezek...

Suttogó hang válaszolt.

— Nádas... — A tiszt füléhez hajolva másodszor is elsuttogta. — Nádas. Sűrű nádas.

— Nna, jó. Akkor maga, bátyám, bemegy a házba. Mi meg... — felállt, példáját a katonák is követték — elindulunk. Viczai, maga itt marad. Meg van töltve a pisztolya?

— Jelentem, meg. — Viczai hazudott, mert most is Munkással volt tele a pisztolytáskája.

Felállt az öreg is, remegő inakkal indult be a házba, közben a kutyák vackához pillantott. Azt látta, hogy a gyávábbik kutya, amelyik megmaradt, a kis fekete-tarka, nyalogatja a földről társa véréét.

Megint ült a két öreg a sparhelt mellett. Már nem égett a tűz, a tűzhely lapja halkan pattogva, lassan kihűlt. Az öregek nagynéha váltottak szót, inkább a kinti hangokra figyeltek. Egyelőre nem hallottak semmit.

— Hova mentek ezek? — kérdezte az öregasszony.

— Hová mehettek volna! A nádashoz.

— Megmondta nekik? A búvóhelyüket?

— Nem — hazudta az öreg. — Mindent tudnak ezek. A nádast is. Hogy ott van a búvóhelyük. Hallgass csak! — Az öreg feltartotta az ujját. Mindketten megmerevedtek, mert meghallották, hogy odakint, a nádas felől prrrr... prrr... prrr...

— Megkezdték — állapította meg az öregember.

— Lelőtték őket? Máris? — Az öregasszony arcán a könny megállíthatatlanul folydogált.

— Miket beszélsz? Ezek csak olyan... olyan próbálövészek voltak, amikre választ várnak. Hogy megállapíthassák, merre bújkálnak a nádasban.

Megint a prrr... prrr — de most négyszer. Kint a tarka kutya vinnyogva bújt a vackába; most már egész életében félni fog a lövések pukkanásától.

Az öreg jól gondolta: két, keményen csattanó, erős hangú lövés felelt a szapora géppisztolyhangokra.

— Na, ezek már a mieink voltak — állapította meg szinte felvillanyozódva az öreg. — Csak azt nem tudom, mennyi golyójuk van.

— Jól teletöltték a zsebüket. — Kissé az öregasszony is felélénkült. — Csak aztán ugrottak ki az ablakon.

— Az jó. Mert ha kevés a töltény... — legyintett —, akkor nem sokáig húzzák.

A két öreg jó ideig csendben hallgatta a golyók feleselését, adáz vitáját. A fecsegő, bőbeszédű prrr-ket, meg a konok, szűkszavú, élesen csattanó puska-lövéseket. És egyszerre csak a kinti perlekedés elcsendesedett. A holdfény sugárban ömlött be a konyhaablakon, az öregek ültek a fényben. Az asszony hangosan felsírt, az öregember a tenyerébe temette az arcát. Megérezték, hogy mindennek vége.

Fel sem kapták a fejüket, amikor az udvaron az autó motorja felbőgött. Rájuk nyitotta az ajtót egy katona, nem a pisztolytáskás, hanem egy géppisztolyos.

— Továbbra sem szabad kimenni. Most egy darabig én fogok kint őrködni. Csak semmi idegeskedés, ezt üzeni a hadnagy elvtárs.

Az öregasszony már állt volna fel, hogy megkérdezze a katonától, mi történt a nádasban, de a katona — el sem eresztve az ajtó kilincset, fordult ki, magukra hagyva az öregeket.

Ültek tovább moccanatlanul.

Jóidő elteltével a katona megint benyitott.

— Maga, öreg — s rámutatott Bagos Mihályra —, jöjjön ki!

A hadnagy hangulata meglehetősen ingerült volt, amikor a katonát Bagos Mihályért beküldte. Ingerültségének legfőbb oka: nem az ő katonáinak a golyójától esett el az egyik bitang. Már-már azt hitte, hogy néhány jól irányzott sorozat s a két réti farkas ott marad a búvóhelyén, amikor a puskák a nádasban elhallgattak. Hamarosan odabentről azonban elnyújtott üvöltés hangzott: „Ne lőjjenek... ne lőjjenek... ne lőjjenek... megadom magam!” A géppisztolyok elhallgattak, a katonák a nádas szélében hasaltak: meghallották, hogy odabent zörög, csörög a nád, mint mikor valaki gázol benne. Aztán szétnyitlak a nádszálak s a nádfal mögül kilépett egy fiatal férfi. Két karját az ég felé tartotta, puska nem volt nála. A ráirányított géppisztolyok sorfala között jött bátran előre.

— Hát a másik? — kérdezte a gyanakvó tiszt. Valami csapdát sejtett.

— Odabent maradt.

— Él?

— Nem él.

— Aha. Szóval — eltaláltuk.

— Nem maguk. Én.

— A fegyverek?

— Odabent vannak. Mind a kettőt a testvérem mellé fektettem.

Csakugyan megtalálták a puskákat a holttest mellett. A hulla hason feküdt, csizmája a nádas fekete vizébe nyúlt, a vizet pirosra festette a melléből kifolyt vér. A piros vízben nádalyok úszkáltak, keresték a vér forrását. A golyó a hulla hátán hatolt be s a mellén jött ki.

— A mókus alighanem igazat mondott — vélte Mónus —, mert a mi golyónk sutty be a testbe, de ott is marad. De ez a lövés, mint ahogy látni is tetszik, a hátán be, a mellén ki. Ez puszkagolyó volt. — Mónus elég sok lelőtt hullát látott, szakértelméhez kétség nem férhetett.

— Az öreg jöjjön ki, az öregasszony maradjon benn — mondta a tiszt, amikor a tanya udvarán megálltak. — Nem szeretem az asszonyi hisztérikus jeleneteket. — Akkorra már a gépkocsira rakták a hullát, viaszos vászonnal letakarták, a tettest pedig megbilincselve feltolták-húzták a kocsni ponyvája alá.

Az öreg Bagos megállt az autó ajtaja előtt, a hadnagy letekerte az ablakot és a következőket mondta az öregnek.

— Na, öregem, mi a dolgunkat elvégeztük. Indulunk haza.

— A... a... fiúk?

— Az egyik... hát hogy is mondjam... agyonlőve fekszik ott hátul a ponyva alatt, a másik megbilincselve üldögél mellette. — S még annyit hozzátett. — Őszintén sajnálom magukat, ártatlan öregeket. Magát, kedves Magos Mihály, pláne.

Az öregember azt is mondani akarta, hogy nem Magos, hanem Bagos, azt is kérdezni akarta, hogy vajon melyik fiú halt meg, de csak makogott, könnyezett, a hadnagy feltekerte az ablakot, a motor felbőgött, az öreg magára maradt.

Rettenetes csend vette körül. Tisztán hallotta, hogy az istállóban nyihognak a lovak, persze, meg kell most már itatni őket. Megfordult, hogy bemegy a házba az öregasszonyhoz. Ezt mondta neki, amikor belépett és az ajtófélfában megkapaszkodott:

— Elmentek. Elvitték őket. Az egyiket holtan, a másikat... elevenen... Hallod, Böske, nem kell már végrendelet. Semmi sem kell. Megyek a lovakat megitatni. Azokat meg kell itatni. Azok nem tehetnek semmiről. Azok ártatlanok.

Kifordult, hogy menjen az istállóba a vödörkért, azután meg a kúthoz, vízért. A tornácról lelépve megpillantotta a lelőtt kutyát, a veres szőrűt. „Meg még ezt is el kell ásni” — dörmögte magában.

Lélekvesztőn

Vonalas füzetből, ceruzairás után, idemácsolom a verset. Címe: *Remény*.

Lelkem mélyén egy kis
Remény-magot őrzök,
S úgy jönnek a napok,
Mint a börtönőrök.

Kedélyes az egyik,
Vén sunyi a másik,
De mindkettő foga
A titkomra vásik.

Kémlik a vasrácsot
Ágyam megkutatják,
S ha mosoly van számom
Már azt is sokallják

Lesik repedését
Köröttem a kőnek:
Ott van-e rejteke
Remény reszelőmnek.

O, ti gonosz s balga
Szolgái a mának,
Nem érzitek szelét
Zengő új világnak?

Egyszer az a kis mag
Ekrazittá válik
S a reményfa tüzzel
Börtönöm fedelén
Szépen kivirágzik.

A keltezés: Nagyenyed, 1944. február 20. Kacsó Sándor akkor már negyedik esztendeje él a maga „börtönében” Enyeden, rácsok nélkül, mégis rabként. Vagy száműzöttként? A teleírt vonalas füzet első oldalán a készülő kötet címe: *Száműzetéseim*.

— Mikor járt először Nagyenyeden, Sándor bácsi?

— Soha nem jártam 1940 előtt. A szülőfalumból Kolozsvárra, vagy Kolozsvárról Brassó felé menet az én vonatom addig egyszer sem állt meg az enyedi állomáson.

Azon a télen, 1940 karácsonya előtt dr. Szász Pál EMGE-elnök hívta Nagyenyedre: lapot szerkeszteni. Népszerű gazdalapot. Tömeglapot. Akkorra már kialakult a kép: ki távozott északra, ki maradt Erdély déli felében. Kacsó Sándor maradt. A szülőfaluja, Mikháza a Nyárád mentén van, és odahaza élt az édesanyja. De ő azt üzent a fiának Brassóba: tegyen legjobb belátása szerint, az ember mindent a saját felelősségére cselekszik.

Miért maradt, miért nem mozdult a *Brassói Lapok* főszerkesztője? Azon nyomban regényben válaszolt erre a kérdésre — önmagának is. A *Lélekvesztőn* 1941-ben jelent meg, az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadásában, tehát az élmény friss szorításában írta meg. Kovács János magántisztviselő, háromgyermekes családapa gyötrődését, pokoljárásait ábrázolta, az Antonescu-uralom első heteiben. „... úgy zuhant reánk, bizakodó emberekre a történelem, mint valami megbotlott, vak óriás a tehetetlen törpékre. Mérgező is volt, hogy belénk botlott, úgy látszik. Oktalan dühében esetlenül kezdett csapkodni rettentő kezével-lábával.”

Minden tett értékét emeli vagy éppen csökkenti az, hogy a cselekvő számára nyílt-e egyéb lehetőség is? Vagyis: kényszerből cselekedett-e, mivel hogy nem is tehetett volna egyebet?

— Mehetett volna maga is, Sándor bácsi?

— Bíró István barátomtól, nyugdíjas tanártól kaptam az első hívó levelet. Ő akkor Olasztelek faluban élt, gazdálkodott. Menjek, mert lesz hely, állás, kenyér számomra. Aztán távirat érkezett Brassóba, Bajcsy-Zsilinszky Endre küldte. Gazdalapot szándékszik indítani, engem szeretne felkérni szerkesztőnek. A demokratikus függetlenségi politikushoz, aki később, a nyilasuralom idején vértanúságot szenvedett, régi jó ismeretség fűzött. Jólesett, hogy Bajcsy-Zsilinszky reám gondolt. De maradtam.

A *Lélekvesztőn* oldalain olvashatjuk Kovács János (Kacsó Sándor) kételkedő vívódását is:

A szerző hamarosan megjelenő új könyvéből.

„Éreztem, a hullám már-már elkap, s magam is nekilódulok, előrehajlott derékkal, földre szegezett szemmel, hogy valami járművet keressek, amire fel lehet majd dobálni egyet-mást és a gyermekeket, s aztán rohanni észak felé, amíg még lehet, amíg le nem záródnak az útvonalak...”

— Mi volt az a döntő élmény, ami végül is maradásra bírta?

— Meglódult körülöttem a város, Brassó. A két háború között az ipari üzemek nagyon sok székely munkást vonzottak a Cenk aljába. Ezek mind felkerekedtek. Mentek a székely cseléd lányok. A barcasági csángók közül sokkal, de sokkal kevesebben indultak. A parasztszemből nem veheti hátára a földjét, házáét. Vajon nekik, a szülőföldjükön maradó csángóknak és nem csángóknak többé nem lesz szükségük tanítókra, újságokra, könyvekre? Ha megbolydult körülöttem a világ, a magyarság élete, maradok kötőanyag, tanítónak, írónak, újságíróknak. Valami ilyen szándék marasztalt.

Párbeszéd a *Lélekvesztőn* egyik oldaláról:

„— Itt? Hát lehet még minekünk élni is itt? Ne kacagtasd ki magad...”

— Annak, aki nem fut meg a feladat elől, annak lehet.”

— Mi maradt egy lapszerkesztő író konkrét lehetősége?

— Nézd, a *Brassói Lapok* egy ideig, ha jól emlékszem, szeptember közepéig megjelent. Abban bízunk, hogy tovább folytathatjuk a munkát.

Szeptember közepén az Antonescu-kormány betiltotta a *Brassói Lapokat*. Melléklapja, a filléres *Népújság* egyelőre tovább is megjelenhetett, igaz, vagy két napig csak. Ha a bukaresti minisztériumban meg is feledkeztek róla, a vasgárdisták brassói fészékében számon tartották, és a Cenk alatt gyakorlatilag a legionáriusok voltak hatalmon. Egyik különítményük megjelent a szerkesztőségben, a lap vagyonát elkobozta, a nyomdát lepecsételte. Így Brassó magyar újság, a nem mozgó magyar újságírók pedig, Kacsó Sándor, a háromgyermekes családapa, Halász Sándor, Kakkassy Endre, Karács Andor, Kőműves Géza kenyér nélkül maradtak. A Magyar Népközösség vállalta — Szabó Béni szücsmester kezdeményezésére —, hogy egy ideig még fedezi a *Brassói Lapok* munkatársainak a fizetését, legalább felerészben. Azokban a napokban Brassó magyarsága minden panaszával és kérelmével Szabó Béniék ajtaján kopogtatott. Egy későbbi újsághírben szerepel a nagyenyedi *Erdélyi Gazdában*, hogy „a brassói népközösségi iroda szolgálatait szeptember hónapban 4000 fél vette igénybe”.

— Melyik volt az utolsó Kacsó-cikk a *Brassói Lapokban*?

— Nem tudnám fejből megmondani. Mikor az emlékirataimon dolgoztam, mindezen utánanéztam az Egyetemi Könyvtárban. De úgy hiszem, hogy arról írtam: a dél-erdélyi magyarság nem mehet el sehová a szülőföldjéről. Az ittmaradás az élet parancsa.

Az *Erdélyi Gazda*, amelynek Enyeden szervezett új szerkesztőségébe Kacsó Sándort meghívták, havi folyóirat volt addig. Kisgazdák szakmai lapja maradt továbbra is, de kétheti megjelenéssel, inkább néplappá alakult. Az EMGE közlönye volt, azé a kisgazda-egyesületé, amelyet néhány évvel előbb tett a birtokosok társaságából igazi tömegszervezetté dr. Szász Pál. A mintegy ezer tag negyven ezerre szaporodott abban az EMGÉ-ben, amelynek elnöke gróf Bethlen György helyett dr. Szász Pál lett. Egy ideig az enyedi *Erdélyi Gazda* mintegy hatszázezer romániai magyar tájékoztatásáról, szellemi ellátásáról egymagában gondoskodott. Brassóban már nem volt újság. Temesváron, egy Franyó-kísérlet után, később megjelent a *Déli Hírlap*, népközösségi védnökség alatt, s esztendő múltán indult útjára az egyetlen irodalmi lap, az aradi *Havi Szemle*. A Kacsó Sándor szerkesztésében megjelenő gazdanaptárak és egy Vita Zsigmond által összeállított antológia jelezte és jelentette a romániai magyar irodalom akkori önösszeszedését.

— És melyik volt Kacsó Sándor első cikke az enyedi *Erdélyi Gazdában*?

— Előbb egyedül utaztam Enyedre, hogy 1940 karácsonyára megszerkesszem az *Erdélyi Gazda* első enyedi számát. Családomat később hoztam el Brassóból. Abba az első számba egy novellát írtam, meg a nyomda elrendezésében segédkeztem. Szász Pálék a *Brassói Lapok* két szedőgépét vásárolták meg, nyomdászok is Brassóból jöt-

tek, úgyhogy régi ismerőseimmel, munkatársaimmal dolgozhattam együtt. Az *Erdélyi Gazda* indító számában, minden oldal alá egy-egy erkölcsi intelmet fördeltem. Én írtam őket, kellő klasszikus „segédlettel”, amennyiben Madách Imrét, Deák Ferencet, Eötvös Józsefet és más nagyokat is megidéztem. Szász Pál később egy ízben azzal a hírrrel érkezett haza Bukarestből, hogy a sziguranca központjában meglehetősen nehezményezték ezeket az erkölcsi intelmeket.

Felnyitom az *Erdélyi Gazdát*. Íme, egyik Kacsó-intelem:

„Ne félj! Ne félj az élettől, a megpróbáltatásoktól, amelyek reád várhatnak. Aki fél, már el is vesztette a maga csatáját, s ha egy nép tagjai közül sokan félnek, az a nép elsodródik. Bátran és bizalommal kell szembenézni a jövővel, a reánk váró feladatokkal. Aki küldetésnek érzi azt, amit végez, az nem is fél. Különben is gondolj Eötvös József híres mondására: Sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna!”

Ki e tanácsot adta másoknak — vajon nem félt?

Enyedre érkezése után egy-két nap múlva detektív állította meg Kacsó Sándort a piacon. Ugyanaz a Rusu nevű „macskaképű”, titkosrendőr, akit a *Sors és a jelkép*, Méliusz József drámai útinaplója a 1943-as dél-erdélyi valóságról, mint a mindenben ellenséget szimatoló rendőrkapó alakját tett „felejthetetlené”. Igazolja magát! Jöjjön csak velem a rendőrségre, Kacsó úr! Mit keres itt, Enyeden? Nem zsidó maga, Kacsó úr? Túl szép a neve, Kacsó úr. Akkor bizonyára a zsidók ügynöke! A rendőrségen folytatódik, de itt már „udvariasabban”. A kapitány úriember. A kapitány tudja, hogy van egy Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, hogy ez kormányengedéllyel működik, így a munkatársait beidézheti, de nem tartóztathatja le. Még nem. Majd később. Akkor majd internálásba kísérteti. Egyszer? Kétszer?... Egyelőre még udvariaskodik a mosoly, szinte bocsánatkérő az elbocsátás...

— Sándor bácsi, ez a Rusu élő személy volt, ezzel a névvel?

— Hát persze. Méliusz könyve szomorú valóságot ábrázolt, igen hűségesen. Legfennebb az én szerepemet szépítette meg túlságosan...

(Méliusz József útikönyvét ide kell szólítanom, tanúságtételre, a korszak demokráta magyar politikai gondolkodásának megidézésére.)

„Hogy olyan buzgógn gyilkoljuk egymást századok óta, hogy nemcsak egyetértünk néha közös szorultságban, de furkósbottal is lesünk egymásra dűledező kerítéseink mögül, s ha mi, magyarok, románok nem is épülünk ezzel, akinek haszna telik belőle, a harmadik, a teuton hatalom tudja, jó munkát végeztünk, igaz hasznára voltak az osztozkodók. Berlinben minden oly pontosan kikalkulálva, mint előbb Wienben. Ismételjük-e el az elkopott praktika nevét: »*Divide et impera*«. A Bécsi Döntés is azért osztott meg, hogy uralkodhassanak.

Főnt, a fejedelemasszony házában ott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület irodája az alacsony boltívek alatt. Meg is kapom itt a feleletet magunkra vonatkozólag. Adatokat keresek a bár gyér, de mégis rendelkezésre álló statisztikákban, hiszen életünkre vonatkozó számok 1940 ijesztő szeptembere óta nem láttak napvilágot. A hatalom nem szereti a statisztika számait. A számok cáfolhatatlanul beszédesek. De majd ismétljem el legalább a kék fedelű zsebfüzetembe hevenyészetten feljegyzettek egy részét a sok regényesség, irodalom, fantáziálás és emlék között ezen az utazáson, s némi pihenőt engedve a vergődve csapongó léleknek.

Bécsi Döntés után a magyar kisebbség száma Romániában az egyházi nyilvántartások alapján 430 ezer. Az 1930-as népszámlálási adatok e területen még 53 ezerrel több magyarról tudnak. Ám a 430 ezres szám is magas, szakértők szerint 350 ezren vagyunk mindössze. De hová tűnt a különbözet 1930 és 1942 között? Hová lett szinte százezernyi, mintegy 80 ezer magyar lélek Dél-Erdélyből?

— Emigráltak!

Ez a válasz. Átköltöztek két és fél év alatt a határon túlra, menekültek katonáskodás, munkatáborok, munkanélküliség, rekvirálás, adó, éhség elől. Odaát is katonáskodásra, kakastoll alá, munkanélküliségre, rekvirálásba, adó alá, nélkülözésbe és a keleti arcvonalak poklába, megdögleni.

De ne feledjük, a Feleken és Brassónál átszökő észak-erdélyi román ideát az első kérdésre: »Miért jöttél Romániába«, azt feleli »Katonáskodás elől, adó elől,

éhség elől, rekvirálás, munkanélküliség és a román nemzetiség üldözése, a munkatáborok elől».

Egy pillanatra megszakítom Méliusz József szövegét. Az *Erdélyi Gazda* 1941. február 1-i számában, a bukaresti *Telegraful Român* alapján közölt híradás szerint Románia magyar lakóinak száma akkor 536 024 lélek, az ország összlakosságának kerekén 4 százaléka. Így hát a menekülések — a mindkét irányba tartó menekülések a faszimusok üldözése elől — még a Méliusznál szereplő adatoknál is nagyobb arányúak voltak.

„Két év alatt ami történt, jóformán mind innen indult el, a fejedelemasszony házából — tér vissza Méliusz a dél-erdélyi magyarság helyzetére —, tízezres példányokban, gazdasági füzetek és gazdanaptárok. Füzetekkel és naptárokkal a halál ellen.

Az elindító Kacsó Sándor volt.

S mert élni muszáj, ezzel kezdtük a Bécsi Döntés után az ébredést: naptárokkal. A naptár, a kalendárium tartotta fenn az írott anyanyelvet, a szót. A naptár figyelmeztetett e határok között egy nyomorult nemzeti kisebbséget, hogy folytatódik az élet, a holdtölték szabályos körökben térnek vissza, s a föld, a vetemény, a virág, az állat nyáron, ősszel és télen továbbra is megköveteli a törődést és a verejtéket, a gondoskodást: a világ és az élet halad tovább...

De hogyan?...

Akárhogyan. Létezni muszáj.”)

Oldani szeretném a hangulatot, idetoldok egy anekdotát. Igen, a fejedelemasszony; Károli Zsuzsánna házához kapcsolódik, pontosabban az enyedi vár külső falába fogózkodó Bethlen-kastélyhoz, amely jóval Bethlen Gábor előtt épült, de hozzá köti az emlékezetet. Károli Zsuzsánnának ajándékozta, hogy itt töltsé idejét — a zajos gyulafehérvári udvar helyett —, amíg ő innen messze csatázik. Mindjárt enyedi életének kezdetén elmesélték Kacsó Sándornak is, hogy a fejedelemasszony éppen ott lakott, ahol az EMGE berendezkedett. Dr. Szász Pál elnöki szobája a boltozatos bejárat fölött; mellette két nagy teremben — most a múzeum otthona — az egyesület tisztviselői és az *Erdélyi Gazda* kiadóhivatali emberei dolgoztak, meg az egyetlen állandó szerkesztő: Kacsó Sándor. A szomszédos várfalon a drámai dátum: 1849. január 9. Zsuzsánna asszony a boltozatos kapu fölött hajolgatott volt ki az ablakon, parancsokat osztogatott, megrégulázta az enyedi kofákat, de azok dacoltak vele.

— Valamilyen célzatossággal mesélték ezt?

— Ugyan. Csak éppen úgy, mint érdekességet. Így tartotta az enyedi fáma.

Sokan megírták Károli Zsuzsánna esetét az enyedi halaskofával. Móricz Zsigmond írói fantáziáját is megmozgatta. De leghitelesebben talán mégis a kortárs jegyezte fel, Nagy Szabó Ferenc jeles erdélyi emlékirónk a maga diáriumban, amelyben 1580-tól 1658-ig követte nyomon e zaklatott föld eseményeit. A drámák mellett pletykás „semmisségek” is odafigyelt. Még ilyenkor is vigyázott arra, hogy lehetőleg mindenben pontos legyen. „...én, amit lehet, ide írok, s igazán is írom: némelyet a Kalendáriumban is megnézek, hogy jobban legyen a dolog.” Ez az igaz szavú Nagy Szabó Ferenc — kellő elfogultsággal a tőle távoli világ iránt és ítélkezéssel a főúri körök élete fölött — így jegyezte fel ama nevezetes halvásárlást: „Hallottam, hogy ott Enyeden egy halat árultak volt a piacon, és Bethlen Gáborné is kéri volt pénzen és egy enyedi embernek felesége is kéri volt; és a hal nem jutott volt Bethlen Gábornénak, hanem az enyedi ember feleségének. Melyen akkor Bethlen Gáborné Károli Susánna asszony úgy megharagudott volt, hogy azután, mikor az ura, Bethlen Gábor béjött az országba, megparancsolta néki és hogy fejedelemségre választották, igen nagy romlást cselekedett volt azon az enyedi emberen a hal mián a fejedelem.”

Talán nem is minden célzatosság nélkül őrizte meg e históriát az enyedi népemlékezet. Bethlen Gábor városában szeretik a nagy fejedelmet, de az igazságtalanságot, amit az ártatlan enyedi emberrel tett, neki sem felejtetik el.

Hát ez az anekdota nem éppen alkalmas — látom már be — a hangulat oldására.

Hol élt Kacsó Sándor Enyeden? Miként élt Enyeden? Visszafordulok a Lélekvesztőn vallomásaihoz:

„A »haza« fogalma egyre inkább az »otthonná« szűkül.

Az utcák, a terek, utak és ösvények, hegyoldalak és völgyek mind idegenek már. Veszélyesek és kellemetlen meglepetéseket tartogathatnak.”

— Úgy emlékeznek a mai enyediék, hogy Sándor bácsiék a „Burg”-ban laktak, a Kemény-féle udvarházban.

— Azt a lakást dr. Szász Pál szerezte nekünk. A „Burg”-ban keresett fel Méliusz József is, oda hívtuk volt meg vacsorára. Megpróbáltam valamilyen otthonosságot teremteni magunk köré a számomra mégiscsak idegen környezetben. Ebben sok minden akadályozott. Ne feledd, a fasizmus nehéz időszaka volt az. „Rusuek”, a sziguranca emberei minden lépésünket gyanakodva figyelték. Ha este későn mentem haza valamelyik barátomtól, másnap felcítáltak a rendőrségre. Hol voltam? Kivel találkoztam? Mit beszélgettünk? Leginkább azt feleltük, hogy névnapoztunk. Csakugyan sokszor névnapoztunk, szerényen, háborús hangulatban. Nem hitték el. Túl sok névnapot ülünk, felelték. Zenét hallgattunk, mondtam legközelebb. Zenét? Miféle zenét? Honnan a zenét? Áhá, a rádióból! Na, majd gondoskodunk, hogy ne hallgassanak annyi zenét a rádióból! És gondoskodtak. Elvették vagy lepecsételték a magyarak és a zsidók rádiókészülékét.

Kacsó Sándor, a mikházai parasztszülők gyermeke talán ösztönös meneküléssel talált megnyugvást a föld művelésében. „Kertünket kell megművelnünk” — üzenté Candide útján Voltaire Kacsónak is Nagyenyedre. Egészen „konkrét” gazdálkodásba kezdett a szerkesztő úr. A várost átszelő főúton a Kollégiumnak volt egy épülete és mögötte kert. Ebben az épületben működött az új nyomda, ebben a kertben ásott, kapált, gyomlált Kacsó Sándor szerkesztő. Néha két korrektúra között. A kertet az egyik kollégiumi tanárral, Zalányival osztotta meg. A „Burg”-tól a kertig úgy fél kilométernyi a távolság; délutánonként kapával, gereblyével tette meg néha, az enyedi polgárok csodálkozására. Tréfásan úgy mondta, hogy az *Erdélyi Gazdában* közölt mezőgazdasági tanácsokat akarja „élőben” kipróbálni. De bizony jól fogott a zöldségeskert a háromgyermekes családnak. Még szóját is természetett, abból pörkölték kávéit.

Ha az enyediék bántó csodálkozását könnyed fölénnyel háritotta is el — miként a *Lélekvesztőn* a szorító bizonytalanságot játékkal rejtegető szemérmesség regénye is, s ilyenképpen Móricz Hét *krajcárja* szomszédságában született —, temesvári lapszerkesztő barátjának körkérdésére fájdalmas nyíltsággal válaszolta: „Háború van, nehéz időket élünk. Az én kis veteményeskertem is a háborús erőfeszítések közé tartozik. Nem tudom, hogy a féltve gondozott murok, a szorgalmas krumpli hány szükös napot tesz majd elviselhetővé a télen. A virágot például jobban szeretjük, pedig vetemények nélkül nem élhattünk volna meg. Csakhogy akkor könnyű volt megszerezni őket, s emiatt észre sem vettük, hogy mennyire szükségesek, mennyire nélkülözhetetlenek, mennyire magát az életet jelentik ezek a szerény, rikító színnel és nagy szaggal nem hivalkodó konyhakerti növények.

Akkor, békében, a kardvirág volt a legkedvesebb.

Most háború van, s megritkultak a virágoskertek.

Kihúztam én is a murkok közül a kardvirágot!”

Lehetett igazság abban is, hogy a szaklap szerkesztője „kísérleti gazdaságot” vezetett a főúti kollégiumi kertben. Száz meg száz mezőgazdasági szakcikket nézett át, javított ki, tett nyomdakésszé enyedi esztendei alatt. Majd negyven esztendő múltán, kolozsvári otthonában a részletekre is emlékszik. Az *Erdélyi Gazdát* felelős szerkesztőként dr. Nagy Endre, a csombordi gazdasági iskola igazgatója jegyezte, ami a lap szakjellegét hangsúlyozta ki. Gazdamérnökök és az EMGE felügyelői írták a cikkeket; nem ritkán szerepelt szerzőként kiscsiga is, például N. Tóth István Hídvegről. Vezércikkeket dr. Szász Pál írt; a gond és a felelősség hangján szóltak. Kacsó Sándor még a *Brassói Lapok* főszerkesztőjeként helyeselte volt Szász Pál törekvését, amellyel a régi Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet a kiscsiga tömeges szervezetévé tette. Kacsó, a „hivatalos” Magyar Párt ellenzéke egy újabb ellen-

zéki magatartást látott és támogatott Szász Pál munkásságában. *Gépinítés* címmel vezércikkben állt volt ki az EMGE új zászlóbontása mellett.

Az *Erdélyi Gazda* megindulásától irodalmi oldalakat közölt: Vita Zsigmond a magyar irodalom történetét tekintette át népszerű, rövid írásokban, klasszikus irodalmi szemelvények bemutatásával. Ebbe a nyilvános irodalomoktatásba hamarosan bekapcsolódott Szentmiklósy Ferenc is, a gyulafehérvári Majláth Főgimnázium tanára.

(Jellemző összecsengés: az 1945-ben újraindult radikális *Falvak Népe*-ben Asztalos István szintén ilyen irodalomtörténeti levelekkel igyekezett a földműves népet az irodalom értő olvasójává tenni.)

Az *Erdélyi Gazda* kéthetente 18—20 000 példányban jelent meg, eljutott minden magyarlakta dél-erdélyi faluba. Ha éppen... be nem volt tiltva. Megjelenését néha felfüggesztették a hatóságok, minden indoklás nélkül. Így mindjárt 1941. március 15. és május 15. között nem jelent meg.

Kacsó Sándor, az író csak néha szólal meg a saját maga szerkesztette lapban. Az 1941-es évfolyamban összesen két elbeszélését közli (*Őszi fészekrakás* és *Karácsonyfa a világ felett*). Hát az egykor visszhangos, rangos Kacsó-vezércikkek? Más idők járnak, más feltételek között szerkeszti az *Erdélyi Gazdát*, mint a *Brassói Lapokat*. De egyszer-máskor első oldalra kerül az írása. Így például 1942. szeptember 1-én az iskolanyitásról. „Mai nehéz gondjaink és kényszerű megmondolásaink mellett se feledkezzünk meg gyermekeink nagy jogáról. Bármilyen nehezen, bármilyen törődés árán, de el kell érniünk, hogy gyermekeink ne maradjanak iskola nélkül... Szeressük gyermekeinket annyira és becsüljük meg magunkat is annyira, hogy az iskolát minden áldozat árán biztosítsuk gyermekeinknek.” Az iskolákat megbénította a szülői közöny vagy éppen önzés, amely iskolába küldés helyett is dolgoztatná gyermekét. De a magyar iskolahálózat létét és főként a szellemét politikai oldalról is veszély fenyegette. Killinger bukaresti német követ fellépésére a romániai német népcsoport, Andreas Schmidt hitlerista szervezete átvette előbb az evangélikus, majd a bánsági katolikus iskolák irányítását. Vegyes, magyar—német egyházközösségekben is kezdte lefoglalni az iskolákat. Ez a lélekvásár, a német oktatási felügyelet Hitler uralmát jelentette volna a romániai magyar ifjúság életében. Andreas Schmidt Erdély magyar iskoláira is szerette volna kiterjeszteni a kényszerű egyezés hatályát.

Felriadt a közvélemény. A magyar egyházi iskolák védelme akkor önvédelmet jelentett a hitlerista szellemi előtöréssel szemben. Az erőpróba Schmidték veségével végződött. A későbbi marxista történész, Csatári Dániel az irattári anyagok áttanulmányozása után a tárgyilagosság hangján állapította meg: „a német népcsoport szándékainak” megghiúsításában az érdem a Márton Áron püspöké, „aki megtagadta ezeknek a kívánságoknak a teljesítését, és a román demokratikus erők támogatásában bízó, megmozdult magyar közvéleményé. Jakabffy Elemér, Kacsó Sándor, Szemlér Ferenc ugyanis, kifejezve a dél-erdélyi magyar tömegek akaratát, a nyilvánosság előtt tiltakoztak a német kívánságok teljesítése ellen”.

Ez a demokratikus összefogás megnyilatkozik a korabeli romániai magyar lapok oldalain, az *Erdélyi Gazdában* vagy a *Magyar Kisebbségben*, Jakabffy Elemér folyóiratában, amely az iskolák ügyében körkérdest szervez az antifasiszta álláspont kifejtésére. Márton Áron püspök beszédei a magyar néptömegek „mérhetetlen fásultságáról és reményvesztettségéről” s a helyzetből „minden áron való szabadulni akaráss” szándékáról szólnak, Kacsó Sándor mind gyakrabban megjelenő tiltakozó és a szabadulás reményét hirdető versei az antifasiszmus széles társadalmi gyökerzetét bizonyítják a romániai magyarság soraiban, az Európa nagy részét elborító hitlerizmus tragikus időszakában. Kacsó Sándor ezt a népi életérzést, az összefogás demokratikus életparancsát lírai hangütésű Márton Áron-portréjában fogalmazta meg, a *Havi Szemle* 1943. decemberi számában. „Halk” metaforás szövegében az *Áron püspök* című portré izzó antifasiszmus, amit éppen a szavak és az üzenet feszültsége tesz irodalmi remekké.

— Idézni akarsz belőle? — kérdezi Kacsó Sándor.

— Egy szomorú korszak művészi és emberi dokumentumaként.

— Másként meg sem írhattam volna akkor, ezért szívesen vállalom ma is.

„... Áron püspöknek olyan utat kellett találnia, amely a paphoz és magyarhoz egyaránt méltó. Nehéz út ez. Megtalálni is nehéz, de ez talán még könnyebb, mint járni ma rajta. S mégis kell, minden szellemi és erkölcsi erő megfeszítésével kell járni ezt az utat, mert ez ma az egyetlen kivezető út. Ezt keresi ma egész Európa. Ez a mi korunk legnagyobb feladata,...

Milyen nagy ajándék az nekünk, hogy mi Márton Áron nyomában tódulhatunk erre az útra. Vér a vérünkéből és lélek a lelkünkéből, aggodalom nem fékez, s a megalkuvástól való félelem nem bénít meg. Milyen jó, hogy biztató mosolya megnyitja bennünk a jószándék és a jóakarát bátorsága előtti gátakat, amikor a nemzeti érzés nemes értékeit mutatja fel; s milyen jó, hogy hideggé válik a tekintete, amikor ez az érzés forró lázt lop az idegeinkbe vagy hidegletlős riadalomba kerget.

Az Aula kertjéből, a nagy piros ernyő alól nemcsak a maga egyházát kormányozza Áron püspök, hanem azt a nagyobb lelki és szellemi közösséget is, amelybe mindannyian beletartozunk, s amelynek képviselőitben annyian látogatunk el hozzá, nem is annyira a szó erejéért, mely megvilágítja előttünk az utat; vagy azért a tiltó mozdulatért, amely olyan, mint az oltás, elhárítja a komoly fertőzést, nem a testtől, hanem a lélektől. És ezt a szellemi közösséget kormányozza Márton Áron püspök akkor is, amikor a szószéken áll s szavai olyan édesen és egyszerűen hullanak alá, mintha nagy-nagy szárazság után nyári eső permetezne, amely felűdít földet, virágot, állatot, embert. Az embert még akkor is, ha előbb meg kell törnie benne az első ellenállást, hogy érzése megtisztultan és fölszabadultan áradhasson szét idegeiben...”

(Fél esztendő múlva, 1944 tavaszán Márton Áron kolozsvári beszédében — emberi és papi példájának következetességét igazoló — kemény szavakkal bélyegezte meg a fasiszta kormányzat zsidóellenes kegyetlenségeit, a gettózásokat és elhurcolásokat. Dr. Baráth Béla pápai prelátus kérdésemre válaszolva így idézte fel ezt az eseményt 1974-ben:

— Márton Áron 1944 tavaszán bérmakörutat tett Észak-Erdélyben. Körűtja Kolozsváron, a mi templomunkban fejeződött be. A prédikáció vége felé a püspök áttért a legidősebb, legfájdalmasabb világi témára, a megindult kegyetlen zsidóüldözésekre. Vagy öt-tíz percen át ostorozta az akkori ügynevezett „zsidótörvények” embertelen jellegét. Erős, kemény szavakat használt. Kifejezésre juttatta, hogy a katolikusok határozottan elvárják és követelik a kormányzattól: a súlyos, megalázó intézkedéseket vegye revízió alá, és azonnal szüntesse be. Szabadon beszélt, prédikációja nem volt leírva, de érződött rajta a mély megfontoltság, a határozottság, az erőteljes állásfoglalás.

A templom egész környéke tele volt. A prédikáció nagy visszhangot váltott ki az egész városban. Másnap, hétfőn engem, mint a székesegyház plébánosát behívtak a rendőr-főkapitányságra. Közölték velem a rendőrségen, hogy hozzam a püspök úr tudomására, miszerint a kormányzat súlyosan nehezményezi szentbeszédének a zsidóüldözésekre vonatkozó részét. A püspök úr vegye tudomásul, hogy ha még egyszer ilyen jellegű nyilatkozatot tesz, többé nem kap határátlépési engedélyt. Így is szerencséje, hogy külföldi állampolgár, s nem indítanak eljárást ellene. De ez az utolsó eset.

— Más szavakkal, ez — kiutasítás volt.

— Igen, azonnali kiutasítás.)

Kacsó Sándort talán éppen azokban a napokban — 1944 tavaszán — kísérték kényszerlakhelyre, egy Szeben megyei havasi faluba, Jinára. Tizennégy enyedi magyar tanárt, ügyvédet, írórt tartóztattak le — Kacsóval együtt Vita Zsigmondot —, és indították el őket a szebeni havasok felé. Egy szociáldemokrata iparost is velük vittek, egy Csipkés nevű órást. Kacsó Sándort mindegyiküknél távolabbra száműzték, Csipkésnél is; havas csúcsára, menny kapujába, mormolhatta volna a román népdalt, ha ugyan kedve lett volna verseket idézgetni. Nagyszebenig egy detektív kísérte őket, ott átadta a foglyokat a megyei csendőr-szárnyparancsnokságnak; akkoriban a városokat rendőrök, a falvakat csendőrök vigyázták. „Mehetünk gyalog is, Kacsó úr,

őrsről őrsre. De mehetünk szekérral, ha megfogad valakit.” Igen ám, de nem ismer ő itt senkit. „Majd mi keritünk szekerezt, Kacsó úr.” Így aztán őrsről őrsre kísérték ugyan, tehát a szabály is betartatott, de szekéren, ami a csendőröknek is kényelmesebb volt. Elöl a havasi gazda, mellette Kacsó Sándor, mögöttük két csendőr. Így érkeztek meg Jina faluba. A fuvaros paraszt az úton nem nagyon mert a fogolyhoz szólni, Jinán beszédesebbek lettek hozzá az emberek. Csak a községi jegyző maradt hűvös Kacsó Sándorral szemben. Meg is jegyezte a fogoly házigazdája, hogy „a jegyző úr megszólalhatott volna magyarul, mikor látta, hogy a domnu törí a román, hiszen a jegyző úr magyar ember...”

— Emlékszik még a falu lakóira, Sándor bácsi?

— Két hétig voltam Jinán. Név szerint már nem tudnám felelegetni őket. Csak a hangulat maradt meg bennem, ami ott körülvett... Bűbájosan viselkedtek velem a román havasi emberek. Sajnálta. Érezték, hogy igazságtalanság történt velem, és ott, a havasi világban az emberek még nem titkolták el őszinte érzelmeiket... A falu végén jelöltek ki szállást nekem egy parasztházban. Élt abban egy öreg és egy fiatal asszony. Ez utóbbi juhúst főzött nekem, pománában, vagyis ajándékban. Alig tudtam megenni, de nem utasíthattam vissza, hiszen ezzel megsértem. Palacsintát sütött nekem, mint kedves vendégeinek szokta...

Tele volt a havas katonaszökevényel. Néha szabályszerű csatát vívott egymással a csendőrség és a szökevények csapata. A Kacsó Sándor szállása mellett is egy katonaszökevényt rejtegettek. Egyik nap, erre jól emlékszik, három asszonyt fogtak le a csendőrök, kísérték őket az őrsre. A házigazdája mondta, hogy azért fogták el az asszonyokat, mert a férjük szökevény, s hátha így hazacsalogatják őket. Az asszonyok óbégáltak, a falu megdermedt. Az egyik asszony férje csakugyan feladta önmagát, hogy megkímélje a feleségét.

Egyébként a csendőrök nem voltak durvák Kacsó Sándorhoz. Ha parancsot kaptak, lőttek a szökevényekre, de talán melléljük is néha. Ha éppen nincsenek mündérban, hanem a bevonulásuk előtti paraszti ruhában, talán szökevények ők is... Kacsó Sándor naponta nagyokat sétált a környéken. Előbb reggelenként jelentkeznie kellett a csendőrségen. Ha közeledni látták az őrs felé, a csendőrök intettek neki: ne is jöjjön tovább, rendben van, tudomásul vették aznapi jelentkezését.

Két hét múlva parancs érkezett Jinára, hogy Kacsó Sándort szabadon kell engedni. A parancshoz nem csatoltak semmiféle magyarázatot, miként letartóztatását sem okolták meg.

Az időben jelent meg *Áprilisi zimankóban* című verse (a *Havi Szemle* 1944. évi májusi számában).

Be kár, hogy a szél nem gólya,
Akkor leszállna a tóba,
Káka között lesne békát,
Nem úzná e gonosz tréfát.

Be kár, hogy a hó nem fecske,
Eresz alatt csicseregne,
A fiának hozna férget
S nem didergőt vén legénynek.

Egy fecske még nem a tavasz
Es egyetlen gólya sem az;
De egy gólya meg egy fecske
Hírmondónak elég lenne.

Hírmondónak, hogy csak várjam
Még még ezt a tavaszt bátran!
Lesz még virág egy-két kertben,
Mit nekem kell elültetnem.

Nemcsak a havasi fogoly Kacsó Sándor érezhette meg a román parasztlakó őszinte rokonszenvét. Ő a legzimankósabb hangulatban, a gyűlöletszítás viharaiban is hűséges maradt a néptestvériség demokratikus eszményéhez. „Akkor is vállalunk kell e gondolatot...”, ha bolondnak látszunk, vagy »árulót« kiáltanak felénk, és akkor is,

ha a románok részéről nem érkezik még felelet." Ez a várt felelet leghamarább a paraszti portákról érkezett. Antonescu kormánya a fokozódó háborús nehézségeket elsősorban a magyar és más kisebbségi tömegekre háritotta volna át. Rekvirálási hullámok söpörtek végig a magyarlakta vagy vegyes lakosságú falvakon. Az *Erdélyi Gazda* szerkesztőségébe most nem paraszttollak írta versek érkeztek vagy tudósítások EMGE-tanfolyamokról, hanem balladás sírámok: a bekovászolt lisztet merték ki a teknőből, a padláson nem maradt egy szem kukorica, mi lesz az állatokkal, mi lesz velünk?...

De érkeztek a váratlan bizakodás hírei is. A magyar gazda udvarára a szomszédos román gazda éjszaka egy zsák búzát dobott át. Félt volna nyíltan átvinni. Az igazságtalanság mélyen bántotta az önérzetét, s talán szájától vonta el azt, amit magyar szomszédjának adott. A nemzeti becsületet igen gyakran a legkisebbek, legszegényebbek tartják önérzetük törvényének. Aztán már nemcsak éjszaka dobta át a kerítéseken egy-egy zsák búzát. Román parasztok nyíltan gyűjtöttek magyar sors társaiknak élelmet, vetőmagot. Aldoboly, Keresztvár, Bodola, Zajzon, Pürkerec, Tatrang, Prázmár — ösztönösen is, de inkább öntudatosan a Román Kommunista Párt felhívására válaszoltak. A párt keményen megbélyegezte az Antonescu-rendszer rekvirálási és zsarolási intézkedéseit, és arra hívta fel a román és magyar parasztokat, hogy „felejtsük el a köztünk levő egyenetlenkedést és alakítsunk... vallásra, fajra való tekintet nélkül hazafias csapatokat, amelyek egy falusi bizottság vezetése alatt szervezzék a harcot vagyunk megvédésére”.

A lélekvesztő — a regényben emlegetett kicsi csónak, amelyben a Kacsó család a háború szörnyű viharában a béke szigete felé próbált evezni — már a part közelében kapott újabb, veszedelmes léket. Az 1944. augusztus 23-i történelmi fordulat az ország hajóját új irányba térítette, de a Kacsó-lélekvesztő e fordulat hullámverésébe került. Kacsó Sándor verses füzetében a *Nyár* 1944. július 14-én kelt Nagyenyeden. A következő már *Láger-ének*, kelte 1944. november 20., Tîrgu Jiu gyűjtőtábor. Azóta tisztázta a történelemtudomány, hogy — miként Kacsó Sándor a száműzetés költészetének *Előversében* megírta — „Maniu híve volt a belügyminiszter, aki kezében tartotta gyepdlőjét a mindannyiunk sorsát intező belügyek régi szerveinek”. Az a különös idő volt ez, mikor Kacsó Sándor annyi sok társával internálótáborban ült, hová demokratikus meggyőződése miatt zárták a demokrácia ellenségei, méghozzá azzal az ürüggyel, hogy antidemokrata... Az a különös idő volt, mikor a fasiszta háborús kötelékből megszökött háromszékieket, csikiakat a Maniu-gárda és a régi csendőrség összefogdosta és Földvár táborába zárta, ahol ezrével pusztította őket a kiütéses tifusz... Kint a városokon és falvakon az új, népi hatalom szervezkedett, megyeházákból, városházákból elűzték a régi közigazgatás képviselőit, helyükbe munkások, haladó értelmiségiek kerültek, de a légerek kapui majd csak a Groza-kormány megalakulása és megszilárdulása után nyílhattak meg.

Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténetében van egy fénykép, amely engem mindig megindít. Ünneplő, zászlós tömeg előterében egy megviselt arcú, csonttá-bórré fogyott, de lobogó tekintetű férfi, kigombolt nyakú ingben, vállán lóg a kabát. A kép aláírása: „A Tîrgu Jiu-i internálótáborból szabadult Kacsó Sándor az 1945-ös segesvári Petőfi-ünnepségeken.” Első nyilvános szereplése Petőfi nevében annak az embernek, akinek kiszabadítását a fiatal demokrácia győzelmeiként ünnepeltük.

— Tud-e arról, Sándor bácsi, hogy Sepsiszentgyörgyön a fiatalok többször is tüntetett? „Kacsó Sándort engedjék szabadon! Kacsó Sándor nem lehet fogoly!”

Megtörli a szemét, aztán erőt vesz az érzelmein:

— Időnként kaptunk újságokat, bukaresti lapokat, ezekből értesültünk, miként alakul a világ a táboron kívül. Ezekben olvashattuk, hogy a román demokratikus erők követelik a szabadonbocsátásunkat... De a szentgyörgyi tüntetésről most hallok először... most először...

Ezzel a szabadulással befejeződött a „száműzetés a száműzetésben”, s vele Kacsó

Sándor enyedi élete. Családja még az ő fogolyélete idején elköltözött Kolozsvárra, Kacsó Sándorné szülővárosába.

— Mikor járt utoljára Nagyenyeden, Sándor bácsi?

— Nem olyan régen, 1977 nyarán. A fiam meghordozott autóval az Érhegységben, leereszkedtünk az Ompoly völgyében, Enyeden felkerestem a régi emlékek színhelyeit, a Bethlen-kastélyt, a Kollégiumot. Gábor fiam oda járt volt iskolába.

— Milyen érzés volt ez a találkozás Enyeddal?

— Egy darabka múlt idéződött fel bennem. Küzdelmes, nehéz múlt.

NÉMETH JÓZSEF: TAVASZ

VEKERDI LÁSZLÓ

Középkor és francia parasztság

Császárok, pápák, királyok, papok, lovagok, szerzetesek, kereskedők, szentek, egyetemi magiszterek, katedrálisépítők, mágusok és skolasztikusok szolgáltak sorra a középkort kutató és bemutató tudósok és írók tárgyai és hősei gyanánt; a paraszttal nem igen törődött senki Marc Bloch híres könyvéig. Ez a könyv, melyben a modern historiográfia nagy megalapozóinak egyike a francia mezei világ régi arcát rekonstruálta (*Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris, 1931) — jogtörténeti munkák sora után s szemléletükkel ellentétben — először lépett túl törvények, előírások, követelések csupán „jogi alanyokat”, s nem élő embereket ismerő korlátain: a nagy történész megpróbálta benne kideríteni, illetve rekonstruálni, hogyan élhettek valójában s miből a középkori parasztok.

Ez a szemlélet s módszer azután messzi a mezei történet keretein túl átformálta úgyszólván az egész modern historiográfiát; ma már nehéz lenne komoly történeti művet találni, amelyik legalább ne hivatkozna a valóban élt — Lucien Febvre kedvenc és gyakran idézett kifejezésével „hús-vér” — emberek megismerésének fontosságára. Arról azonban, hogy hogyan is éltek tényleg a középkori parasztok, a Marc Bloch nyomában föllendült s igen szép eredményeket elért mezőgazdaság-történetírás ellenére sem tudunk meg túlságosan sokat. Illetve tán nem is annyira a sok vagy a kevés kérdése ez, hiszen anyag legkülönbébb forrásokból gyűlt azóta bőven; ámde a gyülekező ismeretek birtokában egyre izgatóbban szegeződött a történészek mellé a kérdés, hogy miképpen formálódhattak ebben a szűkösen élő vagy éppen nyomorgó falusi középkorban egy ragyogó gazdasági, technikai, kulturális fejlődés félreismerhetetlen csirái. Kissé szentimentálisabban fogalmazva: hogyan emelkedhettek ki egy földhözragadt civilizációból kő és szellem csodálatos katedrálisai?

A kihívást, amit a kérdés fölvetett, Georges Duby fogadta el, s nézett vele szembe, tanítványainak s követőinek egyre népesebb táborától övezve.

Az a fajta historiográfia azután, ami vállalkozásukból kinőtt, újból fordított egyet a történetírás régi szekerének rúdján, s az új irányban talált utakról kilátás nyílt messzire a parasztságtörténet tájain túl. Az *Annales*-kör forradalma s Fernand Braudel *Mediterráneuma* óta ez a távlatos parasztságtörténet nyitott ügylehet legszélesebb új horizontokat a modern historiográfiában. Tudni kell tehát róla feltétlenül, nem történészeknek is; vagy tán nekik elsősorban, hisz végül is az érdekes tények és fontos összefüggések tömegébe elmerült tudóstól aligha várható, hogy témája művelt mezejéről messzire kitekintsen.

*

Marc Bloch lenyűgöző tudással vázolt tablójából leginkább egyetlen hatalmas eszköz ragadta meg a későbbi történészek figyelmét: a csoroszlyás-aszimmetrikus ekevasas-fordítós nehézeke. Kétségtelen, Marc Bloch levéltári, irodalomtörténeti, ikonográfiai, történeti nyelvészeti s legfőképpen agrárarcheológiai adatok tömegével dokumentált rekonstrukciójában fontos, talán középponti szerep jut ennek a három-

négy pár ökor vontatta drága munkagépnek, mely a „beruházás” nagysága s a munka ésszerűsítése miatt egyaránt jól szervezett kollektív erőfeszítést igényelt, s így egymagában előkészítette az északi síkság nehezen megmunkálható, kötött, ám bővebben fizető talajain a racionális mezőgazdálkodás, mindenekelőtt a hármás vetésforgó elterjedését. Nehézeke, hármás vetésforgó, északi hosszú, nyílt földek így a kollektív-kommunális társadalmi szerkezet képével egygyólvadva, könnyen valamiféle középkori mezőgazdasági forradalom kritériumaivá váltak, annál is inkább, mert Marc Bloch maga is igen hatásosan szembesítette ezt az „északi” fejlődést a „déli” földek sövényekkel zárt zömök parcelláinak többnyire könnyű túróékét használó egyéni gazdálkodásával. Érthető, hogy ez a hatásos új kép sokáig elfődte a *Les caractères originaux* ezernyi finom részletét; az erdők sokféle hasznosítására vonatkozó megjegyzéseket például, vagy a földesurak és jobbágyaik gazdasággal szövődő közjogi viszonyainak komparatív — francia, angol, német helyzetet összehasonlító — elemzését. Többek között éppen ezeket az elfelejtődött Marc Bloch-i szálakat fedezik majd fel s zövik tovább Dubyék. Előbb azonban Marc Bloch nehézeke—hosszú, nyílt földek — kommunális gazdálkodás téziséét finomította, éspedig megcáfolásáig, a nyomdokaiban haladó medievalisztikai kutatás.

Legalaposabban Lynn White Jr. vizsgálta meg az ötvenes-hatvanas években megjelent tanulmányaiban és könyvében (*Medieval technology and social change*. Oxford, 1962) az eke s általában az agrotechnika fejlődésének hatását a középkori társadalmi struktúrákra. Gondos, úgyszólván egész Európára kiterjedő régészeti és nyelvészeti analízise először is a nehézeke megjelenésére s elterjedésére vonatkozó adatokat oldja föl annyira, hogy azokból már semmiféle gazdasági vagy társadalmi struktúrára következtetni nem lehet. De a hosszú, nyílt földek és a bekerített zömök parcellák ellentéte, illetve a kommunális gazdálkodás létrejöttének kérdése őt sem hagyja nyugodni, s a nehézeke helyett talál egy másik „deus ex machina”-t (vagy „machina ex Deo”-t?), a lovat, illetve a ló gazdaságos befogását. Az ökörnél lényegesen fürgébb ló, gazdaságosan, szügyhamba befogva, s kellőképpen tartva sokkalta gyorsabb, gyakoribb szántást tesz lehetővé, s ez a szántóterület sokkal gazdaságosabb hasznosítását engedte meg. De miért csak a XI. században terjedt el a szügyhám, mikor már századok óta ismerték, s miért tartottak ki oly sokáig, egészen a XII. századig az ökörnél? A válasz Lynn White szerint „a termésforgó új rendszerében keresendő, mely a nehézekével és a vontatólóval együtt az északi mezőgazdálkodás új és sokkalta termelékenyebb rendszerévé egészült ki”.

A háromnyomásos gazdálkodás volt tehát az a nagy újság, amit a paraszti konzervativizmus roppant lassan, s csak a ló segítségével tudott megemészteni. Kivételként persze előfordult hármás vetésforgó a kétnyomásos gazdálkodás régi világában is, de a háromnyomásos gazdálkodás jellegzetességeihez tartozik, hogy csak nagybani alkalmazásakor derülnek ki igazi előnyei. Így például az, hogy a tavaszi vetésforgó beiktatásával és másodévenkénti helyett harmadévenkénti ugaroltatással egyharmadával megnő a vetésterület, új föld feltörése nélkül. Ez a váratlan és ingyen földnyereség önmagában megnövelte a vállalkozási kedvet; az őszi és tavaszi gabonán kívül sok egyébét is vetni kezdtek, elsősorban hüvelyeseket. A XI. századi atmoszféra — hangsúlyozza Lynn White — paszulytól feszül, s ez a „feszültség” abban a hűszegény világban a fehérjetáplálkozás kiegészítése vagy épp alapjaként jócskán javíthatta a paraszti tömegek közegészségügyi esélyeit. S hasonlóképpen, a tavaszként egyre gyakrabban s nagyobb területekre vetett zab meg a lovak erejét növelte, s mivel a mezőgazdaságban csak zabbal jól tartott, erős lovak válhattak — még célszerűen befogva is — az ökrök versenytársává, a háromnyomásos gazdálkodás elterjedése miatt lehetővé vált „lóerőgép” valóságos visszacsatolásként erősítette ezt a művelési formát, amely azután Európa-szerte eluralkodott, s a talajok minősége szerint kereste meg s alakította ki magának a megfelelő eketípust, s egyáltalában nem mindenütt a háromrészes nehézekét. A magasabb szervezethez pedig a jobb és gazdaságosabb termelés eredményeként keletkezett, s nem egyetlen eszköz kedvéért, mint Marc Bloch leegyszerűsített tézise szerint sokan vélték. Magántulajdon és közös használat változatos és kötetlen formái alakultak ki; a középkorra jellemző

variabilitással és tarkasággal találkozunk itt is, s úgyszólván egyetlen közös vonás a háromnyomásos gazdálkodás, mely azután keletkezési pontjából, a Szajna és a Rajna közti területről egész Európára elterjedt.

Csakhogy ez az elterjedés — amint maga Lynn White beismeri — föltűnően lassú volt. A szomszédos Angliába például csak a XII. században jutott el a háromnyomásos gazdálkodás, pedig a normann hódítók már 1066-ban átvihették volna. Németországban már 800 előtt megjelenik, de itt is századokba telt, míg elszaporodott. De vélt szülőhajzában, a Szajna és a Rajna között sem vált olyan mértékben gyakorivá, mint Lynn White hitte: a XII. században is akad kétnyomásos művelés bőven, de még kétévenkéntinél hosszabb ideig parlagon hagyott föld is. Általában még a nyomásos és a parlagoltatásos gazdálkodás sem válik el egymástól élesen, nemhogy a háromnyomásos a kétnyomásostól! Ezért nevezi Georges Duby a XII—XIII. század előtti mezőgazdaságot — Marc Bloch találó kifejezésével — „nomád agrotechnikának”: szükség szerint hosszabb-rövidebb ideig parlagon hagyott földekre tértek vissza a parasztok, szabálytalan periódusokban. Az újra művelés alá fogott földeken azután néhány évig két- vagy háromévenkénti ugaroltatással gazdálkodtak, s azután megint hosszabb parlagon hagyás következett. Nem is lehetett ez másképpen azokban az időkben, amikor úgyszólván ismeretlen volt a trágyázás, s a földjavítás egyedüli eszköze a gyakori és alapos szántás volt. Az őszi búza alá például háromszor szántottak: egyszer kora tavasszal, egyszer aratás idején, egyszer közvetlenül vetés előtt. Ezért volt akkora jelentősége az ekének, sokkal nagyobb, mint a „nyomásos” gazdálkodás — XIX. századi mintára elképzelt — különbségeinek. E tekintetben nyugodtan visszatérhetünk Marc Bloch téziséhez: a háromrészes fordítókeifejlődése, illetve elterjedése — ahol s ahányszor csak megtörtént — elsőrangú esemény volt. Más kérdés persze — s ez joggal szűrt szemet Lynn White-nak —, hogy ahol bizonyíthatóan ismerték, miért kellett olykor akár századokig várni az elterjedésére. Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy ahol elterjedt, ott fontos következményekkel járt.

Mindenekelőtt azzal, hogy egyre nagyobb helyet kezdett elfoglalni a mezőgazdaságban a szántóföld. A X—XI. század parasztsága, s persze a régebbi századoké még inkább, csak részben, igen gyakran kisebbik részben táplálkozott a szántóföld terményeiből. Nem is igen tehetett, márcsak a rendkívül kicsiny terméshozamok miatt sem. Az elvetett mag alig — s csak jó esetben — fizetett két-háromszoros terméssel; az átlag jóval a kétszeres alatt mozoghatott, s nemritkán bizony még a földre vetett mennyiséget sem nyerték vissza termésként. Érthető, hogy a falu táplálkozásában elsőrendű szerep jutott erdő-mező vadjainak s gyümölcsseinek, folyók, tavak, tengerek halainak. Ezért kedvelték a takarmányozást alig vagy egyáltalában nem igénylő kisebb állatokat is: a tölgyeseket makkérés idején kondák dúrták, a házak körül és a parlagon tyúkok, kacsák, libák kapirgáltak. Tehenek, lovak tartására aligha gondolhattak, mikor az embereknek is kevés jutott. A szántóföld az életmentő kiegészítést termelte meg; a rossz termés nem ínséget, hanem éhhalált okozott. Az éhhalál állandóan jelenlevő rettenete magyarázza, hogy tudatos és szörnyű „népességszabályozással” védekeztek ellene: megölték a leányújszülöttek egy részét. A borzalmas szokásnak kétségkívüli nyomaira bukkantak a IX. és X. századi észak-franciaországi anyakönyvekben, a Szajna és a Rajna között. Máshol valószínűleg csak azért nem találtak hasonló nyomokra, mert még nem terjedt el eléggé az írásbeliség.

Az éhínségek és éhhalálok nyoma azonban mindenütt megtalálható. Úgyszólván megszakítás nélküli lánc fonható belőlük az egész kora középkoron keresztül. A XI. században azonban mintha ritkulnának, s a XII. és XIII. században gyakorlatilag eltűnik Európa legnagyobb részéből az éhhalál, s Európa nagy területein ebben a két évszázadban kiadósabb éhínség is alig akad. Pedig közben a népesség erősen szaporodott, néhol — például Franciaország némely vidékén — duplájánál is többre; s méghozzá épp a legszaporább, legsűrűbben lakott vidékek parasztsága látszik a legnagyobb jólétben élni. A katedrálisok Franciaországa — hangoztatják Duby és tanítványai — egyáltalában nem volt éhező világ. Mintha egyenesen valami ellen-

malthuziánus törvény érvényesülne, s épp a nagy szaporaság okozná vagy inkább segitené a fejlődést és a jólétet? Mindenesetre népszaporulat s jólét negatív korrelációja nem vetíthető vissza jelenlegi tapasztalatainkból a középkorra. Meg kell keresni — következtettek Dubyék — e mögött a látszólagos paradoxon mögött az autochton középkori dinamikát. Ehhez persze ismerni kellene, a szaporodási ráta becslésén kívül, a terméshozamokat. Méghozzá épp alacsonyságuk miatt meglehetősen pontosan.

A terméseredmények megbecsüléséhez azonban épp a változás szempontjából döntő XI. és XII. században hiányzik úgyszólván minden fogódzó. A Karoling-írásbeliség korai lehangyatlása után a XIII. század gyorsan növekvő dokumentációs bőségéig kell várni, hogy többé-kevésbé megbízható adatokhoz juthassunk. A Karoling-idők adatai lényegében néhány királyi vagy egyházi nagybirtok üzemeltetésére vonatkoznak, s régen kiadták, hasznosították s kommentálták már mindet a történészek. Kivált az annapes-i királyi birtok inventárja és Irminon, Saint-Germain-des-Prés-i apát polyptyque-je váltak híressé s voltak jól hasznosíthatók terméshozamszámítások szempontjából is. Ezek az adatok mind rendkívül alacsony terméshozamokról tanúskodnak. Az annapes-i udvartartásban például az előző aratáskor betakarított tönkölynek 54, a búzának 60, az árpának 62, a rozsnak 100 százalékát vetették el, ami 1,8-szoros, 1,7-szeres, 1,6-szoros, illetve egyszeres terméshozamnak, azaz 0,8-szoros, 0,7-szeres, 0,6-szoros, illetve zérus terméstöbbletnek felel meg. De előfordult, hogy még az elvetett magmennyiséget sem nyerték vissza, és — legalábbis a leltározás évében — több gabonát kellett vetésre tartalékolni, mint amennyit betakarítottak. Csakugyan ennyire elkésérítően rosszak voltak a terméseredmények általában is, kérdi Duby, vagy pedig a leltárak és összeírások véletlenül éppen a különlegesen rossz évekből maradtak meg? Hiszen tudjuk, hogy ezeken a rosszul megművelt, trágyázatlan földeken mennyire ingadoztak a terméseredmények! Vagy az illető birtokon inkább mintegy „melléküzemágként” műveltek csupán szántóföldet s a gazdaság gerincét más szektorok alkották? Az annapes-i uradalomban kétségkívül inkább a pásztorkodás, a disznó- és a juhtartás látszott dominálni, a nagy apátsági birtokokon azonban, márcsak a szerzetesek táplálkozási előírásai miatt is, elsődrendű volt a gabonatermelés szerepe. S a terméshozamok itt sem vigasztalóbbak semmivel. Az összes felkutatható adat gondos mérlegetése után Duby arra a következtetésre jut, hogy a termésátlagok valóban szörnyen gyengék voltak, s méghozzá iszonyatosan ingadoztak. „A kor egész gazdasága felett az éhínség állandó fenyegetése uralkodott.” (G. Duby: *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. Paris, 1962.)

Találhatók ilyen gyenge terméseredmények az adatinséges periódus másik végén, a XII. és XIII. század fordulóján is bőven. De itt akadnak már jócskán másfélék is: 4, 5, sőt — kivételképpen — 6 az 1-hez terméshozamnak megfelelő értékek. És a Karoling-idők egységes összeurópai nyomorával ellentétben határozottan kezdenek kirajzolódni gazdag gabonatermő vidékek: a párizsi medence, az észak-francia Alföld, Flandria, a Po síksága és az Arno völgye. És kisvártatva megjelennek az első diadalmas beszámolók a tengertől, mocsaraktól, lápoktól elhódított földek csodálatos, hat-hétszeres vagy még többszörös termésátlagairól. Igaz, hogy ezeket már többnyire öntözéssel-trágyázással jó erőben tartott szántókon érték el. S az is igaz, hogy kivételek, amiket a XVIII—XIX. századi nagy agrotechnikai forradalomig nem fog fölülmúlni a mezőgazdaság. De a XII. század végére átlagban Európa-szerte duplájára emelkedett a termés, s úgy 1300 körül Nyugat-Európa legnagyobb részében az elvetett mag három-négyszeresét várhatta az arató. S mintha az évi ingadozások is csökkentek volna, vagy legalább — a lassan, de állandóan növekvő átlagoknak köszönhetően — nem sújtották annyira a parasztságot. Legalábbis úgy a XIV. század elejéig, s akkor is másként, mint a Karoling éhínségek korában.

Pedig közben, ne felejtsük el, legalább ugyanakkora mértékben s ütemben nőtt Európa népessége, mint a gabonatermelés. A XIV. század elején Franciaország lakossága elég jó biztonsággal megbecsülhető: úgy húsz milliónyi lehetett. Ugyanekkor Itáliában körülbelül tíz, Angliában három milliónyian laktak. A Karoling-

időkre persze nemhogy megbízható becslések, még hozzávetőleges számok sincsenek. Csupán annyi valószínűsíthető, hogy hatalmas lakatlan vadonok választottak el egymástól viszonylag sűrűn lakott, kicsiny megművelt területeket, ahol egyébként az élet nehéz volt s rövid. Üres és mégis túlnépesedett volt ez az Európa, mert a parasztok, a maguk kezdetleges eszközeivel, csak a legkönyebben megművelhető földekkel bírtak úgy-ahogy megbirkózni. Ez is kimerítette minden erejüket, hogyan is gondolhattak volna szegények vadonok feltörésére, mocsarak lecsapolására? A főként kézi erővel, igavonó állatok nélkül, áta-botába megművelt földeken, amiket olykor parlagon hagyni kényszerültek, alig vagy egyáltalában nem tudtak megtermelni annyit, amennyi az életük tengetéséhez elég volt. Igaz, segíthettek magukon a művelés alá nem vont terület termékeivel: vaddal, hallal, gyümölcscsel, gyökerekkel. Csakhogy az efféle vadász-halász-gyűjtögető életmód roppant időigényes, s a parasztok többségének az uradalom saját kezelésében megtartott földjein kellett heti három napot robotmunkával eltölteni. S amit a maguk telkén megtermeltek, az sem volt az övék; a rendes évi adón felül folyton különféle dézsmákat, „ajándékokat”, „segélyeket” sarcolt ki tőlük az uraság. Még azok éltek tán legtűrhetőbben, akik erdők mélyén szenet és meszet égettek, hamuzsirt főztek, szép szál fákat döntöttek. Mert ezeket az árukat drágán vásárolták a fahiányos muzulmán világban, s az urak előbb-utóbb rájöttek, hogy erdőségeikből fizetett munkásokkal több hasznot húzhatnak, mint satnyán művelt földjeikből. Maurice Lombard tanulmányok sorában elemezte s egy remek monográfiában (*L'Islam dans sa première grandeur*. Paris, 1971) összegezte, hogy miképpen változtatta meg az erdei termékekért s a még jobb árunak számító rabszolgákért Nyugat-Európába áramló muzulmán arany a várurak és váruracsák életmódját, igényeit, mentalitását. Az iszlám első nagy föllendülésében kibontakozó hatalmas nagyvárosi civilizáció a X. és XI. században lassan a kereskedelem és a pénzgazdálkodás bűvkörébe vonta Nyugatot — „immensum lucrum”, írja a X. században a kegyes Liutprand a verdun-i rabszolgakereskedelem jellemzésére —, s a földesurak kezdték jobbágaikban is többre becsülni a pénztermelő képességet a közvetlen munkaerőnél. És megindult a nagy verseny: ki, hogyan, milyen címen mennyi pénzt tud kicsikarni jobbágyaitól. Itt, ezen a területen ugrik először az élre az iszlám kereskedelemmel — néhány itáliai város mellett — egész Európában legszorosabb kapcsolatban álló „francia civilizáció”. Se vége, se hossza a furfangosnál furfangosabb módszereknek s leleményességnek, ahogyan ezek a „francia” urak zsarolni tudták — s zsarolásra alkalmas állapotba hozni tudták — parasztjaikat. De — és ez tulajdonképpen DUBY nagy fölfedezése — a parasztok is értettek hozzá, hogyan fordítsák a maguk javára az urak nagy pénzhétségét. DUBY nyomán megjelenik s polgárjogot nyer a historiográfiában a társadalmi fölemelkedés lépcsőit és kiskapuit jó szemmel meglátó és ügyesen hasznosító, s főként a maga sorsát ésszel és eréllyel alakító paraszt, Patelin mester és Lúdas Matyi XII. századi elődje. S véle a „XII. századi reneszánsz” új aspektusa.

Eddig a historiográfia a szabad parasztok jogfosztásának lépcsőit, „első” és „második” jobbágyságok képződését elemezte előszeretettel, s legfőljebb fellázadt tömegeiben, eretnek mozgalmak s pusztító bosszúhadjáratok névtelen hőseként ábrázolta a cselekvő parasztot. A különféle diplomák, inventárok, számadások, periratok, urbáriumok csakugyan efféle képhez tartalmaznak közvetlen adatokat. Csakhogy DUBY azt is meglátta, hogy ezekben az uraknak készült iratokban közvetve egészen másféle paraszti magatartásformák is tükröződnek. S az így értelmezett írott forrásokat kiegészítve a rurálarcheológia, a paleobotanika, a történeti klimatológia, a munkatörténet s a technikatörténet adataival, rekonstruálta a középkori parasztok észjárását, amint az urakkal, természettel, egymással vívott, csendes és szívós mindennapos küzdelmükben megnyilvánult.

A felsorolásban a sorrend a fontos, mert az első, a nagy áttörést lehetővé tévő lépés az urakkal vívott küzdelemben következett be. Óriási mezei munkaerőt szabadított fel az, hogy a parasztok megválthatták a robotot s a bizonytalan, mindig legrosszabbkor jövő követelések helyett pontosan előírt adót fizethettek. Mert maguknak mérhetetlenül többet s intenzívebben dolgoztak, s a pontosan kirótt összeget

még akkor is könnyebb volt kifizetni, ha végül bizonyosan többre rúgott a kiszámíthatatlan követeléseknél, s rossz termés idején kölcsönökből kellett kiegyenlíteni. Most, csak most vált érdemessé művelés alá fogni az irtásokat, feltörni a nehezen szánható talajokat, kiszáritani mocsarakat és sekély tengerpartokat. Most vált érdemessé alkalmazni azokat a munkamegtakarító eszközöket, amiket eddig is ismertek ugyan, de az úrnak ímmel-ámmal lerótt robotban miért is használtak volna.

A Karoling-inventárak kiadói s földolgozói nem győztek csodálkozni, miért olyan kevés a jól használható vaseszköz a világi s egyházi nagybirtokokon? A hatékony eszközök teljes hiánya nem lett volna meglepő, de ha láthatóan ismerték — mondjuk — a nehéz fordítós ekéhez szükséges aszimmetrikus ekevasat, miért nem készítették belőle többet? A technikatörténetírás persze azonnal készen volt a válasszal: nem tudták hatékonyan földolgozni a vasércet, ami kevés vasuk volt, kellett fegyverekre, páncélokra. Csakhogy ugyanígy „hiánycikk” a kor eszköztárában a már akkor is igen hasznosként elismert s közkedvelt s vasat — egyszerűbb alakjában — úgyszólván semmit sem igénylő vízimalom; Irminon apát huszonnégy uradalmi leltárat tartalmazó összeírásából mindössze nyolc említ malmot. „Láthatóan igen nagy mértékben fanyalodtak — írja Duby — az időt s erőt emésztő kézimalomra.” S különben is, mihelyst érdemessé vált jó eszközökkel hatékonyabban dolgozni, azonnal, mintegy varázsútszerűen mindenfelé elterjednek a falusi kovácsok, akik láthatóan ugyanazon módszerekkel dolgoztak, mint a Karoling-inventárakban nagy ritkaságként megemlített elődeik. Nem vashiány vagy valamilyen egyéb technológiai akadály okozta hát a Karoling-idők mezőgazdasági nyomorúságát, hanem társadalmi és ezzel összefüggő „mentális” struktúra. S mihelyst itt — hacsak részlegesen is, és inkább véletlenül ösztönözhető, azonnal megnyílt az út a parasztlakosság technikai találatosságára előtt. A XII. és XIII. században, amikor újra és egyre bővebben csordogálni kezdenek az írott források, sok parasztlakos található, aki ekevasban, kapában, kerékben, fonalban, vászonban vagy valamilyen egyéb technikai termékben teljesítette a rá kirótt beszolgáltatást. És sokkal gyakrabban fordulnak elő a Karoling-leltárakból már ismert valóságos kohászfaluk is, ahol a parasztlakos öntöttvas-íngotban teljesítenek. S a nyugat-európai táj jellegzetes vonásaivá válnak a malmok. Képek és templomi plasztikák tömege tanúskodik nehéz vaskék, boronák, kapák, szügyhámok, sarlók, kaszák, vasvillák, fejszék s megannyi eszköz „mindennaposságáról” s elterjedéséről, s persze tanúskodik a korabeli francia mezőgazdaságban legjövődelmesebb vállalkozásáról, a bortermeléséről. Részben épp a francia bor és szőlő történetének nagy monográfiája, Roger Dion híres műve (*Histoire de la vigne et du vin en France des origines du XIXe siècle*. Paris, 1959) figyelmeztetett rá, hogy éghajlat, talaj, közlekedési és települési viszonyok kedvező körülményeit kihasználva, hogyan ráztak le magukról parasztlakos s városi polgárok — illetve tán helyesebben falusi és városi parasztlakosok — a XI. századtól kezdve, „mintegy ellenállhatatlan véleményváltozás nyomása alatt számos, szokásjogban rögzített jobbágyi kötelezettséget (servitudes coutumières), amelyet hosszú ideig elkerülhetetlenként fogadtak el. Most ellenben jogtalanok és túrhetetlenek minősítettek, amennyiben akadályozták a szőlőgazdát a szüret teljes hasznosításában.”

Eppen ez az „ellenállhatatlan véleményváltozás”, melynek nyomása alatt számos szokásjogban rögzített jobbágyi terhet el kellett törölni, ez érdekelte Georges Dubyt. Először is azzal a régi közkeletű történeztudóval számolt le, hogy a szerzetesek s a nagy monostorok terjesztették el a középkori sötétség világában a racionális földművelés csírát. (*Homes et structures du moyen âge*. Paris, 1973.) Nemcsak a benecések, akik már regulájuk értelmében sem foglalkozhattak földműveléssel, de a nagy erdőirtások és újfalutelepítések fénykorában megszerveződő s első nagy föllendülésüket épp akkor élő ciszterciek sem hatottak soha az agrotechnika fejlődésére. Táplálkozási előírásaikkal s vásárlásaikkal a nagy monostorok persze itt-ott irányíthatták a termelést a kenyérgabonák felé, a ciszterciek pedig szolgabárokkal művelt nagybirtokaikon csakugyan példát mutathattak, de nem a parasztlakosoknak, hanem az uraságoknak, saját kezelésbe vett uradalmaik hasznát hajtó üzemeltetésére. A terméshozamok állandó emelkedését lehetővé tevő agrotechnikai javítások és vállalko-

zások azonban nem egyházi, hanem paraszti környezetben zajlottak le. Másutt kere- sendő az egyház valóban elsőrendű szerepe. Az egyház, a *treuga Dei*-vel s a közbiz- tonság erőyes követelésével segített megteremteni azt a szellemi légkört, melyben ezek a lendületes agrotechnikai vállalkozások létrejöttek. S ami tán még ennél is fontosabb, az egyház alakította ki s terjesztette el — először és leginkább francia földön — azt az új értékrendszert, ami féktelen várurakból és rakoncátlan nemesi kíséretükből „Krisztus katonáit”, „keresztény lovagokat” igyekezett formálni. Azaz olyan harcosokat, akik kötelemségüknek tudták s ismerték el a másik két „ordo”, a papok s a dolgozók védelmét.

Nem érdek nélkül persze, hiszen a francia nemesség legfőbb jövedelemforrásává — váruraké és hétszilvafásoké egyaránt — a XI. és XII. század során egyre inkább szabadjára hagyott jobbágyaik törvényes megfejeése vált. Azonban a XII. század centrális gazdasági formulája: „hagyni a parasztot, hogy élje ki a lehető legteljeseb- ben gazdasági iniciatíváit; a termelés növelésére s a főlöszleg eladására ösztönözni, hogy aztán minél nagyobb hasznot lehessen kicsikarni belőle pénzbeli követelések formájában” (Duby: *L'Économie* ... 503. o.), ez a formula csak békés, nyugodt körülmények közepette vált be. A XII. század második felében, mikor a várurak politikai s közigazgatási hatalmát fölvaltotta a nagyobb terület fölött uralkodó regionális hatalmasságok s végül a király ereje, a „formula” alkalmazása egyre természetesebbé vált. A XIII. században, a nyugat-európai feudális monarchiák kiteljesedése és megerősödése idején a parasztok zavartalan termelése és a gazdasági stabilitás szó szerint államérdekké nőtt, s a parasztok az urasággal vívott perpatvaraikban bizton számíthattak az uralkodó — legalábbis hallgatólagos — támogatására. Eleinte azonban úgy látszik, többnyire nyomatékosan figyelmetlennek kellett az urakat a „centrális gazdasági formulában” kifejezésre jutó érdekekre. S esély erre csakis a parasztok közös fellépésében akadt. Mindenesetre túl sok adat található rá, hogy „az uraságnak gyakran csak nagy késéssel, fenyegetések és veszekedések árán sikerült behajtani követelését... Nyilvánvaló, hogy a falusi közösség egységesen szembe- szegült a végrehajtókkal, és a föld elkobzásával megbízott ügynökök gyakran az egész fölkelte lakossággal találták szemben magukat, akik megakadályozták őket föl- adatuk elvégzésében. A parasztok ellenséges indulata, inerciája és gyakran aktív ellenállása az egész történet legmeghatározóbb tényezőinek egyike. Így fékeződött ugyanis igen erősen a paraszti nyereségek átfolyása az uraságok és számtartóik pénzesládájába.” (Duby: *L'Économie* ... 529. o.) S ez a fék ismét a földmivelés fejl- lődését segítette. Mert míg az uraság a haszon nagy részét életszínvonalának eme- lésére, luxuscikkekre vagy háborúra fordította, a paraszt teljes egészében „újra- investálta”. A XIV. század elejének leltárai szerint az akkori parasztság átlagában ugyanolyan nyomorúságos körülmények közepette lakott s ugyanúgy öltözködött, mint XI. századi elődje, de összehasonlíthatatlanul jobban táplálkozott és lényegesen több és jobb munkaeszköze, sokkal több és jobban tartott állata volt. És persze, összességében sokkal több és jobban megművelt földje. Amit el nem érhetett semmi- féle önkény, a robottól megszabadított s munkája hasznához juttatott paraszt elvé- gezte önként. Végeredményben tehát igazolódott Marc Bloch sejtése a csoroszlyás- aszimmetrikus ekevasas-fordító nehézeke és a szabad parasztkommunák összefüggé- séről. Csak éppen nem az eke találta ki magának a szabad paraszti közösségeket. De nem is egyszerűen megfordítva történt a dolog. Mert — láttuk, lényegében ezt már Marc Bloch is így gondolta — nem egy vagy egynéhány ok fonalán felfüg- gesztve forog a történelem, csillogó karácsonyfadíszek halmazaként; jobban teszi a történet, ha azt a sok tényező szüntelen szerves összjátékából kibontakozó rendszert keresi, mely mintegy történelmi — vagy historiográfiai? — szabályzómechanizmusként tartja a történelem struktúráit, zavaró és romboló hatások és erők ellenében.

Nem volt a kollektív szabad vállalkozásokban és vállalkozásokból kibontakozó agrotechnikai fejlődés sem holmi könnyű diadalmenet. Az „osztályharc során — írja Robert Boutruche —, melyben a hatalmasok alattvalókkal állottak szemben, úgy engedett a mágnások szorítása a parasztokon, mint ahogyan a vadonok hátráltak az erdőirtók fejszéi előtt. Ha le is mondtak az urak az önkényről, busásan megfizettet-

ték a mentesítéseket és a személyi státus minden javulását. Kezükben tartották az igazságszolgáltatást, a közhasználati jogokat, a szállásjogot, a községi javakat, a földesúri beszolgáltatásokat és a kisebb hasznokat. Nehezen engedték meg, hogy a falusi közösségek kivívják autonómiájukat. De a mezei életben együttműködtek velük. Elfogadták, hogy a paraszti csoportok maguk tartásáért fenn a rendet, maguk osszák el tagjaik között az adót, s beleegyeztek, hogy csak egyetlen megbízottjuk legyen a faluban, ahol addig sok ügynökük kizárta a bérlőket. Megtalálták a számításukat az egyezésben, mely kiiktatta a közbülső haszonlesőket.” (*Seigneurie et féodalité*. T. II: *L'Apogée*. XIe—XIIIe siècle. Paris, 1970, 147. o.) A mezőgazdasági haladás kollektív falusi szabadságok kivívását tette lehetővé, a szabadságok pedig a vállalkozókedvet s találekonytságot erősítették.

A kollektív szabadságok, a *libertates* különféle és különböző privilégiumokat garantáltak. „De közös nevezőjük volt — írja Guy Fourquin a francia mezei élet történetét tárgyaló pompás szintézisben (*Histoire de la France rurale*. I: *La formation des campagnes françaises des origines au XIVe siècle*. Volume dirigé par Georges Duby. Paris, 1975, 491. o.) — a feltételek rögzítése, a határoké, melyeken belül az uraság ezentúl kivethette követeléseit, s a földesúri jog szerint köteles szolgáltatni. De óvtak a szabadságok a földesúri ügynökök hatalmi túlkapásai ellen is: előírták az adókat, a szolgálatokat rögzítették milyenségük s időtartamuk szerint. Gyakran külön záradékok mentesítették a lakosokat a hídvám és az útvám alól. Garantálják az egyének ingóságait és javait: az uradalmat el lehet hagyni, miután az ingatlant eladta valaki, s az ingóságait viheti magával. A szabadságlevelek, neveztek légyen akárhogyan őket, egészében véve tehát a XII. században vagy helyenként csak a XIII.-ban Franciaország-szerte a személyi szabadság új fogalmát honosították meg. A személyes szabadság a Karoling-időkben a közügyekben való részvételt jelentette, azután kizárattak ebből a függőség mindennemű és örökletesként kezelt fajtái; ezentúl ellenben minden egyén urasági önkénytől védett státusát jelenti.”

Az úri önkénytől védett statusként „fölfedezett” egyéni szabadság azután újból s hihetetlen mértékben megnövelte a vállalkozás, a legkülönfélébb vállalkozások esélyeit. S a — jórészt paraszti sorból — papi, jogi, orvosi, egyetemi, építőmesteri, művészi pályák lejtőin és kanyargóin fölvergődő emberek — akik így összességükben tán először nevezhetők „értelmiség”-nek — a vállalkozásokban rejlő lehetőségek hasznosításán túl nemsokára megfogalmazzák majd a „szabadság” általános elveit és kritériumait. S azt már F. T. Perrens, Henri Busson és Hans Baron klasszikus monográfiáiból tudjuk, milyen fontosak voltak szabadságfilozófia s teológiai reakciói „a megismerés szekularizációjának folyamatában”. Ez persze már más történet, de emlékeztetni tán nem árt rá, hogy ezáltal reneszánsz, reformációk, kartézianizmus — *pace* Popkin — milyen erősen és kitéphetetlenül gyökerezik XII. és XIII. századi földszagú szabadságrealitásokban.

*

Mindenki azonban — figyelmeztet rá Guy Fourquin — nem volt szabad a XIII. századi Franciaországban sem. „Maradtak bőven nem szabadok, »a földesúri pallóság változó és kiszámíthatatlan követeléseinek« alávetett egyének.” Amde ahogyan a szabadság, úgy a nem szabadság is erősen megváltozott. Mégpedig szinte fordított értelemben. Mert ahogyan a szabadság egyre inkább személyes jelleget öltött, úgy vált az alávetettség, a szolgaság és a jobbágság sokféle fajtája mind személytelenbé. A robot, az ország néhány elmaradott, nagy piacoktól távoli zugától eltekintve a XIII. századra lényegében eltűnt vagy jelentéktelenre — évi néhány napra — zsugorodott. De a telkek többsége úgy fölprózódott, hogy a XIII. és XIV. század fordulóján a parasztcsaládok úgy lehet többsége már képtelen volt saját földjéből megélni. „Bérletet” vállalt tehát, amiért nehéz adót kellett fizetnie pénzben, terményben, vagy akár munkában is. S mivel „a XIII. században — summázza fejtegetéseit Fourquin — az életszínvonal nem annyira a személyes státustól, mint

inkább a megművelt föld nagyságától s a viselt terhek értékétől függött, sok paraszt választotta a nagyobb földek művelését az ezzel járó új jobbágság megkötöttségeivel együtt, ahelyett, hogy csekély földcsekjén a szabad státus előnyeit hasznosította volna”.

Így sem jutott hely mindenkinek: sokan kényszerültek elszegődni az uraság saját kezelésben megtartott birtokaira cselédnek. S még azok tarthatták szerencsésnek magukat, akik beérhették megélhetésük kiegészítésekképpen az úri földeken végzett jó néhány heti kemény napszámosmunkával. A földesúri *résérve* értékét nem utolsósorban éppen a falusi nincstelenekből verbuválódó olcsó munkaerő növelte meg a XIII. században.

De nem a föld volt a falusi szegények s nincstelenek egyedüli felvevő területe. Sokan kerestek s találtak megélhetést a növekvő városokban, mások fejedelmi és főúri udvarokban vállaltak szolgaságot. A XIV. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve pedig sokukat fölszívja, illetve elpusztítja — tehetősebb társaikkal együtt — az országot változó ritmusban s változó kegyetlenséggel száz éven át dúló háború. A háború azután még szaporítja a földönfutók tömegét, hiszen a fegyverviselés költségeit a kincstár a parasztságra rótt újabb s egyre súlyosabb adókkal fedezi; a katonák és a kincstár fosztogatásától végsőkig keserített parasztszok gyakran erdők mélyére menekülnek; olykor pedig itt-ott véres lázadásokban törnek ki, amit az urak még sokkal véresebben megbosszulnak. A hadakat törvényszerűen követő éhhalál és járványok is megtették a magukét, úgyhogy egyáltalában nem túlzás, hogy a XV. század eleji párizsi medencéről szólva Guy Bois „Hiroshima-modellt” emleget. A XIV. század elején a középkori mezei fejlődés hosszú tendenciája megfordult, s a kibontakozó hatalmas válsággal másféle világ kezdődött, melyben a parasztságnak is másféle szerep jut majd.

„Mégis — írja a francia mezei élet történetét föltáró nagy szintézisben Hugues Neveux (*Histoire de la France rurale. 2. L'age classique des paysans. 1340—1789. Volume dirigé par Emmanuel Le Roy Ladurie. Paris, 1975, 87. o.*) —, még demográfiai és gazdasági téren is akadnak ellenállási góccok, melyeken megtörnek a pusztítás hullámai. Ezek magyarázzák az újraéledés gyorsaságát, mikor, akárcsak időlegesen is, elvonul a pusztító csapás.” A nagy- s a kisbirtok egymást kiegészítő vállalkozása nem omlott össze a százéves szörnyűségben, a társadalmi keretek állották a próbát. „Kivált a faluközösségek váltak be, itt-ott még erősödött is összetartásuk és hatalmuk, mert a parasztszok vállvetve küzdöttek bennük. ... A krízis kétségtelen és komoly felfordulást okozott, azonban nem forgatta fel, mint a kora középkorban a paraszti világot... Száz év szerencsétlenség törékenyebb társadalmat elsodort volna. Ez ellenben tisztességgel ellenállott. Miért? Biológiai és gazdasági alapjainak energiái miatt? Intézményes kereteinek — seigneurie, egyházközség és faluközösség — ereje miatt? Szellemi struktúráinak elvessége miatt? Melyiket kell ezek közül választani? De kell-e valóban választani?”

Prózaiban: parasztság és nemesség XI., XII. és XIII. században kiküzdött nagy kompromisszumát, mely sok tényező összjátékából kivételesen kedvező és stabilis konstellációt teremtett, nem tudták megsemmisíteni a százéves háború borzalmai. Erre a megmaradt alapra épült azután minden egyéb: mezőgazdasági haladás, városi civilizáció, kereskedelem, „középkor alkonyának” fényei, „északi reneszánsz”.

Érezhették ezt már a kortársak is, hisz végtére ezt „dramatizálták” az Orleáni Szűz felemelő s gyönyörű sorsában: a nemes lovagokat az egész nép érdekében győzelemre vezető parasztleány históriájában. Azaz a modern francia historiográfia szerint afféle volt a középkori francia civilizáció ereje, mint amit Veres Péter éles szeme a székelyeknél meglátott: „A felső kultúra és a nép közösségi kultúrája, különösen ami az észjárást, a nyelvet, ízlést, magatartást jellemzi, sose szakadt ott úgy el egymástól, mint a magyarországiaknál...”

S nekünk, úgy lehet itt kezdődik a modern francia rurálishistória legégetőbb relevanciája.

Vállalások és kételyek

DARVAS JÓZSEFRŐL, PUBLICISZTIKAI ÍRÁSAI NYOMÁN

A népi írók „szekértáborában” aligha találni olyan író, akit a közéleti elkötelezettség és felelősség ne terhelt volna valamilyen módon, s aki épp ezért meg ne szenvedte volna az írói és a közéleti-politikusi cselekvés különféle ellentmondásait a maga személyében. Közülük talán Veres Péterben élt ez az ellentmondás a legteljesebben, s mindjárt utána Darvasban. Illyés és Németh László esetében az író mindig hangsúlyosabb volt a politikusnál, elkötelezettségük bármily súlyos közéleti feladatokat rótt is rájuk gyakorta. Erdei társadalomtudományos érdeklődése és felkészültsége közelebb állt a vállalt politikai szerephez, tehát ilyen tekintetben kevesebb lehetett a belső konfliktusa is. Vívódtak valamennyien a saját gondolataikkal és egymáséival, a társadalommal, amelyben éltek, különböztek a megoldás útjának-módjának megítélésében, olykor a helyzet megítélésében is, ám abban mindenképpen egyetértettek, hogy el kell fogadni a kor parancsát, ahogyan azt Veres Péter fogalmazta: jelen kell lenni „a folyó történelemben”.

Semmiképp sem véletlen tehát, hogy Darvas József közéleti-politikai publicisztikáját olvasva azt tapasztaljuk, hogy szinte minden írásában ott szerepel Veres Péter neve. Inkább azt tekinthetjük véletlennek, ha egy-egy alkalommal elmarad említése. Nemcsak az idősebb, s valószínűleg jelentékenyebb társ személyének szól ez, hanem annak a megrendítő sorsközösségnek, annak az erős gondolati hasonlóságnak és annak a nagyon közelálló életvállalásnak, amely minden vita, magatartás-és stílusbeli különbözőség felett összekötötte őket.

A „történelmi jelenlét”, a vállalás, a kudarcokat is vállaló ember belső feszültségeivel küzd Darvas a legtöbbet. A feloldás mindig a cselekvésre mondott „igen”, hogy aztán újabb megrázó kudarcok újabb „igenekeket” hívjanak elő. „Az elmaradt műveket semmi sem pótolhatja; — hiányuktól didereg az író, mint szakadt zubbonyában, kitüntetésekkel a szakadt zubbonyon a negyvennyolcas honvéd veterán, mondjuk 1872-ben Orosháza piacán, didereg, s arra gondol: nem azoknak volt-e igazuk, akik kitértek a hívás elől, s nem voltak ott se Isaszegnél, se Világosnál?!...” (A Kortárs születésnapj beszélgatése D. J.-vel.) Ez az egyszemélyes vita, ez a keserű meditáció a lélek mélyén eldöntetlen maradt, mint ahogy az maradt Veres Péternél is. Az élet azonban eldöntötte mindig ezeket a vitákat, s a történelem, amely vagy igazolta, vagy nem utólag a cselekedeteket. Súlyos és komor egyéni dráma ez, de alkat és történelem fogott itt össze, ösztönök, szükség és kényszerűség segítették a tudatos döntést, hogy a politikai értelemben is cselekvő életre indítsanak. Századunkban sokáig hiányzott ebben az országban a népképviselőt a politikából, s az erre alkalmas politikus a kormányzati posztokról. A hiányt jobbra írók kényszerültek pótolni, ki-ki a maga módján, úgy ahogy tudták, a politikai kreatúrákat ellensúlyozni, amennyire lehetett. Darvas életútján miniszteri székek, elnöki asztalok, szónoki emelvények torlaszolják az írói pályát, gazdagítják, s teszik ellentmondásosabbá a személyiséget.

Darvasnak a 60-as évek végén és a 70-es évek elején született számos folyóiratban szétszórtan fellelhető publicisztikai írásait együtt olvasva ötlik fel az emberben vele kapcsolatban is a gondolat: milyen különböző alkalmak, s hányféle téma adott lehetőséget ugyanannak a mondanivalónak a kifejtésére, s egyúttal cselekvő képviselőt. Interjú, országgyűlési hozzászólás, újságcikk, vitairat, előadói beszéd, ünnepi megemlékezés sorjáznak egymás után, s a témák: irodalmi helyzetelemzés, az

olvasó népert mozgalom értékelése, az új gazdasági mechanizmus bevezetése, a közművelődés általános problémái, a szerzői jogi törvény, ünnepeink kérdése, történelemszemléletünk ellentmondásai, a szociográfia jelentősége, a „Magyarország felfedezése” stb. Mindezt egy jellegzetes magatartásmód köti össze, amely az egész népi írói mozgalomra jellemző, onnan eredeztethető elsősorban, s abból a marxista szemléletből, amely a részletek elemzéséből képes társadalmi érvényű következtetésekre jutni. Az „itt és most” valóságának tényszerű és közvetlen vizsgálata (Darvas szereti „sült-realistának” mondani magát Veres Péter nyomán), s a megoldások, a pontos válaszok szenvedélyes kutatása jellemzi Darvast is, bármilyen jelenséggel kerüljön szembe. Minden részletkérdés mögött a közösség elemi érdekeit, a szocialista társadalomépítés lehetőségeit keresi. Jó politikai érzékkel-műveltséggel kötődik a korszak két fontos politikai törekvéséhez, a szövetségi politika és a szocialista demokrácia fejlesztése programjához, gazdagítva azt — amely pontokon gazdagítani kellett — a maga népi realista és nemzeti hagyományainkra is támaszkodó gondolat-és érzelmvilágával.

Meggyőződéssel és meggyőzően támogatja 1967-ben az új gazdasági mechanizmust, észreveszi benne az előrevivő társadalmi mozzanatot, de óvatos figyelmeztetése, hogy az új gazdasági mechanizmust nem tudtuk „nemzeti ügyé” tenni, valószínűleg nagyobb figyelmet érdemelt volna. Mint ahogy az az észrevétele is, amely a piacnak a gazdaságban és a kultúrában betöltött nagyon is különböző szerepére figyelmeztetett, jelezve egyfajta kommercializálódás veszélyét a kultúrában, amely, ha egyszer elindul, nehezen fékezhető folyamattá válik. Hogy milyen nehezen, azt ma már pontosan tudjuk. Több ízben figyelmeztet a „forradalom utáni pragmatizmus” veszélyére, teljes joggal. Kár, hogy a forradalom utáni dogmatizmus veszélyével ugyanakkor nem számol, holott ez a veszély sem múlt el teljesen a fejünk felől, s gondolkodó embernek voksolnia kellett mindkettő ellen. Darvas ezt „igenjeivel” oldja fel, amikor állást foglal az eszmékkel, eszményekkel élő szocialista társadalom és e társadalom folyamatos demokratizálása és racionalizálása mellett egyszerre. Az alkotmány módosításáról szólva írja: „... eszmény nélkül a legracionálisabb társadalom sem tud élni.” Ahogyan nem tud élni hagyományok nélkül sem. „A hagyományok, s az ezek alapját képező iratlan törvények nélkül anarchikussá válik az emberi együttélés. Gyengül a felelősség, s nő a céltalanság, a cinizmus.” Írja „Karácsonyi meditációja” során. De ugyanitt írja azt is: „Minden hagyomány Janus-arcú, kétarcú dolog. Az egyik arca a múltba, a másik a jövőbe néz.” Darvas a hagyományoknak ezt a jövőbe néző arcát igenli. Persze vívódik ő is, mint ahogy vívódó a korszak is, amelyben ezek az írások születnek. Racionálisan, ha úgy tetszik pragmatikusan látja a gyarapodás, az anyagi kiegyensúlyozottság szükségét és hasznát, de látja az ezzel gyakran együttjáró erkölcsi-kulturális stagnálást is. A mai Orosházáról szólva fogalmazza meg egyik legnagyobb gondját: „Ez a mérhetetlenül megnőtt civilizatorikus és életszínvonal-emelkedés mikor és hogyan áll össze egy új, humánus paraszti kultúrává?” Nem kétséges, hogy Darvas — bár itt csak a parasztságról beszél — az egész szocialista magyar társadalom egyik legfontosabb, s legtalányosabb kérdését teszi fel. A folyamatos anyagi gyarapodással együtt hogyan alakítható ki, vagy hogyan alakul ki egy új típusú szocialista kultúra; milyen ellentmondások közepette kell létrejönnie; s létrejön-e belátható időn belül? Nyilvánvaló, hogy egy hosszú folyamat fokozatosan alakíthatja ki, de kérdés, milyen is lesz ez a kultúra, mennyiben különbözik a polgári kultúra felvilágosult, humanista áramlataitól?

A jelleg, a minőség kérdése foglalkoztatja elsősorban akkor is, amikor az irodalom időseiről ügyeiről mondja el véleményét. Irodalmi hullámvölgy vagy új utak keresése? — Teszi fel a kérdést több ízben. Érti, tudja, hogy az újabb nemzedékek irodalma szükségképpen más lesz, mint az övék volt, a világ változásával az író társadalmi szerepe lényegében nem, de jellegében sokat változott, nem egészen úgy közéleti, nem egészen úgy politikáló az írói magatartás sem, mint korábban volt, s legkevésbé úgy, ahogy ezt az 50-es években követelte a politika. Óvatos határozottsággal végül is ebben összegzi véleményét: „...sokan vagyunk, akik úgy véljük, hogy az irodalomban, a művészetben, a közéleti érdeklődés nem mínusza, hanem

pozitív tartalma a minőségnek." A „margóra szorított” Móriczról 1972-ben keserű tárgyilagossággal állapítja meg: „a korábbi kizárólagosság is benne van a mai hallgatásban”. Ez azonban nem készítheti sem az írókat, sem az irodalompolitikát arra, hogy egyszer s mindenkorra szakítsanak a nemzeti sorsproblémák, a társadalmi elkötelezettség irodalmával. Társadalmunknak vitathatatlanul szüksége van erre az irodalomra, s lehet, hogy mindig is szüksége lesz rá. Hogy miért, arra a választ tömören a híres 1943-as szárszói találkozóra emlékezve rögzíti, mintegy mottó gyanánt legalább önmaga számára, de figyelmeztetőül író társnak és politikusnak egyaránt: „Nemzeti sorskérdéseink ma is vannak, nem is kicsik, ha mások is, mint a felszabadulás előtt voltak: s ezekről szólni, ezeket nemzeti sorskérdésekként említeni, velük nemzeti sorskérdésekként foglalkozni: nem nacionalizmus, hanem történelmi, lenini feladat.” Hogy ezzel együtt mennyire nem váteszként képzei el korunk magyar íróját, arról meggyőzően tanúskodik két rövid mondata az „Irodalmunk helyzete” című, az írószövetség közgyűlésén 1970-ben elhangzott előadásában: „Valamirevaló író, művész nem tekinti, nem tekintheti magát kivételes és kivételezett lénynek. A sámánok kora lejárt.”

Nemcsak egyszerű ténymegállapítás van e szavakban, hanem utalás is az írói és általában az emberi magatartás demokratizmusára. Bár nem túl sűrűn él e szavakkal, de a demokrácia, a demokratizmus is kulcsszavai Darvas publicisztikájának. Nem farizeusság ez nála, hiszen mindig konkrét helyzetekben, nézetek ütköztetése során szól a demokratizmus érdekében. Egy vitában, Rényi Péternek válaszolva, kulturális helyzetünk elemzése során teszi a hangsúlyt a kultúra demokratizálásának halaszthatatlan szükségességére; a szektásság minden válfajával szemben hangsúlyozza a nyitottság, a demokratikus magatartásmód jelentőségét a népfrempolitikáról szólva; az értelmetlen központosítás, a látszólag hatékony bürokratikus megoldásokkal szemben egy másfajta, valódibb, s tartósabb megoldási módot ajánl Penészlek sorsán javítandó, Végh Antalnak is: „... És ismétlem, újra ismétlem: valósággá tenni a demokráciát. Ez kell ide mindennek előtt, s nem kormánybiztos...”

Nép és nemzet, közösség és demokrácia, valóság és irodalom, realizmus és modernség dialektikája és konfliktusai közepette emésztődött az életnek ez a szakasza, mindenkor egy magasrendű közösségi morál jegyében. Ez a közösségi szempont vezérli publicisztikáját is, ez munkál akkor, amikor megkísérli kiigazítani a közelmúlt történelméről alkotott képünket, s amikor jelenünk ellentmondásait vizsgálja. Akár a múlttól, akár a jelenről van szó, önmagát kíméli legkevésbé ez a vizsgálódás. Darvas Józseffel Bertha Bulcsu készít interjút 1973-ban. Szó esik ennek során egy hajdani kommunista diákmozgalom résztvevőinek nem minden tanulság nélkül való sorsáról; nemzeti karakterünk kérdéséről; az író gyermekkoráról, és az írói lét kérdéseiről. De leghangsúlyosabban a közösség, az otthon, a békeesség, a közös, humanus ünnep iránti vágy, s mindezek megbecsülése szól hozzánk ebből a szövegből. A karácsony motívuma itt is és több ízben megjelenik Darvasnál, aligha véletlenül. Egy fáradt, hajszaolt, kétségekben gyötrődő, de a közvetlen cselekvés nélkül létezni nem tudó ember áll itt előttünk, aki sem kétségeit, sem bizonyosságait nem tagadja el előlünk. „Eleinte nem akartam tudomásul venni, hogy mennyire mások az írói és politikai gondolkodás, cselekvés belső törvényei” — mondja, s ezzel egész élete — és sokak élete — ambivalenciáját tárja fel. Ám bizonyos számára a vállalás és a szembenézés kötelezettsége: „Sok mindent lehet tenni, csak egyet nem lehet: úgy tenni, azt játszani, hogy nem volt közöm ahhoz, amihez közöm volt...” Bármilyen súlyosak is a kételyek, bármennyire megrendítőek is olykor ennek az életnek a kérdőjelei, nemcsak az írások, de az ezekből az írásokból is felsejlő egész élet üzeni a vállalás erkölcsi értékét, immár a következő nemzedékeknek is: ott lenni Isaszegnél, s ha úgy hozza a sors, ott lenni Világosnál is.

Káin és Ábel

SÜTŐ ANDRÁS FELSZÓLALÁSA FEJTARTÁSUNK ÜGYÉBEN

I.

Sütő András drámatrilógiája arra a kérdésre ad választ a történelem és a mitológia segítségével, hogy a mai ember — egyén és közösség egyaránt — milyen magatartással teljesítheti ki önmagát úgy, hogy a saját nembeli lehetőségeinek megvalósításával a nagyobb közösség s az emberiség fejlődését is szolgálja. Az etikus magatartás olyan modelljeit keresi az író, melyek általános érvényűek, s amelyek egyén és közösség gondját egyszerre oldhatják meg. Sütő Andrást a közösség üdvösség-ügyei foglalkoztatják, szemléletében az egyén és közösség dialektikus összetartozása sohasem volt vita tárgya. Meggyőződése, hogy az ember boldogulása csak közösségben képzelhető el, ezért az egyénnek elsősorban azok a gondjai érdemelnek figyelmet, melyek a közösség legfontosabb létkérdései. Legnagyobb írói gondja a megmaradás. Nem az egyéné, hanem a közösségé, a romániai magyarságé, s általában a magyarságé. De nem akárhogyan, hanem emberhez méltó módon: az erkölcsi minőség erejével is az emberiség fejlődését szolgálva. Ily módon az az írói gond, amelyik a romániai magyarság közérzetében, létkérdéseiben gyökerezik, bármely nép számára tanulságot érlelhet, hiszen az író szűkebb közösségének akar életelvű magatartásmodellt mutatni, de ennek a modellnek az érvényességét, hitelét éppen az adhatja meg, hogy elfogadható, sőt az emberiség fejlődése szempontjából kívánatos, általános emberi magatartásforma lehet-e az. Mert ahogy az egyén nem boldogulhat szűkebb közössége nélkül, úgy egyetlen közösség sem élhet olyan elvek szerint, melyek nem egyeztethetők össze az emberiség fejlődésével. Ebből a közösségi létérdekű szemléletből következik, hogy az alapvető magatartásformák vizsgálata — általánosan fogalmazva — az ember és a hatalom viszonyára irányul. A trilógia meggyőzően mutatja, hogy a hatalom mennyire általános, összefoglaló megjelelölés lehet csak. A hangsúly az emberen van, az ember viszonyulásán, magatartásán van. Az író azt kutatja, hogy az ember hogyan viszonyul a létét, egyéniségét, nembeli kiteljesülését befolyásoló erőkhöz, eszmékhez. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* azt a folyamatot mutatja be, melyben veszteségeinek hatására Kolhaas Mihály magatartása megváltozik: fölismeri a „forradalom etikáját”, azt, hogy a végig nem vitt forradalom önmaga ellentétébe fordul, s az etikus egyéniségnek létérdeke az erkölcs-telen hatalommal szembeni küzdelem. A *Csillag a máglyán* két tragikus hőse lényegében a forradalom két járhatatlan útját jeleníti meg: Kálvin mélyebb, mert erkölcsileg megsemmisítő tragikumában az ellenforradalomra változó, megálló, megmerevedő forradalmat, a dogmatizmust, személyi kultuszt, mely a saját hatalma megőrzéséért saját legjobb hívei ellen az ellenségeivel is szövetekezni képes; Szervét a gondolkodás tekintetében eszményi forradalmár, nyitott, soha meg nem álló, azokat a könyveket olvassa, amelyek az ő nézeteit cáfolják, mert a gondolat igazsága érdekli. Eszményi forradalmiságának azonban van egy alapvető hibája: az, hogy nem tudja érvényre juttatni. Naiv, álmodozó, nem számol a történelmi körülményekkel s így önvesztébe rohan. Tragikus naivságának fölismerése éppoly késői saját személyére nézve, mint Kolhaasé volt a bitófa alatt, de éppúgy tanulság a történelem számára. Hiszen fölismerése arra mutat rá, hogy a történelemben nem szükségszerű a nyitott gondolkodás pusztulása, „csak” az igazságot érvényesíteni is tudni kell. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* az embernek a gyakorlati, illetve a gondolati, szellemi forradalomhoz való viszonyát elemzi, s ebben jeleníti meg „az emberi küzdelmet — az emberi méltóságért”. Ezekben a történelmi drámákban a hatalom konkrét történelmi formájában jelenik meg, így az embernek

a hatalomhoz való viszonyulása is konkrét módozatokban nyilatkozik meg. A trilógia harmadik darabja, a *Káin és Ábel* a konkrét történelmi magatartások mögötti két alapvető magatartásmódot állítja elének kiélezett drámai helyzetben. A kiélezett helyzetből következik a polarizáció, az általános végső modellek vizsgálatából pedig az, hogy nincs a darabban szükség a hatalom konkrét megjelenítésére, hiszen a bármely hatalomhoz való két alapvető viszonyulási lehetőségről és ezek erkölcsi, bölcséleti megítéléséről van szó. A drámateremtő polarizáció harmadik darabja született meg ezzel: az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában* Kolhaas és Nagelschmidt, végső soron Luther és Münzer, a *Csillag a máglyánban* Kálvin és Szervét jelentett különböző magatartásmodellt, az új drámában pedig *Káin és Ábel*, a fölvetett fejű és a megalázkodó ember jelenti a két szélső pólust. Olyan erkölcsi kérdés fölvetése ez, amely mindig aktuális, bizonyos helyzetekben és időkben pedig meghatározó, tudatosítása ezért is létérdekünk. Ez a két lehetőség minden ember számára adott, tehát a választás gondolja is. Fontosságát az írói vallomás is hangsúlyozza: „... a gondolat évek óta foglalkoztat. Nemcsak engem, nyilván másokat is. Talán mindenkit. Avagy ki az, akinek — ha emberi módon akar élni — nem volt, vagy nem lesz kérdése: a fejtartás, az évmilliók alatt kiegyenesedett emberi gerinc tartásformája? Az ember mindent elveszíthet, de megemmisíteni 'erkölcsi mivoltában csak akkor lehet, ha az emberi méltóság érzetének utolsó szikráját is kiölik belőle... Minden egyes megalázott ember: magának az emberiségnek a megcsúfolása. Az önmagát megalázó pedig ennél is fájdalmasabb visszaesés az Eszmélet szintjéről... És ha valaki egyszer a *lehajtottfejűségben* a homlokát fölveti: már van mit kezdeni vele a drámában. Énbennem a dráma ott kezdett el mocorogni, amikor Káinnak ezt a mozdulatát észrevettem.”

II.

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* művészi hatásának fontos eleme a hiteles, konkrét történelmi környezet, a pontosan meghatározott történelmi hely és idő, a valóságos események és jellemek rendszere. A *Káin és Ábel* a mítosz idejében játszódik: „történelem előtti”, de lehet „történelem utáni” is ez az idő, s ebben az az igény a fontos, hogy mindenkor és mindenhol érvényes akar lenni. A mítosz az alapvető emberi princípiumok megnyilatkozása, végső általánosítása. Hozzátartozik az időtlenség: az egyetemes idő. A történelmi művek mai érdekességét leginkább az biztosítja, hogy az író párhuzamot talál a történelem és a ma eseményei, jellegei, konfliktusai között, a történelmi mű azonban minden maisága ellenére sokat őriz a történelem konkrét meghatározottságaiból, tényeiből. A párhuzam a fő tendenciákra vonatkozik, nem a részletekre. Ezzel szemben a mítosz mai megidézése szinte kizárólag a máért történik, hiszen a mítosz időtlen, örök elveknek a foglalata, rendkívül tömör végső summája. Szinte ösztönöz az értelmezésre, és tömörsége, szűkszavúsága révén igen nagy teret is enged az értelmezésnek, beállításnak, sokkal nagyobb, mint a konkrét történelmi valóságokkal mégiscsak tiszteletet parancsoló történelmi események. Káin és Ábel bibliai legendájának megidézése sem valamiféle vegytiszta elvonatkoztatás, örök dolgok modellizálása, hanem egy közösségi elkötelezettségű mai író jelenkori és történelmi tapasztalatainak összegzése. Éppen azért értelmezte át Sütő András a bibliai motívumot, hogy Káin és Ábel történetét saját életének tapasztalatai alapján keltette új életre. Természetes tehát, hogy a *Káin és Ábel* sok gondolata közeli párhuzamot mutat Sütő András más drámáival, esszéivel. De megőrzi a mítosz fényeit is: bő teret ad az író lírai és filozófiai, szociológiai képességeinek egyaránt, mert ez a hatalmas drámai költemény a mítoszteremtéssel ellentétes utat jár be. Nem a valóságtól a mítosz felé, hanem a mítosztól a valóság felé mutató irányt követi. Az ember boldogságkereső vágya teremtette meg az Éden képzetét. Sütő András ezt az édenteremtő igényt az emberi fejlődés és méltóság legfontosabb elemének tudja. Drámájában ezt az igényt emeli föl: humanizálja. A mitológiai Éden képzetét nem rombolja szét, hanem átviszi a méltó emberi létért küzdő emberbe. A világmindenséget befelé nyitja meg:

„Az Éden kristályfái bennünk vannak.” A dráma ily módon a mítoszról megőriz egy lírai-metaforikus szintet, s ezt társítja a közvetlen mai valóság elemeivel és az ezekből fölépített erkölcsfilozófiai szinttel. Ezek egymást erősítik. A *Káin és Ábel* egyik legnagyobb művészi eredménye a mítosz áttűnése a valóságba, s a valóságnak a mítoszból való igazolása: a lírai-metaforikus és a tapasztalati-filozófiai szintnek egymásba való folytonos áttűnése. Ezért képtelenség a darab mítoszi, lírai-metaforikus kellékeit a mai sugárzású jellemekkel ütköztetni. De éppily képtelenség minden vonatkozásban és egyenlőképpen kidolgozott drámai jellemeket is számon kérni a darabon, hiszen az író éppen azért fordult a mítoszhoz, hogy abban mai magatartás-módok végletes, kikristályosodott formáit mutathassa meg. Ezért értelmezte át a mítoszt, mely az átértelmezésre kínálta is a lehetőséget.

III.

A Biblia az Ószövetségben, Mózes első könyvében mondja el Káin és Ábel történetét rendkívül szűkszavúan: „És Ábel juhok pásztora lőn, Kain pedig földművelő. Lőn pedig idő múltával, hogy Kain ajándékot vive az Úrnak a föld gyümölcséből. És Ábel is vive az ő juhainak első fajzásából és azoknak kövérségéből. És tekintte az Úr Ábelre és az ő ajándékára. Kainra pedig és az ő ajándékára nem tekintte, miért is Kain haragra gerjede és fejét lecsüggeszté. És monda az Úr Kainnak: Miért gerjedtél haragra? és miért csüggesztéd le fejedet? Hiszen, ha jól cselekszel, emelt fővel járhat; ha pedig nem jól cselekszel, a bűn az ajtó előtt leselkedik, és reád van vágyódása; de te uralkodjál rajta. És szól s beszél vala Kain Ábellel, az ő atyjafiával. És lőn, mikor a mezőn valának, támada Kain Ábelre az ő atyjafiára, és megölé őt.” (Mózes I. 4. Károli Gáspár ford.) Jellemző, hogy ezt a történetet már az Újszövetség is magyarázza, értelmezi, Ábel nagyobb hitéről beszél. Az Ószövetség szerint Káin azért bűnös, mert nem tűri el háttérbe szorítását, az Újszövetség szerint pedig már bűnössége, kisebb hite miatt szorítja háttérbe az Isten. Később számtalan magyarázat keletkezett: valamennyi indokolni próbálta Káin elmarasztalását, s ezekben az indoklásokban igen régóta szerepel az Istennel való valamiféle szembe-szegülés mozzanata Káin első bűneként. Scheiber Sándor filológiai kutatásaiból tudjuk, hogy a bűne többnyire a silány áldozat (szalmaköteget vagy verébrágt a kereszt kalangyát rakott az oltárra) volt. Erasmus szerint viszont Káin a Paracletusom korszakát őrző angyaltól kikönyörgött egy kevéske gabonaszemet, s elültette azt. Bő termése lett, de ezt a lopást nem tűrhette az Isten. Erasmusnál Káin már valamiképpen az Isten dolgába avatkozik, termelni, azaz teremteni akar. Gáll Ernő tanulmánya utal arra, hogy Káin lényegében a romantika „rehabilitálta”, emelte — Luciferrel, Prometheuszal együtt — eszményi hőssé: „A határtalan önértéztől, végletes büszkeségtől fűtött romantikus személyiség saját elődeire ismerhetett az égi hatalmakkal dacoló titánokban és bukott angyalokban, akiknek felidézése a zsenikultuszban sürített arisztokratikus gőgöt szintén táplálta-igazolta.” Byron Káinja ennek a magatartásnak legismertebb romantika kori példája: Luciferrel szövetezik. Baudelaire Káin-értelmezése is romantikus gyökerű, sőt egyenesen a sátánosság megnyilatkozása: „Kain faja, törj az egekbe / és dönts le Isten trónusát!” Sütő Káinja a Baudelaire-ével csak a tagadás szintjén hozható kapcsolatba, nem akar hatalomra törni. A romantika személyiségképével sem rokon, csupán annyiban, hogy az emberi méltóság mindkettőnek része, de egészen más érteleme van ennek a romantikus világképben, s más a Sütő András szemléletében. (Súlyos félreértése Sütő András drámájának, egész világlátásának Vas István *Megint egyszer* című verse (Új Írás, 1978. 11.), mely azt állítja, hogy Sütő drámája a gyilkost avatja eszménnyé a szelíd legeltetővel szemben. A *Káin és Ábel* minden ízében annyira másról szól, hogy Vas István aligha olvasta, különben nem érthetné annyira félre.) A bibliai legenda alapján a köztudatban Ábel a szelídségnek, alázatnak, a kegyetlenség áldozatának a jelképe, Káin pedig a testvérgyilkosságban megnyilatkozó gyűlöleté. Sütő András azonban gyökeresen átértelmezte ezt a mítoszt. És nemcsak Káin alakját, akiben a gyilkos

helyett a fölemelt fejű embert jelenítette meg, hanem Ábelét is: a szelídség jelképe helyett az embervoltunkból is kifordító megalázkodás szimbólumává tette. Sütő Káinja „soha teremtett lénynek vérét nem vette”, vele szemben Ábel a hivatásává lett megalázkodásban, félelemben folyton vérral áldozik. A véres kő az ő kelléke, végül öncélú alázkodásában az emberiséget is képes lenne kipusztítani, a folytonos-
ságot jelentő egyetlen nőt is feláldozná. Ebben a magánszorgalmú gyilkosságban akadályozza meg őt Káin. Jelentésem mozzanat, hogy Káin Ábel véres kövével üti le gyilkolni készülő testvérét. Jellemző, hogy Káin és Ábel szerepének, magatartásának átértelmezéséhez Sütő András Ábel füstjének motívuma is segítette: Arisztophanész „az istenek eledeleként ítélte meg ezt a füstöt, olyan táplálékként, melyet adott esetben meg is lehet vonni az istenektől, és akkor mindjárt valamiféle zűrzavar támad odafönn. Tudjuk, ezek az istenek akkor lejjebb szálltak az emberekhez, a halandókhoz, az alattvalókhöz. Valószínű, hogy ennek a merész, vakmerő görögnek a gondolata is közrejátszott, hogy én Ábel füstjében egy más jelképet keressek, történetesen a megalázkodás és a már-már értelmetlen megalázkodás képét”. A megalázkodásnak pedig ellenképe a fölemelt fő, ennek a két magatartásmódnak a szembenállása, küzdelme a *Káin és Ábel* témája.

IV.

Káin és Ábel olyan jellempár a darabban, akik szükségszerűen és kikerülhetetlenül ütköznek egymásba. Küzdelmük a drámában kizárólagos érvényű: egyiküknek el kell buknia, mert csak az egyik életelv érvényesülhet, amikor a tét az emberiség jövője. A *Káin és Ábel*t két ellentétes magatartásforma küzdelme tölti meg cselekménnyel és konfliktusokkal, rendkívül összetett, szinte bonyolult módon. Ugyanis Sütő András olyan drámai szituációk folytonosságát teremti meg a darabban, amelyekben ezek a konfliktusok gazdag motivációt kapnak és elmélyülnek. Drámai funkcióval jelenik meg a drámákban sorsuk előzménye: Ádám és Éva története, az Édenből való kiűzetés. Az Úrnak, a hatalomnak ezt az akcióját ugyanis a két testvér ellentétes módon értelmezi: Ábel magára nézve is elfogadja a bűnösséget, Káin pedig Ádámot és Évát sem marasztalja el, önmagát pedig végképp nem tartja felelősnek szülei állítólagos történelmi bűnéért, azaz igazságtalannak minősíti azt a hatalmat, amely mégis eszerint zárja ki őt is az Édenből. Ádám és Éva nemcsak bizonyos drámai helyzetek örök ismétlődését, változatos ismétlődését jelenti Káinéval és Ábelével lényeges vonásokban azonos tragédiája révén, hanem az ő szerepük, magatartásuk szervesen beleépül a két testvér tragédiájába. Nemcsak jellemrajzukat mélyítik el, hanem azáltal is újabb cselekményelemeket vonnak a drámába, hogy történelmi távlatot adnak Káin és Ábel küzdelméhez: az egyetemes időben megjelenik általuk a konkrét történelmi idő is, ily módon az emberi sorsválasztás lehetősége és felelőssége is. Másrészt életpasztyalatuk, azaz a történelmi tapasztalatok birtokában értelmezik és ítélik meg a két testvér ellentétes mentalitását. Szülői mivoltukban, tehát közvetlenül részesei a két testvér tragédiájának. Bennük még egy az, ami a testvérekben már különvált, végleteire bomlott. Szülői kapcsolatuk révén nyomatékosítják a drámának azt a fontos motívumát, hogy a küzdelem testvérek között zajlik, olyanok között, akik szeretik egymást, s akik mindenképpen összetartoznak. Nemcsak a szülőknek nehéz a választás, a küzdő felek egymásnak is fájnak. Ez a motívum végig erős a darabban: a második felvonás végén, amikor Ábel azt hiszi, hogy Káint megölte az Úr, magára vállalja az ő szerepét is: „Egymagam leszek most már Káin és Ábel, kapud és kapuőröd, keresztfád és megfeszítetted, az áldozó és az áldozat — egy személyben”. A harmadik felvonás végén, Ábel halálakor hasonló vallomást tesz Káin: „Nem akartalak megölni. Egymásnak létrafokai lehettünk volna... magamat kell ezután megkettőznöm.” A darab egész értelme szempontjából nagyon fontos ez: a testvérkonfliktus az egyetlen személyben zajló konfliktust bontja kristályos végleteire. Az ember, minden egyes ember lehetséges alternatíváját jeleníti meg. A *Csillag a máglyán* tragikumát is elmélyíti az, hogy a tragikus ellenfelek barátok voltak. A *Káin és Ábel*t is gondolatilag és érzelmileg egyaránt össze-

tetté teszi a testvérkonfliktus. (Sütő András szülőföldben, kis közösségekben gyökereztségét ismerve bizonyosra vehetjük, hogy a testvérgondolatnak ez is lényeges motíválója: az azonos sorsot vállalók kívánt egységén belül kialakuló magatartásmódok filozófiai érvényű vizsgálatának terepe is ez.) Az ilyen konfliktusok természetéhez tartozik, hogy a győztes is súlyosan sérül. A dráma egyéb, az emberi élet tragikumát megjelenítő mozzanatai mellett ezért van az, hogy bár az ellentétek küzdelmében — Sütő András drámáiban először — a nemesebb minőség győz, mégis jajkiáltásokból áll a dráma, azaz mégis a tiszta tragikum szférájában játszódik a mű. A sasnak háromszori jajkiáltását akkor hallotta Éva, amikor az Édent elvesztették. A *Káin és Ábel*ben is gyakran fölhangzik ez a jelképes, líraian az emberi létezés, cselekvés tragikus mozzanatait, Éden-vesztéseit konstatáló jajkiáltás. Első ízben Arabella megérkezésekor.

Cselekvésteremtő drámai funkcióval kapcsolja be Sütő András *Káin és Ábel* történetébe a más mítoszokból vett motívumokat, így elsősorban Arabella alakját. Összetett funkciója van a drámában: megjelenése kiélezi, mert a végső vagy-vagyig viszi *Káin* és *Ábel* magatartásának ellentétét, másrészt cselekvésben megismétli *Ádám* és *Éva* utalásokból ismert történetét, valamint átéli *Káin* és *Ábel* magatartását egyaránt. Arabella előbb *Ábelt* választja, de amikor igazán megismeri, kiábrándul belőle, s *Káin*hoz pártol. Ily módon *Ábel* úgy érzi magát, mint *Ádám*, amikor megcsalta őt *Éva* *Szamáel-Kigyóval*. Arabella viszont *Káin* értékének megismerése után úgy érzi, ő *Káin*t csalta meg, s nem *Ábelt*. *Ábel* éppúgy szavakkal és könyörgéssel vonta őt magához, mint *Szamáel Évát*. Azzal, hogy Arabella minden lehetséges alternatíváját megéli adott helyzetének, választása, végső döntése értékmérő súlyt kap a drámában. Választania kell *Káin* és *Ábel* között, a mélyebb megismerésig mindkettőt iránt vonzalmat érez. De nemcsak ő választ, hanem őt is választják. Arabella legfontosabb drámai funkciója éppen ez: elkerülhetetlenné teszi a választást. A nő megjelenése, a nemiség, a szerelem révén természettörvénnyé emeli a választáskényszert: ezáltal kap fontos szerepet az, hogy *Káin* és *Ábel*, s nem későbbi történelmi személyek a dráma szereplői. Nekik mindenképpen választaniuk kell, nem kerülhetik ki egymást, nem oldódhatnak fel a társadalomban. Ebben a vonatkozásban az a tét, hogy melyikük tudja őt úgy választani, hogy az emberiség jövője biztosítva legyen, emberhez méltó módon.

Az, hogy a dráma nem történelmileg konkrét térben és időben játszódik, azzal a veszéllyel járhatna, hogy a jellemelek és események elvontak, példázatszerűek, hiszen a személyiségek meghatározó jegyei közül a társadalmi-történelmi kötődés, a személyiségek létbeágyazottsága hiányzik. Mégsem ez történik a *Káin és Ábel*ben, hanem azt látjuk, hogy a személyiségek tisztább formában mutatkoznak meg, jobban előtérbe kerülnek lényegi meghatározó vonásaik. Sütő András művészetének nagysága éppen abban nyilvánul meg, hogy ezeket a kiemelt, hangsúlyozott személyiségjegyeket — rendkívül árnyalt nyelvi és gondolati erővel — az ember végső történelmi magatartásmoddjéiv emeli: a történelem előtti alakokat és eseményeket, viszonyokat úgy jeleníti meg a drámában, hogy azok történelem utániak is lehessenek. A több évezredes történelmi cselekvések, magatartásmódok tapasztalataiból építi föl a modelleket, jellegzetesen és egyértelműen mai érdekekkel. Így az első emberekre a későbbi emberiség, főleg jelenkorunk tapasztalatait rakja. Ez teszi lehetővé, hogy ne parabolyszerű sémákat, hanem eleven embereket teremtsen a dráma egyetemes idejében.

V.

Milyen jellemvonásokból építi Sütő András a két szemben álló magatartásmoddelt, *Ábelét* és *Káinét*?

Ábel egy tipikus mai magánszorgalmú szolgálélek. A hatalomtól — teljesen mindegy, hogy milyentől — való félelme határozza meg egész egyéniségét. Ha fölülről jön, bármily esztelenség is, alázattal fogadja. A legnagyobb erőt az alázatban, a könyörgésben, a szüntelen áldozásban látja. Meg-megszólalnak benne is a kétely

hangjai, de félelmében azonnal elfojtja azokat. Sohasem kérdez, a „miért” szót is Lucifer alkotásának tudja. A világot a fizikai létezés kizárólagos értéké emelésével szemléli. Úgy érzi, a pusztá létéért is hálával tartozik, tulajdonképpen nem is ismer más értéket: „Az óceán kellős közepében, talpalatnyi korallszigeten, fél lábon állva vulkánkődarabon, töviskosárban összecombolyítva, étlen, szomjan, bénán és vakon, pálma ágáról fejfelé lógatva, denevérként az ajtóra szögezve, kagylóhéjban, cethal gyomrában, meduzaként a víz alatt, vakondokállapotban a föld alatt, gyümölcs-patkányként a banán belsejében, pondróként egy állati hullában, akárhogy, akárhol vállalom az életet, csak élhessek.” Még az sem kritérium számára, hogy emberi élet legyen az. Bármely állati létezéssel beéri, csak élhessen. Megköszön minden büntetést, igazságtalanságot. Nem érdeklik az ember igényei, hallani sem akar félelmében az Édenről. Félelme és alázkodása annyira eluralkodik rajta, hogy mindenben, még a kókuszdió potyogásában is az Úr érkezését látja. Jellemző rá, hogy lényegesen más a viszonya a hatalomhoz, az Úrhoz, mint embertársaihoz, testvéréhez: a fennsőbbségnek kérdést sem mer föltenni, Káint viszont egyszer megszurta, majd a véres kövel agyonütné, ha Éva nem lép közbe. Szolgalelkűségében, félelmében gyilkolni is képes, ekkor ismeri fel benne Éva a Sátánt, Szamáelt, aki még a maradék Édent is elpusztította. Ábel még attól is fél, hogy Káin felteleneinek fül-tanúja legyen. Soha, semmihez nem érzi magát elégnék egyedül. Arabellát is csak az „Isten akaratába mártott szép szavak” segítségével szerzi meg. Ábellel azt mutatja meg Sütő András, hogy ilyen alázatban és félelemben élni nem lehet. Cselekvéseinek nincs logikája, nincs tartása: megijed attól is, hogy Arabella számára az Isten dicséretére gyűjtött szavakból vett el. A teljes alázat lelki mechanizmusa szerint egyre nagyobb áldozatokat akar bemutatni. Egyedül ő hallja a darabban az Úr hangját, mert fétissé emeli a hatalmat. Éppen ezért ez a jórészt saját félelméből teremtett hatalom tőle kívánja a legtöbbet: a számára legkedvesebbnek, Arabellának a feláldozását. Ekkor egy pillanatra szembeszegül az Úrral, de saját bátorságától megretten, visszavonja és megbánja ellenszegülését, káinkodását. „Ó, te minden megalkuvások és gyávaságok foglalata: Ábel a neved” — jellemzi Arabella. Az ellenszegüléstől megrettenve Ábel az ideologizáláshoz menekül, hogy Arabellát megőrizhesse, de ettől is megretten. Ideologizálásai mindig logikusnak látszó okfejtésen alapulnak, de összességükben az abszurd képtelenségét idézik. Ezt is Arabella fogalmazza meg: „Én leszek a bocsánatkérésed — azért, hogy megöltél engem?” Ábel magatartásának tragikumát fokozza, hogy semmiféle bizonyosságot nem kap alázata értelméről. Lehetséges, hogy hiábavaló és fölösleges minden áldozata, hiszen a félelem irányította ember nem lehet szövetséges, sőt hűséges sem, „hűség nem lakozhat szolgaszívben”. Sőt, önmagát is pusztítja: amikor Ábel föl akarja áldozni Arabellát, az egész teremtés folytonosságának egyetlen adott lehetőségét, így Ábel sorsának értelmét is, az alázkodás és félelem életellenességéről kapunk drámai képet.

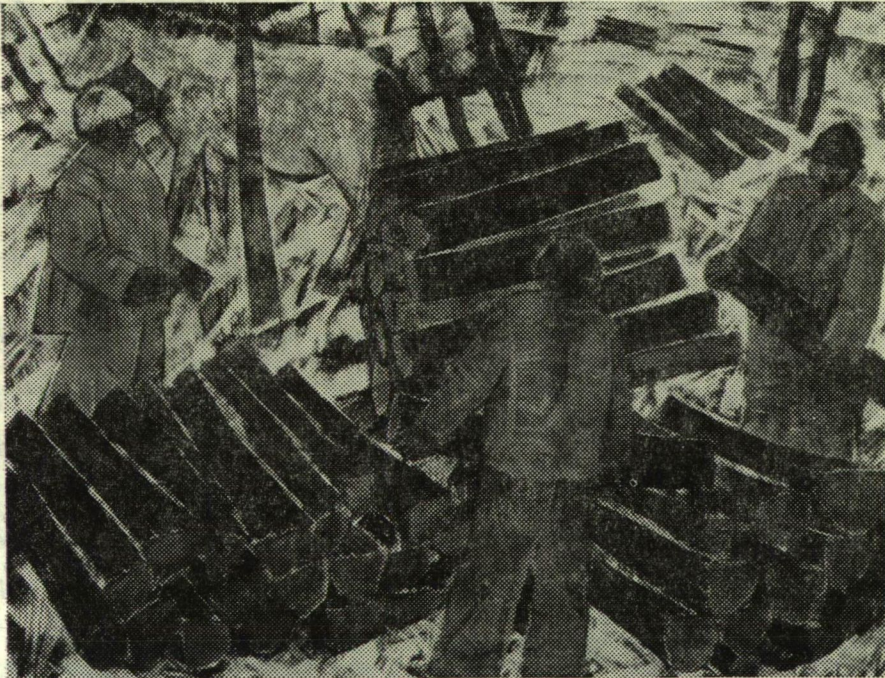
Káin mindenben az ellentéte Ábelnek. Egyazon magatartással viszonyul az emberekhez és a hatalomhoz is: „Könyörgésben a legutolsó leszek mindig. Az Istennél is, tenálad is.” — mondja Arabellának, pedig az első pillanattól fogva szereti őt, mégis lemond róla, ha könyörgéssel lehet csak elérni. Az igazsághoz, a tényekhez ragaszkodik. Ábel alázkodásformálta ideologizálásai az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* „törvénytudóját”, Müllert hozzák emlékezetünkbe, ezzel szemben Káin a *Csillag a máglyán Szervét* Mihályának világszemléletéhez áll közel. Szervét vallotta azt, hogy nem idomításra, hanem gondolkodásra született. A gondolkodás útját végtelennek tudta, folyton új és új kérdésekkel nézett szembe. Hasonlóan érvel Káin: „Nem koldulás végett jöttünk e világra.” S éppúgy keresi az ember jogos, törvényes igazságát, mint Kolhaas Mihály. Ezért feszegeti kérdéseivel az égboltot is: „Istenség a joggal nem fér meg közös égbolt alatt? A lábbal tiport jognak pusztá fölemlegése: istenkísértés?” „Az ember fiának kérdéseit számon tartani kell, vagy megválaszolni?” Káin kérdései — Sütő András esszéjében edzett, kimunkált nyelvi erejének köszönhetően is — csak látszólag kérdések, hiszen az erkölcs és gondolkodás egysége révén lényegében egyértelmű válaszok, s mint ilyenek: nagy koncepcióval tagadják az Ábel tudatában élő hatalomképzetet. Így Ábel zárttságával, kívülről, a félelem által

irányított, lehatárolt egyéniségével szemben Káin nyitott, belülről irányított ember. Nem az isteni félelem szavait mondja, hanem a gondolkodó ember kérdéseit és válaszait. Ironikusan és dühvel elemzi a hatalomhoz való ábeli viszonyulást. Azzal, hogy a *Káin és Ábel* a mítoszt és a reális valóságot egyszerre fogja hálóba, Sütő András remek lehetőséget teremtett magának az ember és a hatalom viszonyának elemzésére. A dráma lényegében a hatalomhoz való viszonyulás kétféle lehetőségéről szól. A mítosz és realitás egymásba való átjátszása ad világos magyarázatot arra, miképpen lehetséges, hogy Káin sohasem vonja kétségbe Isten létét, ő mégis ön-maga istene, az Isten talpa alatt is. Káin csak az Ábel istenét tagadja, azt az Istent tehát, amelyik szeszélyei szerint bánik az emberrel, s folyton áldozatot követel — kénye-kedve szerint. Káin csak olyan Istent ismer el, amellyel az ember szövetségre léphet, amelyet a gondolkodó ember megérthet, amelynek tehát anélkül tud részesévé lenni, hogy a helyére akarna törni. Hangsúlyt kap az is a darabban, hogy ez a szövetség az Istennek is létérdeke, hiszen „mit kezdene nélkülünk?”. A hatalomhoz való ábeli viszonyulás a hatalomnak is árt: „A félelem: nem szövetség”, „Az alázat: gyalázat.”

Káin magatartását igazolja Arabella is, aki a darab folyamán teljesen magáévá teszi Káin eszméit és nyíltan vállalja is azokat, még a gyilkosság után is melléje áll. Az ő választása érzelmi gyökerű részben, így az érzés megfoghatatlansága révén szinte természetörvény-érvénnyel igazolja a küzdő, felemelt fejű embert a megalázkodóval szemben. Káin küzdelmének gondolati, világszemléleti igazolását Ádám hatalmas monológja jelenti. Ádám itt elfogadja és magyarázza Káinnak a hatalomhoz való viszonyulását. Érveiből egy remek filozófiai esszé kerekedik. Káin nem akart a trónra törni, mint Leviatán, Ráháb és Behemót vagy Lucifer, ő csak önmagát akarta megőrizni, „személyes felfogását az ember állapotáról és kötelességéről, Terólad is, aki csak gazdagabb, tán erősebb is lehetnél az ő különvéleményével” — mondja Ádám az Úrnak. Monológjában védelmébe veszi a különbözőséghez való jogot, úgy perlekedik az Úrral, mint Szervét Kálvinnal. Visszhangzik beszédében a *Nagyenyedi fügevirág* jobbágyi panaszlevele, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* nyelv és ember létét erkölcsileg egységbe fogó eszméje is, szinte összegzése az a monológ Sütő András legfontosabb gondolatainak és legegységesebb közösségi gondjainak: „bátor-kodom Tőled megkérdezni: mire szántad az emberi térdeket? Térdeplésre vajon? Mire szántad az emberi nyelvet? Könyörgésre vajon? Mire szántad a fejünket? Hogy lehajtvá hordjuk? Az egyenes tartást a megalázkodás görbedtsége végett? Testünk hajlékonyságát a hajlongás végett?” Egyedül Káinban látja Ádám az ember igazán emberi lehetőségét, parányi fénypontot a világmindenségben, mely a porból vétettség-tüli értelmet képes hordozni.

Káinban emberi méltóság van, önmaga akarja alakítani sorsát, nem tűri el, hogy más gondolja el és határozza meg az ő boldogságát. Fejtartása az oroszlan-kölyöké. Bátorságához okosság, tisztánlátás társul. Felfokozott, teljes emberségre törekvő igényessége széles kálajú jellemmé teszi. A teremtő, nagyratörő ember fantáziája, csodához való érzékenysége sem hiányzik belőle. Semmi sem idegen tőle, ami emberi, emberhez méltó. Káinnak az Édenről való álmodozása és küzdelme az Édenért a teremtő fantázia, a teremtő ember harca a teljesebb, szebb, nagyobb életért. „Csillagjáró, égben gyalogló gyermek”-e ő Évának. Küzdelmében azért érzékeli tárgyyszerűen is az Édent, mert az Édenért való hatalmas emberi bajvívás nemessége ajándékozta meg az Éden érzetével. Az Édenről szóló mesét Évától hallotta, de ez a mese benne találja meg igazi értelmét: ez a költői látomásba foglalt Éden a méltó emberi létet jelenti: visszaszerzését, megszerzését azoknak az ismereteknek, értékeknek, melyekre az ember mint ember képes. Küzdelem ez a megismerésért, a tudásért, a nagyobb horizontért, a teljes emberségért. Káin útja az emberi boldogság-keresés, az édenkeresés tragédiákkal szegélyezett útja. A valóságot a vágy, a többnek az igénye képes csak emberibbé alakítani. Valaminek a keresése, ami más, mint ami van. Arabella is azért beszél a távoli csillagról, mert a „közeli sosem elég fényes”. Az Éden álma, a nagy élet lehetősége és képzelete a fiatal emberben a leginkább nyitott, szinte határtalan. Később a választott utak szennyeződései, tragé-

diái, egyáltalán a kényszerű választások egyre szűkebbre vonják ezt a lehetőséget. Ezért mondja Éva Káinnak, hogy nem ő mesélt az Édenről, hanem a fiatal Éva, a valamikori, de azóta a kristályfák összetöredeztek benne. Éva vallomása a mítoszi Édenéről csak az aranyport söpri le: Káin nem akarja, hogy áltassa őt Éva, de azt sem fogadja el, hogy nincs Éden, hiszen ő látta. Amikor megfogalmazza tárgyyszerűen a maga Éden-képét, egyértelművé válik, hogy Káin számára az Éden nem más, mint az emberhez méltó élet, melyben nincs alázkodás, képmutatás, „alázatból és rettegésből font repkénykoszorú az égre fölhajtva”, nincs félelemből épített erőmagasztalás, nincs az „asszonyi hitegetések boszorkánykosara”, füstáldozat... Az Édent Káin a valóságos élet megjavított, tehát lehetséges, emberhez méltóbb képeiből állítja össze. Az Éden úgy él Káinban, mint Ábelben az Isten, de mekkora különbség van a kettő között: az egyik fölemeli az embert, mert saját nagyobb lehetőségeinek a foglalata, a másik csupán félelmének tárgya, alázatba, féreglétre kényszeríti az embert. Az ábeli magatartás lényegében két alternatívát kínál: vagy kipusztítja az emberiséget vagy „csak” emberhez méltó emberré, emberiséggé lenni nem engedi. Arabellát vagy föláldozza, vagy alátra és félelemre akarja kényszeríteni. Végso soron az előbbi választja a drámában, ezért kell őt megölnie Káinnak: „Mert ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában.”

NÉMETH JÓZSEF: FATELEP

Mit viszel, folyó

SZÉCSI MARGIT VÁLOGATOTT VERSEI

Az emberi életnek természetes kísérőjelensége bizonyos időszakonként a számvetés. Ez mindenkinek a magánügye, de mivel az ember társadalmi lény, a számvetés mindig közösségi jellegű is. Alkotóművészeknél ez a közösségiség szükségszerűen fokozott mértékű. Az életmű seregszemléje a művésznek önarcképet mutat, nekünk pedig egyfajta arcképet a művészlől, de ugyanakkor rólunk, magunkról is. A művész számvetése egy kicsit mindig az önmagunkkal való szembenézést is jelenti. Különösen így lehet ez lírai életművek összegzésekor.

Az emberi élet, akárcsak a számvetésig létrehozott életmű, sokszínű, bonyolult jelenség. Mindent hangsúlyozni belőle egyszerre aligha lehet. A számvetés — a válogatott versek összeállítására tehát bizonyos dolgok hangsúlyozása mellett másoknak a háttérbeszorítását is jelenti. S nemcsak a művész egész pályájáról, de pillanatnyi szemléletéről is képet ad.

Szécsi Margitnak először 1967-ben jelentek meg válogatott versei *Új heraldika* címmel. Árulkodó, hogy az akkori címadó vers nem került be a gyűjteménybe. Sőt, az akkori anyagnak a felét se találhatjuk meg a mostaniban, amelynek majd kétharmadát az 1967 óta megjelent négy kötetből válogatta a szerző. A szigorúság a korábbi pályaszakaszok iránt eléggé megszokott a költői életművek önértékelő áttekintésénél. Oka általában az, hogy az esztétikai érték kevesebb a korai versekben, s így érthető, ha az érettebb pályaszakaszok nagyobb helyet és így nagyobb súlyt kapnak. Az olyan, a pálya delelőjén, „félidőben” végzett válogatásnál azonban, amilyen a *Mit viszel, folyó* is, más okot is találhatunk. Annak, aki ismeri Szécsi Margitnak azokat a verseit, amelyeket most kihagyott, feltűnhet, hogy — akár csak az *Új heraldikában* szereplők közül is — nagyon sokat beemelhetett volna a mostani gyűjteménybe. A kihagyás okát aligha kereshetjük az esztétikai érték erőtlenségében. Sokkal inkább az esztétikai ízlés módosulásában.

Véletlen szerencse vagy tudatos törekvés, nem tudom, de tény, hogy Szécsi Margit mindkét versválogatása a pálya fordulópontján jelent meg. *A trombitákat össze-söprik* (1965) kötet anyaga szerepelt az *Új heraldika* végén, s ez a kötet összegzés és újrakezdés is volt egyszerre. Ami új volt benne, az folytatódott *A nagy virágvágó gép* (1969), *A Madaras Mérleg* (1972) és a *Szent Búborék* (1974) lapjain, hogy aztán a *Birodalom* (1976) ismét az összegzés és az újrakezdés könyve lehessen. Ennek a kötetnek a teljes anyaga zárja az új válogatást.

A pályakezdő Szécsi Margitnál a tárgyias-leíró jellegű líra áll a legközelebb. A kötetnyitó *Májuséj* hangvétele, ritmusa például a fiatal Illyést, az újnapiesség legtisztább megszólalását idézi: „Hulltak súlyos harmatcseppek / dobogva a forró földre, / mintha áttetsző szívek / estek volna a világra.” Ez a tárgyias vers sorát hatja át. De mi teszi saját szerűvé? Az, hogy a tárgyias kifejezőmód az ötvenes években Szécsinél fokozatosan a szimbolikus kifejezőmóddal ötvöződik. Párhuzamos ez a tendencia a magyar líra akkori poétikai forradalmával, de öntörvényű módon, s így más eredményt mutatva megy végbe. Míg a szimbolikus kifejezőmód

esetében — Juhász Ferencnél, Nagy Lászlónál — a látomás szervezi egységgé a verset, s akörül rendeződnek el a tárgyi és a látomásos elemek, addig Szécsi Margitnál még a tárgyiasság a szerszervező erő, fontos szerep jut a leíró elemeknek, s ezek fordulnak át esetenként szimbolikusba. *Mikor az újhóld sikoltott* című verse például így kezdődik:

*Barátomhoz egykor kimásztam
az ablakon, a mézcsöppöktől
kékcstillagos állványokon,
mikor az újhóld sikoltott.*

Ez a reális indítás növekszik látomássá:

*Illatozott a gyantás deszka.
A mézhegyek is lábrakeltek,
fehérizzású elefántok.
Meszes csillék mint óriás
bölcsők, billegtek a holdban
s tudtam, hogy meg nem halhatok.
Ó ti gyönyörű mulatások,
ti ragyogó szerb citerások,
sirig peng hozzám húrotok.*

De erre a látomásra is jellemző a „reális” jelleg. Ezért nevezhetjük Szécsi kifejezés-módját *tárgyiassan látomásos*nak. Persze változik ez a pálya során. Itt például — s az első pályaszakaszban gyakran — kísérőjelensége a *festőiség*. Abban a szűkebb értelemben is, hogy a színek valóságos tobzódását érzékelhetjük (nagyon választékos költői eszközökkel éri el ezt itt Szécsi Margit), s abban a tágabb értelemben is, hogy a versben ábrázolt jelenet egyúttal egy megkomponált festmény is. Expresszív, szimbolikus jellege egyaránt lehetne e képnek, egy bizonyos: modern, huszadik század közepi kép.

A *természetélmény* lényegi sajátja ekkor a verseknek, s gyakran fonódik hozzá az *idilli látásmód*. A természet a harmónia vagy a harmóniára törekvés megjelenítésére alkalmas: „Tó fölött és ég alatt / hűvös kékség bujdokol” (*Nádvágók*), „Pirosló galamb lábak / a friss bimbójú ágak” (*Dal*), „Acélkék rozszban háltam, / karod volt párna fejem alatt.” (*Szerelem*). Egész ekkori költészetét jellemzi egy olyanfajta érzelmesség, amelynek háttérében romantikus költői alapmagatartást találhatunk. Ez a *romantikusság* tud egyensúlyt teremteni a tárgyiasság és a látomásosság között, összebékítve a köztük levő ellentéteket. Mutatja ezt az idézett *Mikor az újhóld sikoltott* is.

1954 táján Szécsi Margit költői világa is elkomorul. A *tavaszi fagy* már világos jelképekkel tudósít erről, de arról is: „füstölgő csóvák: lelkek égtek, / ki ne fagyjanak a vetések.” A *kötéltáncos vallomása* azt is kimondja: „hogy örömré születél, / vallom mindhalálig.” S ez védi meg Szécsi Margitot attól, hogy 1956 táján a tragikus látásmód uralkodjon el verseiben. Ha megszenvedetten is, de élethimnuszokat is ír. Ilyen az egyik kötetének címet adó *Páva a tűzfalon*, s ilyen például a Sebő-együttes megzenésítésében méltán elhíresült négysorosa (*Ügy néztem*).

A hatvanas évek második felétől kétféle irányban is megfigyelhető a változás. Az mindenképpen feltűnő, hogy sok hosszú verset ír, *A nagy virágvágó gép* csak ilyeneket ad közre. Ezek a versek persze szoros rokonságot mutatnak az említett poétikai forradalom sodrában megszületett hosszú ének műfajával, de tévednénk, ha az inspiráló példát egyedül itt keresnénk. A hosszú ének ugyanis tipikusan látomásos-szimbolikus kifejezőmódot követel meg. Szécsi Margitnak tehát fel kellett volna adnia a rá oly jellemző tárgyiasságot. Nem tette ezt, de a hosszú ének lehetőségeiről se mondott le: a sajátjává formálta. Szembeötlő, hogy első igazán sikeres nagyobb lélegzetű verse, a *Profán úrvacsora* semmi rokonságot nem mutat sem a hosszú énekkel, sem a látomásossággal. Játékos-humoros vers, amely „Történt egy építke-

zéken, Augustusz császár havában”, valamint az ötvenes évek elején. Petőfi paródiájára. A helység kalapácsára is gondolhatnánk, de itt nem a hosszú ének paródiájáról van szó, s ha ösöket keresünk, s egyúttal előre is tekintünk Szécsi többi hosszú versére, Kassák nevének kell az eszünkbe jutnia. Mert Szécsi Margit Kassákban találta meg azt az őst, akiben a tárgyiasság és a szimbolikusság össze tudott fonódni. Innen kaphatott módszertani segítséget, hogy megvívja a maga harcát az újabb szintézisért. Hosszú folyamat ez, s a *Papirkorona* például épp a másik pólust, a Nagy László-s hosszú éneket példázza.

A látomásos hosszú ének kikristályosodásának társadalmi alapja az a tragikus torzulás, amit a személyi kultusz jelentett a szocializmus építésében. Az élmény történelemmé válásával lassan irodalomtörténetivé válik maga a műfaj is a hatvanas évek végére. Szécsi az ötvenes évek elejét alig idézi. A már említett *Profán úr-vacsora* mellett a sátán-királyt megidéző vers, *A félpofájú* (1951-es esztendőm emlékére) ilyen. Hosszú verseinek és egész újabb lírájának a középponti problémája nagyon is jelenhez kötött. Az alkotó és a vegetáló ember, a termelő és a fogyasztó életeszmény ütközése az ő verseinek társadalmi alapja. A *Költő a Holdban* hosszú dialógusában az alkotó így szól:

*Ti? Nem mint szülőanya — kilenc hónapig — nem,
kilenc napig se — egy napig se,
egy óráig se hordoztátok ki a gondolatot!
A kész kell, — mint termékekben
a kész kell, nem baj ha tökéletlen, csak
kész legyen, csak jobbitani ne kelljen rajta!”*

Barátja és ellenfele később így summázza véleményét:

*„te, aki évezredek óta
szabadságról vagy halálról prédikálsz
s »dühödöt vagyok! kedvetlen! elvágom a világból!«
így veszed el apránként szájunk ízét
a konszolidált jólétől, s hajszoatsz
nem is tudom mire — hajcsára a bizonytalanak,
te rothadás! Megismertelek.”*

A *Sárkány és lovagja* is keserűen rögzíti a tényt: „hiába magyaráztam a csodát, / hogy megtörni a vegetáció falának / törvényét: erre szolgálna az emberi lét.”. S említhetnénk a már címével is sokat mondó hosszú versét, *A paradicsom nyomorúságát*. S a példák a rövidebb lírai darabokkal folytathatók. S tanulságos is folytatnunk. Ugyanis a hosszú versekben a költőszerepnek, s általában a mindenfajta alkotó magatartásnak a kétségessége, eredménytelensége, kudarcra ítéltsége a hangsúlyos. A *Sárkány és lovagja* zárógondolatai ugyan már a költőlét s az alkotás nélkülözhetetlen társadalmi szükségességét hirdetik, de ez a gondolat erőteljesebben van jelen a rövidebb versekben.

Talán nem lesz meglepő, ha az eddig említett Illyés, Nagy László majd Kassák neve mellé még Adyét is odasorakoztatjuk. Mintha Ady-reneszánsz kezdődött volna a hetvenes években. Nagy Lászlót említik, mint aki oly sokat tett ezért Adyt idéző verseivel. Szécsi Margit nevét itt is Nagy Lászlóé mellett kell említeni. Ő nem ír Adyhoz verset, de felveszi ő is Ady Endre osztorát, s vele Ady hitét is. A világháború korszakának Adyja az övé, az, aki már illúziótlanul, de mégsem hitetlenül tudta szemlélni és megítélni a világot. Két Szécsi-kötetnek lett címadója ilyen szellemű szimbolikus vers (*A Madaras Mérleg, Szent Búborék*). S ez a kiemelés orientál is egyben. E két vers mindenképpen a költő csúcsteljesítményeihez tartozik. Ahogy Ady az Új s új lovat követelő ember és a ma-ember képét állítja egymással szembe, s a mozgásnak, a halállal is szembenéző cselekvésnek, a személyes és a közösségi lehetséges szintézisének ad igazat, úgy tesz Szécsi is *A Madaras Mérlegben*. Adyt

utánozni. szuverén költő számára képtelenség, tudjuk. Nem is erről, hanem más korban hasonló problémák hasonló szellemű megoldásáról van szó. Lehetne ezt a szép verset önmagában is elemezni, de úgy vélem, többet mondunk róla, ha Adyhoz is mérjük. E versben nagy erővel s mindvégig jelen van a hit mellett a józanság is, a mához kötött számvetés a világ realitásaival. Jelen van a vers keretét adó képben, a sivatagba tiport világ-madáréban, s jelen van a leghimnikusabb sorokban is:

*Ahítjuk csillagok porát,
magasságban hiszünk s magunkban.
Kitárt karú gyerekkorunkban
berregve játszunk repülőt,*

*s a fölmálházó hatalom
ha arcrabuktat: elhinnéd-e
hogy a porban élt a szabadság,
hogy a föld: csillagok pora!"*

A tragikumot kevésbé érzékeltető, szinte a költő hajdani életörömét megidéző vers a *Szent Búborék*:

*Színvalló palástunk: a lét.
Rózsái rajtunk is kinyílnak,
stigmáit is hordjuk — vagyunk
az életbe-bolondult csillag.*

A *Szent Búborék* című kötet kapcsán korábban már írtam e helyen arról, hogy az eszményeit feladó világ és az eszményeit a valószínűsíthető vereség ellenére is őrző és hirdető költő ellentéte a hetvenes években e líra legáltalánosabb tartalma lesz. Jellemző rá a küldetés értelmébe vetett hit s a realitás: a személyes és a társadalmi létnek a maga ellentmondásosságában való vállalása (Szécsi Margit költői világa, Tiszatáj, 1975. április).

A hetvenes évek közepe gondolatilag ilyennek mutatja Szécsi Margit líráját. Poétikailag pedig egy adys és egy kassákos módszer szintézisét olvashatjuk ki például a Kassák ifjúságát idéző *Madár-e az denevér* című hosszú versből is, amely kötetzáró hangsúlyos helyzetével csak még nyomatékosabban figyelmeztet a költő eddigi eredményeire. Az *Új heraldika* így záródott: „Majd végetér a siheder-idő: a fölösleges fájdalma kora.” S mivel ez talán soha, de a mi életünkben bizonyosan nem következik be, most sokkal tárgyilagosabb az utolsó szó, amely az Ámen helyett a GONDOLKODOM állapotát hangsúlyozza.

Az első költői korszak poétikailag a tárgyas daltól és életképtől vezetett a tárgyiisan látomásos dalig és hosszú versig. A második korszak a hosszú vers kiteljesedését, a dal visszaszorulását, s egy harmadik verstípus, *A Madaras Mérleg*-féle gondolati költemény hangsúlyos megjelenését hozta magával. Ekkor asszimilálta magába végleg a látomásos-szimbolikus kifejezőmód poétikai forradalmának eredményeit, s ez egyúttal megszüntette megőrzés, szuverén átformálás, a tárgyiasság más szintű megőrzése is. Ebben a szakaszban a korábbi romantikus költői tartás és fokozatosan átalakul, s ennek oka elsősorban az, hogy a költő egyre teljesebben tudja gondolatilag is birtokba venni a világot. Ez az elmélyülő *gondolatiság* a második pályaszakasz nagy vívmánya, s a továbbvezető utat valószínűleg ennek az alakulásában fogjuk megtalálni.

Minden változás ellenére Szécsi Margit lírájának fontos eleme az önhűség. Hűség a személyiség ifjan felvállalt eszményeihez, s hűség a személyiség megnyilatkozási módjához is. Ennek az önmagához való hűségnek a vegetatív léttel hadakozó emberiségversei mellett legszebb példái szerelmes versei. Valami furcsa és idejétmúlt szemérmesség alig engedte eddig, hogy Szécsi Margit szerelmes verseiről szóljunk. Pedig az a véletlen, hogy e versek Nagy Lászlóhoz íródtak, a törvénytörő pedig a belőlük sugárzó magatartás. Értékben e verseknek a *Himnusz minden időben* mellett

a helyük. Csak ötödrangú szempontunk lehet, hogy egy híressé vált költőházaspár kapcsolatának történetéhez is adalékul szolgálnak. Sokkalta fontosabb, hogy a szerelemnek példaereje van: e század második felében a tiszta emberi kapcsolat, a „szövetség ez már, nem is szerelem” József Attila-i képének megvalósulása. Ellenpélda egy korban, amikor félt, hogy „eljő a kapcsolatok halála”. Olyan versek, mint *A szegény lány álma*, *Körülötted bolyongok*, *Félelmetes szerelem*, *Vonzás*, *A kivirágzott kéz*, *Levél N. L.-nak* hirdetik a mégis megtalált otthonosságérzetet. Ehhez hasonlítható erővel és eredménnyel csak a jóbarát Kondor Béla alakja tér vissza, a fegyvertársé a művészi célkitűzésekben:

*E világ tiszta és rohadt,
ha átsugárzod mint a nap,
szívedre szennye nem ragad,
hajrá Samu, ne hagyd magad.* (Kondor Bélának)

Nagy veszteségei voltak az embernek: a barátot, majd a társat is elveszítette. A művészet kegyetlen paradoxona, hogy az ember veszteségeiből a művész nyereséget tud kovácsolni. És Szécsi Margit életművének, rangjának ismeretében minden olvasója igaz érdeklődéssel várja újabb kötetét, figyeli a pálya további ívelését. (*Magvető*, 1978.)

VASY GÉZA

Verskaleidoszkóp

WEÖRES SÁNDOR: HARMINCÖT VERS

Harmincöt — többnyire az *Áthallások* (1976) óta született — költemény ciklusok nélkül, de tervszerűen elgondolt sorrendben: ez Weöres Sándor legújabb kötete. Ahány vers — annyi hang, annyi szólam, annyi változat. Van itt az élet születése előtti kristálylétet megidéző vers, őskori sziklarajz, pogány temetési varázslat. (Persze nem holmi művelődéstörténeti anyagként, hagyományként, hanem újraélt, eleven-élő valóságként.) Beszűrődnek bukolikus ógörög hangulatok, a zsoldárok keleti ízei, barokkos díszű nyelvi fordulatok. Leggazdagabban talán a naiv, népi költészet változatai szólalnak meg: gyerekdalok, kiolvasók, mondókák, regösénekek, széphistóriák ritmusaira ismerünk. Megcsendíti az elégia kolomphangját, földézi a humort, a groteszk, fintoros nevetést. Portrét rajzol emlékversekben (ahány érem, annyi megoldás), színes faluvégi tájképet fest, mallarmés szonettet formál, amatőr köszöntők cifra ruhájába bújlik, az automatikus versírás paródiáját adja...

Körülbelül ez az, amit a szem a felszínen érzékel. Fontosabbnak látszik a mély, az tudniillik, hogy ez a sokféleség tulajdonképpen az állandóság változata. Weöres költészetének „színessége” mögött ugyanis egyetlen erő munkál: az egyetlen személyiség keresésének és megformálásának az igénye, az egyetlen személyiség lehetőségeinek a kipróbálása. Nézete szerint az emberi személyiség egyszerűsége, egyedisége éppen abban rejlik, hogy át tudja élni más korok szituációit, más emberek, nemek életét. S az egyetlen személyiség megvalósulásának „kerete”, „célja” nem más, mint e végtelen számú lehetőség kipróbálása. Költőeszménye nem a vátesz, a népet Kánaán felé vezető tűzszlopköltő, hanem Orfeusz és az orfikus költészet: hangszínt adni a dalnak, megszólaltatni a fákat és a köveket, beszélni a vizek, a szél, a virágok nyelvén. Ahogy Babits mondta: nem az énekes szüli a dalt, a dal szüli énekesét.

Ahogy Weöres megfogalmazza új kötetében: „a dal a húrban alszik / felköltöni semmisség”. Vagy egy másik helyen: „szóltam egy fűzbokornak: / Ezentúl legyél leány” — és a fűzbokor leánnyá változott.

Ebben az értelemben Weöres új kötete szerves folytatása költészetének, szerényebb, halkabb megisméltése korábbi hangjainak. Emellett azonban azt a szemléleti változást, elmozdulást is megéreztetni, amelyet a múlt idő, az egymásra rakódó évek költészetében hoztak. Weöres mindig eléggé sub specie aeternitatis és az áthúzott nagyság nézőpontjából tudta szemlélni a világot, most azonban az elmúlás egyre súlyosabb árnyéka vetődik életére. Talán nem volt kötete, amelyben a vándorlás, az eltévedés élménye, a majdnem érzése, a közties állapot olyan erőteljesen fogalmazódott volna meg, mint a *Harmincöt vers*-ben. Az út, az utazás az egész élet jelképe nála, s most ez az út és elutazás egyre szomorúbb, s egyre észrevehetőbben közeledik a közelebbik vége felé: „folyton úton, / itt se, ott se maradhatok” — írja egyhelyütt; „már nem tudom, mit is akartam” — olvassuk másutt; „kár hogy el kell mennem a föld közepibe” — találjuk a harmadik helyen. A sorok megteltek a tagadás, a bizonytalanság érzésével, s ennek nyelvi megfeleléivel; a határozatlanságot, a közties-állapotot, a mintha-érzést kifejező szavakkal, igeidőkkel: *majdnem, nem lehet tudni, ámbár, meglehet, valami, szinte, megeshetik, kezdődhetik, nem tudja senki* — kilenc árulkodó kifejezés három rövid versből. Az érzékelhető, a köznapi lét helyett a más minőségű lét az igazi: Beethoven süketsége, a „lanttalan nagy lantos”, Berzsenyi hallgatása, az éjszakai álom kepei.

Harmincöt vers, terjedelemre mintegy hatszáz sor: mennyiségre se sok két év terméseként. Sőt tegyük hozzá — illetve vonjuk le —, hogy e harmincöt versből két költemény régi keletű (az egyik 1933-ból, a másik 1936-ból való), öt pedig alkalomhoz tapadó, köszöntő vagy búcsúztató vers (a halott Vujicsics Tihamérről és Lengyel Józsefről szóló, a könyvművész Szántó Tibort, a hatvanéves Csorba Győzöt köszöntő, valamint az Illés Árpád képeinek margójára írt). Tagadhatatlan, a húszéves korában írt darabon és a gyász hír hallatára jóformán percek alatt rögtönzött versen éppúgy rajta van a nagy költő kezényoma, mint a nagy versszimfóniákon. Érdemes volna például külön összehasonlítani, hogy ugyanazt a feladatot, a portrévers műfaját milyen különbözőképpen s mennyi szellemességgel, frissiséggel oldja meg a kötet öt különböző versében. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a versek zöme csak a nagy freskó vázlataihoz, a versszimfóniák mellett születő etűdökhöz és bagatellekhez hasonlítható. József Attila mondja valahol: nagy költő az, akinek halványabb versei is vannak, csak a dilettáns ír mindig azonos színvonalon. E Weöres-versek felől is nyílik út költészete nagyívú boltozatai felé, de aki *csak ezeket* a verseket ismerné, talán elhamarkodott ítéletet formálna költőjükéről. A *Harmincöt vers* ugyanis nem a nagy Weöres-versek könyve, hanem egy aranyműves műhely — töredékességükben is nagyértékű — aprómunkáit tartalmazza. Magyarazatként azt is látni kell, hogy e versek megszületése nagyjában egybeesik Weöres monumentális vállalkozásának, a *Három veréb hat szemmel*-nek a létrejöttével. A magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból összeállított több mint hatszáz lapos antológia az elmúlt években a költő óriási energiáit szívta el, s nyilván csak a munka szüneteiben írhatta eredeti verseit.

Talán innét érthető, hogy — bár Weöres költészetét korábban is magasfokú formai tökély jellemezte — minden korábbi Weöres-kötetnél hangsúlyosabb, versszervező szerepet kaptak a formai elemek. E változást némi eufémizmussal nevezhetjük tömörségnek, sűrűségnek, egyszerűsödésnek, a kerekded kompozíció irányában történő előrelépésnek, mindez azonban nem takarhatja el szemünk elől, hogy végül is nem nagyszabású lírai-gondolati építményeknek, hanem remek formamutatványoknak vagyunk a tanúi. Így lesz például a cím (végül is egy esetleges, másodlagos verselem) az egész költeményt értelmező motívummá. Máskor a rím válik vers-teremtő erővé. Jól tudjuk, a rímnek varázsa, gondolatot előhívó szerepe van, s azt is, hogy Weöres csodálatos képességgel rendelkezik: ha valamire ránéz, a fogalom azonnal rímet hív benne elő. Rímei mindig eredetiek, ötletesek, meglepőek, szikrázóak; sokszor azonban az egész vers alig több, mint rímjáték, rímrögtönzés.

Amit Weöres előző kötetéről, az *Áthallások*-ról írott kritikában mondtam — hogy tudniillik a szerkezeti építettség fölfejtése lassan egyetlen megközelítési útjává válik a verseknek —, úgy érzem, ma fokozottabban érvényes. *Mozgó oktaéder-krisztály* — olvassuk a vers címében, s a szonett első nyolc sorából hat sor sajátos rendszerben, képletbe foglalható módon tér vissza a tercínákban. Máskor az ellentét, a keretesség, a párhuzam, a láncszemek szerinti haladás, az ismétlés határozza meg a vers szerkezetét. Szinte nincs vers a kötetben, amelyben ne fedezhetnénk föl valamilyen világos szerkezeti képletet, versformáló kompozíciós elvet. Ez a hangsúlyozott szerkezeti gazdagság egyszerre teszi változatosá és teszi egyöntetűvé a kötet darabjait.

Amennyire oktalanság és képromboló szörnyülködés lenne egy kiteljesedett költői életművet a halványabb darabok felől megítélni, épp annyira gyanús a kritikátlan lelkendezés, a halkabb szólamot nagyírává tornászó igyekezet. Weöres lírájának mércéjét már a költő maga megszabta. Weöres új kötete sem több, sem kevesebb annál, ami a címe: Harmincöt vers. Egy gazdag, kiteljesedett, maradandó életmű pihenőjén született gyűjtemény. Új nagy versek előképe. (*Magvető, 1978.*)

TÜSKÉS TIBOR

Bereményi Géza: Legendárium

Igen nehéz és megnyugtató válasszal ritkán kecsegtető kérdés az epikai műfajok hirtelen feléledése. Különösen a kezdet kezdetén, az első próbálkozások megítélésekor nyitott igazán a lehetőség: véletlen dolga-e gyors egymásutánban három magyar családrégény megjelenése, avagy prózai epikánk fejlődésében készülődik valamiféle fázisváltás? Ma még azt sem vennénk bizonyító érvényű ténynek, hogy nemzedékektől független a műforma előretörése: Nadas Péter és Bereményi Géza regényei gyökeresen más paradigmához tartoznak, mint Szabó Magda *Régimódi története*. (Ez utóbbi határozottan hősteremtő epikai konstrukciót alkot, „emlékművet” épít, központi alakja a külsődleges értékképzés folyamata által emelkedik környezete fölé. Az ábrázolás nyomatékai legalábbis úgy oszlanak meg, hogy Jablonczay Lenke *epikailag* független a családi krónika regényesített menetétől, sorát csak kísérik ezek a fordulatok, ám poétikai értelemben képtelenek beleszólni az alakulásába.) Kövesse akár a műforma visszaesése e regényeket, vagy szülessék néhány más rokon epikai forma — annyi bizonyosnak látszik, hogy prózánkban immár reális esélyei vannak az epikus világot korszerűen kiszélesítő mozdulatnak. Mert önmagukban nyilvánvalóan nem a családrégény divatos vagy valóban újszerű változatai e kiszélesedő epika letéteményesei: egy-egy hős genezisére szorítkozva mégis jelzik, közvetítik a prózafejlődésben bekövetkező változást, a többszólamú fikcióban érvényes, teljes világot teremtő regény lehetőségét. Ne gondoljunk persze a klasszikus családrégény-mintákra. A *Legendárium* sem a nemzedékek mozgásirányának leképezésére vállalkozik, a családtörténet nem szélesedik folyamattá egyúttal történelmi-társadalmi értelemben is. Az alakok egyéni történetének mégis van kapcsolata a nyilvános társadalmi léttel, a mű ily módon határozottan nagyobb valóságseleket fog át, mint a nemzedéktársak többségének közérzetregényei, parabolái, egyvonalú metaszetregényei. Nem valószínű, hogy a *Legendárium*ban mindjárt gyökeresen új ábrázolási perspektívák megjelenését kellene látnunk, de az a formális magyarázat sem látszik kielégítőnek, mely szerint a hatvanas-hetvenes években megerősödött kisepikai formák „kiürülése” állna már a jelenség hátterében.

A konkrét regényidő 1953-tól 2025-ig (!) terjeszti ki a cselekményt, a gyakorlati történelem azonban úgy redukálja az időkereteket, hogy a visszaidézett előtörténeti

fázisok rendre a hetvenes évek második feléhez vezetnek el. (2025-ben például mindössze egy többé-kevésbé indokolatlan visszatekintő nézőpont kedvéért kell „sebesvonalra” ültetni a történet egyetlen túlélőjét.) A cselekmény maga nem képez összefüggő történetet; osztott fázisokkal, szétbontott szálakkal, elő- és utóidős bontásokkal, olykor keretes epizódokat képezve formálódik az egész epikus folyamat. A főhős alapszólama is rövidesen megszűnik, más-más szereplők veszik át a narrációt, s mindenekelőtt így teremti meg a regény — első szinten — a maga differenciált nyelvi-retorikai alakzatait. Nem tartja ugyan mindez egyenletes magasságban — időnként Déry, máskor Mátyás, sőt néha Konrád narratív másolása érződik —, két szöveget azonban élesen el tud határolni egymástól: a vallomások közérzetregény profánabb, *szkazszerű*, élőbeszédi stilizációját, illetve a monologikus, némileg poetizált, a szöveg belső esztétikai arányait is tekintetbe vevő szöveget. A szereplők hangnemei olykor még összetéveszthetők, de a regényi közlés már kísérletet tesz az egyneműség megszüntetésére.

Mi fogja hát mégis össze ezt a szétbontott cselekményű, dominánsan legalább öt-hat narrátort szerepeltető, epizódjait élesen elhatároló művet? Azok a formális kötések bizonyára nem, amelyek az egyes monológokban többnyire az emlékezés „támasztópontjai”. Tehát nem a firenzei tanulmányút motívuma, nem a pécsi utazás a Mecsek-expresszsel, nem a Majakovszkij utcai és nem a gyömrői epizódok (ti. többször is előkerülnek a szövegben): ezek olyannyira semlegesek, hogy csak a sznob pedantéria láthat bennük többet alapszintű szüzséelemeknél. Fel kell figyelniük viszont arra, hogy a formális önállósuló, lineárisan nyitott, iránytalan eseményrendet tökéletesen átstrukturálja az epizódok jelentéstartalma. És ebben van e családregénymodell egyik alapvető, nem is kis energiákat felemésztő poétikai „fogásának” lényege. Miközben az egymástól független monológok nyelvi, poétikai szinten önjelmezést adnak, egy-egy életút önelvű értelmezését nyújtják; jelentős mértékben irányulnak a főhősre is (néha csak közvetve, máskor kifejezetten ő a közlés címzettje stb.). Ilyen módon a jelentésegységek kétirányú hatással „működnek”: erőterükbe fognak bizonyos nyilvános társadalmi övezeteket, életkörüket, s egyidejűleg monocentrikus szemantikai magot képeznek. E két réteg között szabadon vibrál minden lényegi és minden esetleges „üzenet”, tény, illetve értelmezés. Mármost az efféle modell úgy alakítja ki a családi „krónika” menetét, hogy ismert múltból érkeznek ugyan a figurák a regény jelenébe, de az érkezésükig felhalmozott ismeretek, körülmények kevésbé a saját, mint inkább a főhős geneziséét teszik nyilvánvalóvá. Nem magyarázzák, nem taglalják, nem elemzik az útját, hanem körülplántálják, mintegy „beágyazzák” közösségük viszonyai közé. (Attól függően persze, hogy ki milyen történelmi, társadalmi vagy személyes természetű életet „hoz” magával.) Ezért nem hasonlít a *Legendárium* generációk haladásirányára összpontosító, a generációk váltásának döntő társadalmi-történelmi pillanatait megjelenítő mintákra, hanem a főhős genetikus meghatározására törekedve állapotokat összegző szituációregényben oldja fel a családregény képletét. Látnunk kell ugyanis, hogy az alakok rendre belülről jelenítődnek meg (monologizálnak), kevésbé a történetük lényeges számukra, hisz azzal intellektusuk függvényében többé vagy kevésbé foglalkoznak. A lényeges az, hogy az ő belső monológjaik a struktúra ilyen formációja értelmében mindig *kívülről*, mindig tárgyyszerűen mutatják a főhős alakját, akiben szintén nem a közérzet megnyilvánítása immár az elsődleges, hanem az élő kontextus meghatározó, alakító nyomatékai. Ilyen értelemben Bereményi regénye jóval többet valósít meg a korszerű epikai követelményekből, mint a hagyományosabb (hatvanas évekbeli) nemzedéki élményeknél általában megragadt pályatársai. Nem az a főnyerése a műnek, hogy alakjai változatosan képviselnek néhány társadalmi és mentalitásbeli típust (fiatal értelmiségi, lázadó-magakereső ifjú, zöldségkereskedő, pályakezdő építész, menedzsertípusú állami gazdasági vezető, családi-emberi státuszával vívódó nő stb.), hanem hogy a belső megjelenítés következtében hatásosan működésbe léphet e szereplők egymás közötti értékrendje, értékviszonyaik bonyolult hálózata. Mindez ilyen terjedelmű írás keretei közt nem rekonstruálható, annyi azonban bizonyos: ezek a kapcsolódások jóval nagyobb kohéziót biztosítanak az elemeire tagolt

epikus folyamatnak, mint a digresszív cselekményt ellensúlyozó, vissza-visszatérő emlékképek.

Az előbbiekből eléggé egyértelműen következik, hogy a regényben megnyilatkozó ember- és világgépnek is hasonló struktúra szolgál alapul. A választott közösség olyan alakok gelériája, akik csak nyilvántartottjai, de nem részesei valamiféle „családi életnek”. Bizonyos alkalmak, véletlen pillanatok közelítik őket egymáshoz, hogy útjaik újra a bizonytalanba fussanak szét. Ez a család ekkor már nem közösség: egyedi sorsok, egyedi próbálkozások halmaz, mely tetszés szerint rendezhető az életutak valamely szabályszerűségeit sugalló szerkezetébe. Azaz: a halmaz diszkrét pontjai itt most úgy rendeződnek el, hogy struktúrájuk elsődlegesen a főhős felé irányul, miközben önmaguk „tablójához” is mozaikszerű elemekkel járulnak hozzá. A szabályszerűségeit maga a teljes epikai művelet adja, amely így képez a lineárisan nyitott egységekből monocentrikus, világosan értelmezhető, önmagába záruló regényvilágot. Érdekes azonban, hogy mégsem kerül sor az izolált életformák teljes „dialógusára”. Ez annál is inkább meglepő, mert az alakok közötti értékrend meglehetősen gazdagon, jól motiváltan bontakozik ki. Úgy tűnik fel, mintha a regény épp arra nem talált volna módot, hogy ezt a tudatosan kiépített epikai szerkezetet alkalmassá tegye a tágabb életkörüket szisztematikus befogadására: a hősök mintha nem teljes énjükkel vennék részt a történetben, társadalmi habitusuk érzékelhető ugyan, de kevésbé nyilatkozik meg. Magyarán szólva — Bereményi talán azt nem tudatosította, hogy a szereplők beállíthatók valamely tetszőleges megválasztott rendszerbe, tetemes lételemekkel tölthetők be a regény világába, de történelmi-társadalmi meghatározottságuk már nem engedelmeskedik ilyen egyszerűen az epikus világ törvényeinek. Ez csak akkor következhetett volna be, ha valamely regényképző elem éppoly következetes „vezérléssel” szervezte volna a regénybeli játék társadalmi „kondícióit”, mint amilyen az alakok és szövegeik szövevényét fogta egységbe. Nem véletlen, hogy a narráció olyankor fordul a gyorsított elbeszélés módszeréhez, amikor történelmi fontosságú eseményekre kellene sort kerítenie. Ezek az elhagyások azonban poétikailag nem kapnak nyomatékot, amolyan félnyilvános közeget alkotnak a regényben; utalnak, sejtetnek, jobb esetben vázlat módjára siklanak át az ilyen fázisokon. Végeredményben részletes rajtot kapunk az elemi kapcsolatok szerkezetéről, a széthullott közösség tárgyyszerű megjelenítése azonban nem kárpótol a társadalmi akcentusok hiányáért: az epikus folyamat meglehetősen féloldalas, csak a meder egyik oldalán van „sodrása”, a másikon igen-igen erőtlennek mutatkozik. Mindez főként azért sajnálatos, mert az a szinkronitás, amely az alakok és a hozzájuk kapcsolt jelentésegységek hatékony struktúráját is meghatározza, nem idegen — még a családregény effajta változatában sem — a tágabb, nyitottabb térkezeléstől. Félreértés ne essék — nem feltétlenül a társadalmi (történelmi) közeg tényszerű redukciójával van baj: ha konkretizációit elveti a választott epikai eljárás, azt a jelentésrétegek más szintjén a virtuális struktúrának kell pótolnia. A regénynek ez az egyensúlya (egyenértékű eszmei-szerkezeti tagolódás az összes regényrétegek között) jó részben azért hiányos, mert az alapszinten teremtett kohézió mellett épp a művön belüli világgép mindent átható érvényre kényszerít: a direkt megjelenítő szinteken túl gyöngül az epikus invenció, a gondolati struktúra erőtlensége folytán gyakran esetlegesek maradnak a figurákban sejtető társadalmi-történelmi perspektívák. Ebben viszont már nem áll társtalanul az újabb magyar próza mezőnyében.

A *Legendárium* akkor is jelentős alkotás, ha energiái java részét az autonóm, és bizonylatlan még nagyobb teherbírási epikai forma megvalósítása köti le: sokat összegez újabb prózáink eddigi vívmányaiból, radikálisan szélesíti a prózai ábrázolás lehetőségeit. E tekintetben nemcsak Bereményi nemzedéke találhat benne komoly ösztönzőre. (*Magvető, 1978.*)

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

Molnár Gusztáv: Az elmélet küszöbén

Molnár Gusztáv legfőbb gondja — a „gond” szót mindkét köznapi jelentésében értve — ebben az enigmatikus kicsi könyvben valószínűleg a nyelv. De viláért sem úgy, hogy elmélete besorolható lenne napjaink divatos nyelvi (vagyázat: nem nyelvi!) filozófiai irányzataiba. Nincsen néki az égvilágon semmi köze se a Wittgensteinből, se az Austinból kiinduló tendenciákhoz, s Max Black elegáns praxis-orientált beszédogikája épp olyan idegen tőle, mint Searle Austint Wittgensteinnel egyeztetni próbáló közvetítésségelmélete. A sok modern és postmodern elméletből azért említeném az utóbbiakat, mert mindkettőből olvasható magyarul a *Kommunikáció 1* című szöveggyűjteményben, aminek forgatása márcsak azért is kívánatos, nehogy Molnár könyvében valamiféle „erdélyi modell” specifikumaként értsen félre valaki a rendkívül nehezen érthetőséget, illetve az olykor előforduló érthetlenséget. A modern analitikus elméletekben az olykori érthetelenség ugyanis — sajnos — többnyire existenciális (a szó fölépi értelmében, x-szel és t-vel írva, megkülönböztetendő az „egzisztenciális”-tól, amihez persze semmi köze), mert csak így menthető meg a közlés értelmessége; ellenpéldát, eleitől végig érthető és totálisan értelmetlen szövegekre könnyű találni ünnepi beszédekben, beszámolókbán, jelentésekben, kandidátusi értekezésekben, kritikákban, recenziókban és így tovább. Mindenesetre Molnár Gusztávnál ezeken az existenciális érthetlenségi — vagy ha úgy jobban tetszik: „határozatlansági” — pontokon kívül — melyek mintegy kvázi matematikai szingularitásként jellemzik és tartják az elméletet — külön gondot okoz a nyelv; az, hogy Molnár — ellentétben a többi modern elméletkonstruktórral — többnyire klasszikus filozófiai nyelven közli végképpen nem klasszikus filozófiai megfontolásait. Előnye is van persze az így keletkező másodlagos nehezen érthetőségnek, mert — tán az egyetlen Popper kivételével, aki azonban kicsit hasonló cipőben jár — senkinél ennyire expliciten ki nem derül filozófia- és (tudomány-) elmélet lényegi különbözősége, mint éppen Molnár Gusztávnál. A recenzius viszont azért kerül bajba, mert miközben kötelességszerűen megkísérli kiküszöbölni a másodlagos nehezen érthetőséget, könnyen eltávolíthat lényegi szingularitásokat, amik nélkül azután az elmélet egyszerűen összecsaplik. Így járt például Egyed Péter okos recenziója, s ezt a veszélyt kerülte el a lángelme magabiztonságával Bretter György.

A legfontosabb szingularitást Bretter mintaszerűen approximálta a „rejtett utópia” találó — és az adott alkalmazáson túl az analitikus filozófia számos problémájában igen hasznosnak ígérkező — fogalmával. „Rejtett utópiának nevezem — írta — azokat a kijelentéseket, amelyeknek tárgya a társadalmi aktualitás, s mely olyan típusú mondatok halmaza, amelyeknek alanya egyszerű ellentéte a pozitívan leírható alanyoknak. Pozitívan leírható az az alany, amely kielégítően jellemezhető a tapasztalatból származó és a tapasztalattal ellenőrizhető állítmányokkal. Rejtetten utópikus kijelentéseknek tekinthetők tehát azok a mondatok (persze ismétlem, a társadalmi aktualitásra vonatkozó kijelentésekről beszélek), amelyeknek tulajdonképpen *nincs alanyuk*, mert a mondattani alanyra nem vonatkoztathatók ellenőrizhető állítmányok, vagyis az úgynevezett alany egyetlen állítmánya az, hogy egy pozitív tartalmú alany ellentéte, jelentése egy másik alanytól származik.” Azaz Bretter megkonstruálta a matematikai indirekt bizonyítás köznyelvi (analitikus filozófiai) megfelelőjét Molnár fundamentális szingularitásának megközelítésére. S a megközelítés, akár a matematikában, egyben rámutatás is, a szinguláris hely pontos kijelölése. Külön értéke — és szépsége — Bretter eljárásának, hogy a „rejtett utópiát” így indirekt módszerként maga Molnár is gyakran alkalmazza, de sehol se fogalmazza meg expliciten. Nem kell tehát különösebben törnünk magunkat, hogy megkülönböztessük a módszert az általa jellemzett szingularitástól, mely voltaképpen ez az indirekt eljárás maga. De lássunk inkább példát, az „alapsingularitás”, a „szabadság” approximációját.

Molnár elméletében „a tudat társadalmi közvetítettségének a magáértvaló vállalása” (a hangsúly ebben az összefüggésben a „magáértvalón” van, csak így lehet

eljutni a „szabadság”-ig) érvényességét egy kétszeres „közvetítettség” révén kapja (nem egészen analógia nélkül Descartes metafizikai eljárásához a *Meditációkban*, mellyel különben a „szabadság” szingularitásként elismerésében mélyebben is rokon). Egyrészt értelmezi a „tudatot” a közvetítettség közvetlensége, vagyis léteként, másrészt konstatálja, hogy ez a közvetlenség létezik: a hatalom. A fogalmakra — részben — még visszatérünk, egyelőre csak az érvelés logikáját figyeljük. Az a föl ismerés ugyanis, hogy a közvetítettség közvetlensége létezik, a közvetlen közvetítettség létezésének a kérdése újból közvetítettség: tudatosulás, mely meghatározott társadalmi gyakorlatot implicál: „az emberek többé nem saját társadalmiságukhoz viszonyulnak, vagyis nem közvetlen (szabadsággal nem rendelkező) társadalmi lények, hanem választhatják a másik embert, s ezzel együtt a társadalmiságot is.” Ezzel a választással, azaz „az együttműködés tudatosulásával szemben a transzcendentális, a feltétlen létlenség társadalmi öntudatvesztés, s mint ennek az öntudatvesztésnek a gyakorlata: misztika. A világban csak akkor van szabadság, ha vannak benne szabad emberek. Aki a világból kilép (mondván, hogy nincs benne szabadság), csak azt ismeri el, hogy már nem is akarja a szabadságot”.

Formailag tehát az érvelés a „szabadság” komplikált indirekt megközelítéseként értelmezhető, de ezen túl már sokkal kényesebb minden értelmezés, és tán nem is lehetséges a félreértés veszélye nélkül, ám végül is minden kommentár félreértés, mely egy türési határon belül megengedhető. Nem biztos persze, hogy alábbi kommentár belül marad a türési határon, de ha abból indulunk ki, hogy a társadalmi közvetítettség „hogyan”-ja a nyelv, „a közvetlenül általános”, „az emberek közötti (kommunikatív) kapcsolatok formája”, akkor nyilvánvaló de megengedhetetlen (mert súlyos szimplifikáció) lenne a második közvetítettséget valamiféle — bármiféle — „metanyelvnek” tekinteni. Ekkor ugyanis Molnár konstrukciója *lényegében* Popper „World-3” teóriájára redukálná, olyasféle megfogalmazásaival, mint „ahogyan ez a közvetlenül létező társadalmiság, a szellemi világ sincs valójában, hanem csak magáértvalóan, az emberek közötti kommunikatív viszonyok összességéből kiszakítva”. Más kontextusban ez a mondat valósággal a popperi „Harmadik világ” definíciója lehetne, ámde Molnár megfontolásaiban ég s föld választja el Popper akkurátosan megplatonizált neokantianizmusától. Különös paradoxonként az elméletre aspiráló Molnár sokkal mélyebben filozófus Sir Karl Poppernél, napjaink nagy filozófusaként el- és félreismert teoretikusánál. S így a Poppernél csakugyan hiányzó metafizikai felhangok Molnár elméletében — legalábbis az elmélet „küszöbén” —, valójában mindig — noha nem mindig könnyen — megtalálhatók, és megóvnak a „worldháromizmus” csapdájától. Molnár létmetafizikája („humánontológiája”) egy sajátos (szimbolikus) társadalmi gyakorlat szerves részeként (innét pontos rezonálása a „középkorra”, Kafkára, Dosztojevszkijre, Pascalra, a *tomista* Descartes-ra) megteremtí a logikán túli *konstrukció* — azaz az „illúzió” — lehetőségét. Ő természetesen tiltakozni fog efféle interpretáció ellen, és szavai kiforgatásának fogja nevezni, aminthogy tán az is. Csakhogy amit ő a középkori és a kapitalista társadalmi gyakorlat „kollíziójában” — vagy inkább tán kollíziója ürügyén — fölfedez, az (a tanulmányhoz fűzött hosszú általánosító jegyzet is erről árulkodik) nem korlátozható erre a kollízióra; illetve amennyiben igen, úgy ezt a kollíziót *mentalitástörténeti* jelentőségén túl máig észjárás-meghatározónak kell tekintenünk. A „kollíziós modell” mögött — ebben az úgylehet megengedhetetlen értelmezésben — a különböző fokú és jellegű „más”-ságokat toleráló és egészzé egyeztető „kohéziós” társadalmi gyakorlat képe gyanítható, mely soha nem redukálható beszédre, bár mindig csak (valamilyen) nyelven nyilvánulhat meg érvényesen. A kollíziós mentalitás kínos-keserves kihordásával a keresztény latin középkor—reneszánsz „váltás” ahhoz hasonlóan vált az ideológiai (társadalomelméleti) gondolkozás generálójává, mint ahogyan a görög ötödik század a matematika logikai alapjainak megteremtésével máig az exact természettudományos gondolkozás forrása. Az öntudat ott kezdődik, hogy az ember elismeri a másik embert, összes „más”-ságaival. „A társadalmi lét a közvetítettség léte, mely közvetítettség minden emberben közvetlenül megvan. Ez a nyelv, a közvetlenül általános... a közvetlenség közvetlenül nem a közvetlen társadalmiságban van

jelen, hanem az ember empirikus érzéki valóságában. Az érzéki-valóságos ember a lehető legközvetlenebb lény, olyannyira, hogy a közvetlenség (elméletileg) tiszta formájában már állati lény.”

Molnár közvetítettségelmélete Európa társadalomtörténetében a másságok elismerésével a középkor—újkor—jelenkor „vertikális” beosztáshoz természetes módon rendel egy Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa „horizontális” beosztást; egy ilyen „társadalommodellekre”-bontás eszmetörténeti előnyei egyébként már rég tapasztalhatók Benkő Samu történetírói gyakorlatában, itt pedig szépen demonstrálja lehetőségeit Molnár frappáns Hegel-interpretációja.

Ebből a közvetítettségelméleti perspektívából érthető tán leginkább Molnár teória—művészet—filozófia értelmezése a *Naplójegyzetek* Hegel- (és Marcuse-) kritikájában. A teóriát a megismerés egyetemes nyelveként élesen elválasztja a filozófiától, mely „mint abszolút illuzion d'immanence” a művészet határeseté. De „a filozófia mint illúzió nem egyszerű tévedés, hanem egy reális paradoxon kifejeződése, amely abban áll, hogy a szubsztanciátlan emberi teremtmény a rajta abszolút értelemben kívül álló szubsztancialitás elsajátítására törekszik, vagyis meg akarja teremteni azt, ami tőle függetlenül, objektíve megvan”. Hegel (és Marcuse) ontológiája „az önnön illúzió voltát fel nem ismerő filozófia”, mely önmaga „metanyelveként” hajánál fogva akarja felemelni magát, holott megismerése (= értelmezése) „csakis a teória nyelvén lehetséges”. Itt kapcsolódik Molnár gondolkozása közvetlenül Kanthoz, s kritícizmusa (kissé Hintikka „lehetséges világok szementikájá”-ra emlékeztetően) az analitikus filozófia modorában „detranszcendentalizálva” körvonalazza a teória esélyeit.

De pontosan látja — és tán ez a kicsi könyv legnagyobb érdeme — a teória veszélyeit is; a 69. oldalon kifejti, hogyan válhat az önmaga metanyelveként föllépő teória az emberi szubjektivitás elfojtójává, még inkább mint az önmaga metanyelveként tetszelgő filozófia, mert ehhez — a filozófiával ellentétben — nem kell az illúzió gyakorlatához folyamodnia „(ami legalábbis egy ideig mégiscsak ébren tartja az emberi helyzet paradoxoiális mivoltának a tudatát, és így csak látszólag végezheti el oly csodálatos gyorsasággal a paradoxia egyértelműsítését)”. A teória viszont könnyen elszongítja az emberi paradoxon tudatát, „mert nem a világ objektív (magánvaló) meglétét, hanem az ember által létrehozott jelenségvilágot »humanizálja« és teszi meg embertelen szubjektivitásként az ellentmondás jogától megfosztott szubsztanciátlan emberi teremtmény ítélobírájává.” A teória csapdája — fogalmazza meg később kollíziós társadalommodelljében ugyanezt — reális hatalmi helyzet: „a közvetítettségben teljesen feloldódott humanitás szörnyű perspektívája”. Vagy ahogyan régebbi *Kafka-tanulmányában* nevezte: „az immanens jelentésnélküliség”. A *Kastély* perspektívája. A teoretikus igényesség kiátkozhatja a „mitikus fogalmakat (nembeliség, elidegenedés, történelem stb.)”, de csak azon az áron, hogy már az elmélet küszöbén szembenéz tán nem „mitikus”, de épp oly kevésbé racionális szörnyekkel. Amiktől, úgy lehet éppúgy az illúzió sárkányai védik meg vagy ijesztik el, mint a filozófiát. „Válasszuk el tehát a teóriát és filozófiát — írta bírálatában Bretter —, de ne legyenek illúzióink: az összefüggések a praxisban újratermelődnék, s ezt akkor is észre kell venni, ha az elmélet kategóriáit szigorúan, »értékmentes« formában sikerül kidolgozni.” Az elmélet belső, inhaerens gondjainak és korlátainak föltárásával Molnár Gusztáv és Bretter György — ne féljünk a nagy szótól — gödéli fordulat küszöbére érkeztek. Molnár — Bretter Ikarosz-esszéjére visszhangzó — Pascal-tanulmányában (az „igazi” és a „valódi” Pascal szembeállításával) tán pontatlanul, de roppant plasztikusan fogalmazta meg ezt a helyzetet: „Az értelemről csak paradoxon fakadhat, kettős negatív ítélet: az érvényesség nem áll, a fennálló pedig érvénytelen. De ugyanakkor kettős negatív ítélet tárgya: ami kétszeresen semmit, kétszeresen semmitődik: az értelem a lét felől nézve semmi, az ész felől nézve érthetetlen. Kétszeresen semmit és pusztul, mert mindent: *érvényes* létet akar. Egyszeres univerzumot, emberi közösséget, melyben az ember egyszerre éli és érti a sorsát.” Úgy lehet, éppen ezt a paradoxont kívánja föloldani az „elmélet” elvi pontosságával és korlátainak meghatározásával? (*Kriterion*, 1976.)

VEKERDI LÁSZLÓ

MŰTEREMLÁTOGATÁS

Németh

Józsefnél

Németh József 1928-ban Kaposszerdahelyen született, szegényparaszti családban. Szobafestőként dolgozott, míg Hincz Gyula — egyik tehetségkutató útján Kaposvárra vetődve — föl nem fedezte. Így került a Derkovits Kollégiumba és a Képzőművészeti Főiskolára, ahol Papp Gyula, majd — a freskó tanszakra átiratkozva — Szőnyi István volt a tanára. 1957-ben Hódmezővásárhelyen telepedett le, s két év múlva ugyanitt nyílt meg első önálló kiállítása. Kétszer kapta meg a Munkácsy-díjat, mellette a Tornyai-plakettet, a Koszta- és a Vaszary-díjat. Kiállításokon szerepelt Berlinben, Prágában, Varsóban, Párizsban, a Velencei Biennálén, Belgrádban, Bécsben, Londonban, a Szovjetunióban, Indiában stb. 1974-ben jelent meg róla Bánszky Pál kismonográfiája.

— Nem a Művésztelepen, hanem távol tőle, magad tervezte és építette házban élsz. Be se lehet lesni tömör falú kerítésén, mint a kertváros más villáiba. Vásárhelyen azt is tudni vélik rólad, hogy nem vagy társasági ember. Szigetként élsz a világban? Elmondhatni rólad, hogy magányos művész vagy?

— Kár volna a kerítésből mítoszt faragni: akkor épp ilyen építőanyagot lehetett kapni. Egyébként szeretem a nyüzsgést, az embereket. Szívesen járok vásárokbá, tévész-közgyűlésekre, még május elsejei fölvonulásra is. De dolgozni csak magányban tudok. Nekem a munkához csend, elzárkózás kell. Modelljeimet is lopakodva nézem, mert engem is zavar, ha megfigyelnek. Itthon az udvaron is bátran festhetek, nem látnak be.

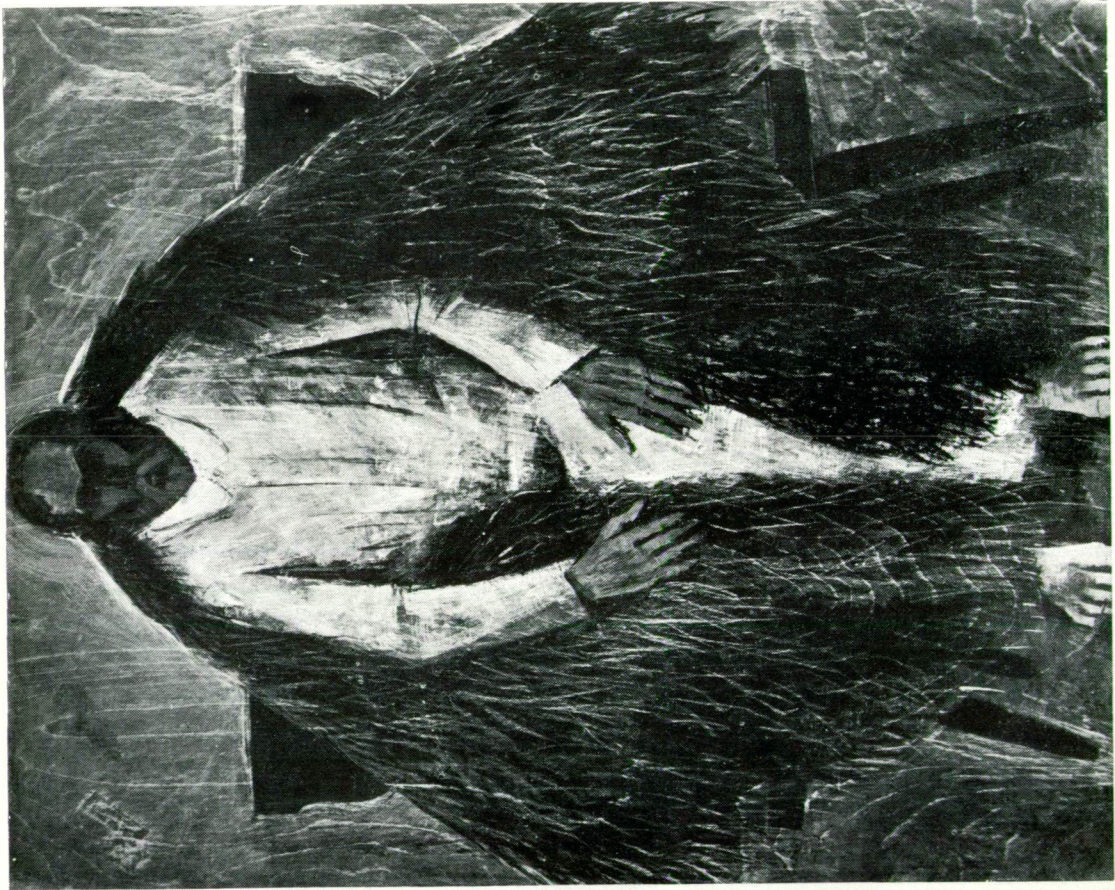
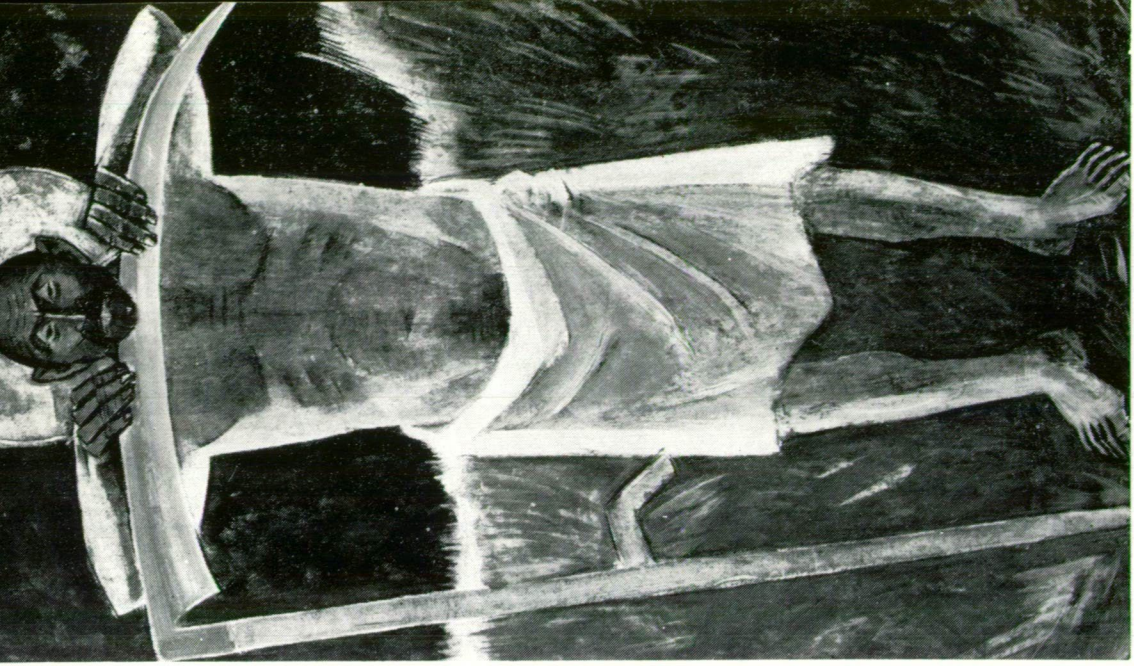
— Hasonló képlet a tiéd, mint amit a Németh László-metaphora jelez: a szigetet

NÉMETH JÓZSEF: PALÁNTÁZÓK

NÉMETH JÓZSEF: ŐSZ

körülfojja a tenger, de nem önti el. Úgy is élhetünk a világban, hogy nem keveredünk el benne.

— Ha van is bennem hajlam a zárkózottságra, nem otthonról hoztam, itt Vásárhelyt szedtem föl. A dunántúli ember nyíltabb, mint az alföldi. Az alkotói magány azonban, ha ki is zárja a kollektivitást, nem fajulhat pózzá, rigolyává. A ma művésze nem engedheti meg magának a külön luxusát, hogy magatartásában más legyen, mint a többi ember. A művész ne ríjon ki környezetéből, az átlagból. A beilleszkedés igénye bennem: családi örökség is.

— Életrajzod kísértetiesen hasonlít az Illyésére.

— Igen, anyai nagyapám juhász számadó volt, apám pedig uradalmi bognár. Én is a puszták népéből származom. Illyés könyve, az *Itt élned kell*, megrendítő élményem volt. Tán azért is, mert örmények közt, Azerbajdzsánban olvastam. Magunkra ismertem benne.

— Eltűnt-e teljesen ez a paraszti világ, hogyan látod?

— Mint foglalkozás, mint civilizációs forma, azt hiszem, igen. De mint alapérzés, erkölcs, ma is eleven, s ma se merném a pusztulását megjósolni. A télesztágban, ha buszon jár is a munkába, a volt cselédben, ha múzeumi teremőr lesz is, megmarad valami a paraszti múltból. Magatartás- és gondolkodásmód. Bennünk is, belőle származó értelmiségiekben. Aki gyökeresen megváltozik, az hazudik.

— Ott van valamiképp festői munkádban is. Csoóri írta rólad, hogy a megőrzés festője vagy.

— Ostobaság volna másfele kapkodnom, mint a gyermekkor álmvilága. Ha nincs is szerződésem ezzel az osztállyal vagy néppel, a közös sors és múlt elkötelezett velem, mint festőnek róla kell szólnom. Nemrég a Diósgyőri Vasműben jártam: csodálatos látvány, egy életműre való anyag. De nekem azt a világot kell festenem, amelyet ismerek, amelyből jöttem. Motívumaim paraszthalakok, világlátásom gyökere ott van a népművészetben.

— Ennek a művészi útnak — ha a képzőművészetben nehezebb is bejárni — olyan nagy példái vannak, mint Bartók és Kodály zenéje, a népi írók munkássága. Még tán a paraszthőseid feje köré festett glória se egyéni leleményed, hanem folklór eredetű?

— Nem tudnám pontosan megmondani, a keleti ikonfestészetből vagy a somogyi vallásos folklórból vettem-e az ötletet, mért ne koronázhatná dicsfény a munka nagyjait is. Van úgy, hogy ösztönösen jutok el egy-egy motívumhoz, s csak később tudatosodik bennem eredete.

— Sorsodból, élményeidből olvasod le művészetedet, vagy pedig életed próbálok művészi elképzeléseidhez igazítani? Melyik szállóige áll hozzád közelebb, az Ady: „Én voltam úr, a vers csak cifra szolgál” — vagy a Babitsé: „Nem az énekes szüli a dalt, a dal szüli énekesét”?

— Inkább a Babitsé. Néha még a véletlen is segít, hogy életem alkalmazkodjék ahhoz, amit a művészetben csinálok.

— Vásárhely, a második szülőföld: választás vagy véletlen dolga volt? Mi az, ami ideköt? Öntagadó megújulás vagy a belső gazdagodás vágya, amilyenek például Illyés tiszántúli őskeresésében (például a Dániel-drámában) lehetünk tanúi?

— Idekerülésemet se kell ellegendásítani. Nem tagadtam meg vele Somogyot, múltamat. A kíváncsiság hozott az Alföldre: szegényebbnek éreztem volna magam e vidék ismerete nélkül. Lehet, hogy választásomba az irodalom is belesegített: Petőfi és Arany, Veres Péter. Vonzott az alföldi festők magatartása is. Igaz, a főiskolán keveset tanítottak róluk, még Tornyairol se sokat. Örök szegyenem marad, amit Nagy Istvánról nem tudtam felelni az államvizsgán. De 1955-ben Szentesen láttam a nagy Koszta-kiállítását, s ma is vallom, tárlat még nem tett rám ekkora hatást. Napokig álldogáltam a képek előtt, s amikor elfáradtam, ülve néztem őket, alig tudtam tőlük elszakadni. Tehát nem kényszerített senki és semmi: önként jöttem Vásárhelyre. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznem, hogy akkoriban a lehetőségeim se voltak túl nagyok. Pesten semmiképp se akartam maradni, s a nyári Szabó Iván-féle művésztelepeken megismert alföldi város jó megoldásnak tűnt.

— Nem bántad meg?

— Semmit se bánok meg, azt se, amit másként tettem volna. Volt idő, amikor itt a létminimum alatt éltem. Szőnyi mondása vigasztalt: ha egy jó művész nyomorog, az nemcsak az ő szége; ha viszont rossz, megérdemli. Idősebb kollégáktól (Kohántól, Almásitól) jó szót, biztatást is kaptam. A legfontosabb azonban, hogy Vásárhely jó hatással volt művészi fejlődésekre. Tartalmasabban itt tudtam megfogalmazni elképzeléseimet. Nem egy tájat festek, de amit csinálok, abban Vásárhely is benne van. Ha megbántam volna, amiért itt telepedtem le, már rég elköltöztem volna innen. Ha ma érezném, ma is megtenném.

— Jó iskolába jártál: a hűség és igazságérzet stúdiumára.

— A „Fényes szellők” nemzedékéhez tartozom. A pályán csodálatos élmény indított el: munkás- és parasztyerekék tömege ingyen, miközben nyaranként aratni járt, művészdiplomát szerezhetett. Voltak keserű epizódok életemben: engem például a faliújságon sötét színeim miatt pesszimizmussal vádoltak, máskor meg tudatos ellenállást véltek fölfedezni gyengébb politikai gazdaságtan osztályzatomban. De nem ez volt a lényeg, hanem a „tisztá forrás”. Akkoriban a főiskolán történetének tán legfényesebb tanári kara tanított. Nemcsak a szakma átadásában jelentkedtek, hanem egy olyan erkölcsi alapállást alakítottak ki, amelyben utólag se lehet kivetni valót találni, ma is példaként sugárzik. Már azt is nagy dolognak tekintettük, hogy egy teremben ülhetünk velük.

— A sok jó tanár közül ki volt rád a legnagyobb hatással?

— Szőnyi. Nem tudnék a pályán megnevezni még egy hozzá hasonló tiszta embert. Tanítványaival nem került bizalmas viszonyba, de ismerte, számontartotta, becsülte őket. Szakmai és morális igényességével egyaránt kitűnt. Mint festő sohasem halandzsázott, minden képére becsületesen előkészült. Egy tanítványát figyelmeztette: igazi művész csak teljes fegyverzetben állíthat ki, mert a tárlat nem önmotogató, hanem felelősség is. Saját festői modorát senkire se próbálta rákényszeríteni: utánozták szigorúbban korrigálta, mint akik a saját fejük után haladtak. Néhány levelét is őrzöm: egyikben Zebegénybe hívott dolgozni. Sajnos, első kiállításom már nem nyithatta meg: hirtelen elragadta a halál.

— Hatások? Alakító művészi példák?

— Úgy érzem, nem lehet néhány hatást egyszerűen rámcímkezni. Mindenkitől igyekeztem valamit tanulni — kezdve a barlangrajzoktól a középkori freskó- és ikonfestészetten át Nagy Istvánig, az alföldiekig. Derkovitsot, Csontváryt is említhetném. De például keleti útjaimat nem követte „indiai” vagy „pravoszláv” korszak. A közvetlen átvétel helyett inkább annak titkát kutattam, hogyan hitelesíthette a művészet a misztikát, miképp teremthette meg élet és kultúra egységét, teljességét.

— Igazad van, az úgynevezett hatások sokszor csak párhuzamok. Gyakorta előfordul, hogy termékenyebbek a szakmán kívülről érkező impulzusok. Megítélésem szerint festészeted például közelebb áll Medgyessy Ferenc plasztikájához, mint amit a rólad szóló kritika emleget: Gauguin piktúrájához. A paraszt királyról festett képednek is közelebbi rokona Veres Péter Pátriárkája, mint bármely középkori ábrázolás.

— Igen, néha a kritika egészen furcsa kapcsolatokat tételez föl. Arany szavai illenek rá: Gondolta a fene!

— Ideje, hogy témát váltsunk. Nem tartod furcsának, hogy freskó szakos létedre csaknem negyedszázados művészi pályafutásod alatt, ha jól tudom, mindössze egyetlen freskót készítettél, a vásárhelyi Petőfi Kultúrházba?

— Azt is rendkívül nehéz munkafeltételek közepette, két szál pallón állva. Ami hibája van, innen ered. Mégis nehezen lebírható nosztalgia él bennem a műfaj iránt. Sajnos, a freskó teljesen kiment a divatból. Nagy felkészültséget igényel: alapos technikai tudást, sok előkészületet, hisz munka közben nem az egészen dolgozol, hanem csak egy kis részletén.

— Akkor olyan, mint a regényírás. Van benne valami — Németh László szavai-
val — kézimunkaszerű: sokáig ébren kell tartani az ihletet, s unalmas is az előre kész tervet apró csillagminták meghorgolásával bevégezni.

— Amellett beruházó, építész ösztönkáját is feltételezi. Manapság azonban a tervezők legfőljebb szoborra gondolnak, freskóra soha. (Ritka kivétel az olyan freskópályázat, mint a mostani csongrádi.) Sok kockázattal is jár: a bukás minden képzőművészeti műfaj közt itt a legjövátéhetetlenebb. Tán az építész is attól fél, hogy a festő elronthatja a falat. Helyhez kötött, alkalmazott műfaj, műteremben nem lehet vele foglalkozni. Így aztán kénytelen vagyok — megrendelés híján — freskóéhséget átlutakon kielégíteni. Úgy festek táblaképet, hogy kis változtatással freskóterv is lehetne belőle. Nagy színtömbökkel, erőteljes vonal- és tömegritmussal.

— A táblakép helyettesítheti számodra a freskót?

— Nem. A freskó még kollektív műfaj volt: középületekbe, templomokba, palotákba tömegek élményeként készült. A táblakép intim jellegű. Egy lakás falára, esetleg egy hivatali helyiségbe akasztják. Sajnos, napjainkban a táblakép a festészet kizárólagos, uralkodó műfajává lett. Praktikus, mert mozgatható, szállítható, kiállítható. Termelése dömpingszerűvé vált. Engem viszont kétségbe ejt, ha arra gondolok: mi a funkciója, kinek csináljuk? Megelégedhet-e a művész azzal, hogy alkotása a közösség helyett az egyén műélvezetét elégíti ki? Leszülhet-e a művészet közönysége a jóléti hierarchia magasabb fokán állók körére?

— Ez már kultúrpolitika.

— Persze. De tény, hogy az állam művészetszervező, megrendelő, pártfogó tevékenysége sok pozitívuma mellett kívánnivalót is hagy maga után. Sokszor egy kisszerű ügyintéző dönti el, a kiállításról melyik festményt vegye meg a hivatal, a gyár, az intézmény. Rá lehet bízni a vásárlást az illetékes előadó egyéni tetszésére? Esetleg baráti kapcsolataira?

— Ne legyünk igazságtalanok, a dolognak két oldala van.

— Igen. A művésznek nemcsak a közönség ízlésével, de a szakmával is meg kell mérkőznie. A képzőművészetben ma Magyarországon túltermelés van. Már a rajztanárok is otthagyják hivatásukat, s beállnak festőnek. Sok az alkotó és sok az átlagmű. A juttatások elaprózódnak, s nincs, aki határt vonjon jó és közepszerű munka közé.

— E zaklatottságot művészeted nem tükrözi. Festményeid mitológiája: a szemlélődés, ember és természet harmóniája, a szépségeszmény állandósága, a munka, a lét fensége. Mintha az elidegenedés ellenszerét keresnéd.

— Az ember, a művész is, a mában él. A jövendő a jövő megalkotójára hagyja. A jelenben engem nem a múltékony ragad meg, hanem ami maradandó. Az idő kateitai, a technika rövid élettartamú csodái helyett az emberi lélek, s a századok az kifejlődött formák: egy-egy kazalé, boglyáé, munkaeszközé. Forradalmi korszakokban — Delacroix festésze a példa — a pátosz, a látványosság az időszerű. Ma konszolidáltabb, szemlélődőbb idöket élünk, s az esztétikában is az idötálló egyszerűséget kutatjuk. Nemcsak kiabálva, harsogva lehet gondolatokat kifejezni. Egy fa, egy zöld rét is szép lehet. Egy Van Gogh-bokrón nagyon el tudok csodálkozni: mennyi benne az emberi öröm, szenvedés.

— Tehát úgynevezett „mitológiád” se valami bonyolult gondolati spekuláció. Olyan általános fogalmakat elevenít meg egyszerű emberi relációkban, mint anyaság, szerelem, méltóság.

— Most például az ifjúság témája foglalkoztat: hogyan lehetne a szerelmet erotikus sallangok nélkül, természetes egyszerűségében megmintázni. Számomra a szép: otthonosság, megnyugvás, bensőség.

— És az avantgarde?

— Abban téved, hogy elmossa a határvonalat valóság és művészet között.

— A festőállványon készülő portrét látok. Új alkotói korszakod kezdete?

— A portré se divatos ma már. Tán Nagy Balogh festett utoljára. Pedig fontos műfaj, szinte belenez az emberek arcába. Legalább Van Gogh-i típusát érdemes volna föltámasztani, amely tragédiákat, sorsokat, korokat beszél el. A fotó nem teszi fölöslegessé, miképp az aktot se. Szönyi után ez is iskolás tanulmányműfajjá jelentéktelenedett. Jogos-e mellözni az emberi testet a művészet tárgyai közt? Különösen, ha nem dekoratív látvány, hanem sorsproblémák kifejezése.

— Portré, akt: festészeted emberközpontúsága mellett bizonyít. Megkérdezem: van-e a művészet értékrendjében emberi egyenlőség?

— Az ember sokféle. Én azt a fajtát szeretem, mely tiszteletet parancsol. Aki- nek a paraszti közösségben előre kellett köszönnünk, s nem volt szabad visszanyel- velnünk. Nem véletlen dolga, hogy egy festő kit választ modellül. Én alakjaiban anyai nagyapámat keresem, akit személyesen ugyan nem ismertem, de tán mindenki pástora, mindenki nagyapja lehetett. Parasztmadonnáimban pedig asszony, feleség emberi nagyságát.

— Legjobb volna beszélgetésünket e szép ars poeticával zárni. De még engedj meg két villámkérdést. A kritika betölti-e hivatását úgy, mint az alkotóművészet?

— A kritika keveset vállal a képzőművészet mai valóságából. Feltűnésvágy jel- lemzi, néha elvetélt alkotói törekvések apológiája. Pedig a jó kritikára a művészet- nek — mint tudatosítóra — nagy szüksége lenne.

— Az ötvenes években kezdte festeni. Vannak-e korszakaid?

— Inkább az egységet hangsúlyoznám pályámon. De nagyjából elkülöníthető az indulás tapogatózó bizonytalansága, aztán a keserves élet fölötti Nagy Istvánra emlékeztető borongás, később a freskó felé tájékozódó dekorativitáshajlam, a ma- gyar ikon megteremtésének és a másoktól különbözni akarásnak a szándéka, leg- végül a témák részletesebb, melegebb színeket termő kidolgozása.

GREZSA FERENC

NÉMETH JÓZSEF: ASZÁLY

Kristályfák áhítása

KÁIN ÉS ÁBEL NÉGY VÁLTOZATBAN

„Az ikek metaforája olyan negatívum, amely magában foglalja a pozitívumot. Az ikek tragikus történet, amely nagyon éles körvonalat hagy. Az ikek történetileg korábban tökéletesen eleven és kiegyensúlyozott közösség volt. Ugyanaz a kulturális áramkör hatott rá, ami az összes afrikai társadalmat átlelkesíti. De bekövetkezett a katasztrófa...”

Peter Brook

Genf prédikátora, amint templomába vagy hivatalába igyekezett, nevét gyakorta hallotta gyerekek által némi hangzós változással csúfolkodva kiáltani: Káin, Káin! Szervét Mihály máglyára juttatása ama testvérgyilkossághoz volt hasonlatos, vélték a genfiiek. S amidőn több száz év múltán nagyerejű vízióban idézi egy erdélyi író a champeli máglya tűzéhez vezető tragédiát, benne is visszhangzik a tett biblikus ereje. Nemcsak azonosságában, különbözőségében is. A dráma írodása közben pedig bizonyossá érlelődik: az Egy lócsiszár virágvasárnapja és a Csillag a máglyán után a Káin és Ábelt is meg kell írni. Mai gondok szorításában felfejteni a mítoszt.

Nem a bátorság okán, ahogyan talán Sütő András darabjára utalóan is halljuk Vas István verséből az Új Írás novemberi számában. Az aggodalomtól sokkal inkább vezetettve; ahogyan Szervét és Kálvin bennünk is naponta együtt van jelen és küzd, azonképpen Káin és Ábel sorsát lírai azonosságban gondolja újra Sütő András. Tehát nem a baudelaire-i kizárólagossággal, mondván: „Kain faja törj az egekbe / és dönts le Isten trónusát!”; sokkal inkább Ady-indíttatás ez: „S Kain megölte újra Ábelt: / Megöltem magamat.” Vagyis Sütő szavával szólva: „Egymásnak létrafokai lehettünk volna” — mondja Káin végső fájdalmában testvére holtteste fölött.

Különbözőséget említettünk a Kálvin—Káin történelmi párhuzamban. Ebben a látszólagos tettazonosságban Sütő a magatartás változatát fejti fel. Gondolkodói folyományaként az előző két drámának. Kolhaas és Nagelschmidt története a cselekvésben megnyilatkozó kérlelhetetlen harc szükségességéről beszél, tehát a következetességről; a Csillag a máglyán a gondolat mindétig való szárnyaltatásának jogáért perel tragikus tanulsággal. A Káin és Ábel a kettőt összegzi mítoszi időkbé húzódba. „Istenség a joggal nem fér meg közös égbolt alatt?” — kérdezi Káin, s harcát ebben a kettősségben vívja.

A Münzerhez vezető út nagelschmidti harciassága és Szervét Mihálynak a gondolat kiteljesítésére irányuló igénye működik ebben a Káinban. S ebben az összefüggésben értelmezhető újra a mítosz, s a maga történetiségében magyarázható a gyilkosság. Kálvin és Káin mégsem azonos tehát, mondja Sütő értelmezése, mert a káini út a megnyílás jegyében történt, a kálvini út pedig a lefokozás tragikus bevégezése.

De hát mi a káini magatartás és küzdelem mozgatója? Érdemes a Biblia textusát idézni:

„3. Lőn pedig idő múltával, hogy Kain ajándékot vive az Ūrnak a föld gyümölcséből.

4. És Ábel is vive az ő juhainak első fajzásából és azoknak kövérségéből. És tekintte az Ūr Ábelre és az ő ajándékára.

5. Kainra pedig és az ő ajándékára nem tekintte, miért is Kain haragra gerjede és fejét lecsüggeszté.” (Mózes első könyve.) A kivételezés és a kivételezetség állapota ez. Mivége, hogy Ábel kedves és Káin nem? Nem a teológia, hanem az emberiség kérdése ez.

Egymásmellettiség helyett megkülönböztetés.

Méltóság helyett megaláztatás.

Szolgálat helyett szolgáltság.

Emlékeztetés helyett tudatsorvasztás.

Íme, ezek azok az indíttatások, amelyek Káin indulatát vezérlik. Káinnak nincs elgondolása, csak lázad, olvassuk az egyik elemzésben. Valójában pedig minden indulat és gondolat metaforája a tagadásban is az emberként megélhető világot áhítja. A gyilkosság is ebben az összefüggésben értelmezhető, Ábel, amikor a néki legkedvesebbet áldozná fel, Káin akkor sújtja rá a követ. Az önfeladt szolgálatoságot semmisítvén meg.

A morál és a cselekvés autonómiájáért való küzdelemről és immároni tragikus lehetetlenségéről beszél Sütő, mítoszi időkert fejte fel. S nemcsak a legmélyebbre tekint, az emberiség álmát álmodva újra, hanem egy végletes és végzetes jövőképet is sugall ez a látomás. A kezdetek és a vég együtt nyilatkoznak meg ebben a biblikus történetben. Az emberiség kezdete, s a rettegett vég, amikor már családnyi az emberiség, s még mindig nem ismerzik fel a cselekvés és a magatartás megtartó módozata.

Meggondolkoztató tanulmány volna összevetni Arthur Millernek *A világ teremtése és egyéb ügyek* c. darabját a Sütő Andráséval. Azonos időről gondolkodnak mindketten. A különbözőség mégsem az írói természettel magyarázható. Sokkal inkább a világ természetével; kisebrendűséggel küszködőknek alapos feladványul: ezennel hol is üzemel a világirodalom? Újabb adalékkal az annyit emlegetett illyési gondolathoz: nem a földrajziség, hanem a kifejtett gondolatosság teszi a mértéket. Miller testvérpárjának vitája gyakorlatiasabb: Káin akar áldozni, Ábel követné; az elsőség, az ambiciózusság kérdésén vitatkoznak, aztán Káin természetét legeglik Ábel állatai — ez is a vizsály forrása. Millernél Freud is igazoltatik; midőn Káin anyjával szeretkezik, s miért a testvérgyilkosság? Mert így rendelte az Isten, akkor hát legyen! „Én jól viseltem magam és mégis megaláztatom” — mondja Miller Káina. Én nem viselem jól magam, hogy meg ne aláztassam, mondhatná Sütő Káina. Mert az ő hőse a mértéket és a méltóságot magában hordozza.

Írónak és színháznak egyaránt nagy föladat ezt a biblikus világot megidézni. A kálvini idők Károli Gáspár biblikus nyelvén való megszólaltatása összehangzik Sütő stílusával, ám mi legyen a mérték, amikor a történelem előtti fejeződik ki? Sütő költői érzékenysége, megtartván nyelvi természetét, a Rákos Sándor fordította Agyagtáblák üzenetéből és a héber mítoszokból is merítkezett. Az őskultúra anyagával tehát hitelesen stilizál, s ebben a közegben nemcsak ez az édenen kívüli világ elfogadható, hanem a beépített anakronisztikus részletek is.

A színházi megvalósítás is a hiteles stilizációt igényli. Mert erről az időről képzetünk legfőnnebb Az ember tragédiájának paradicsomon kívüli képéből van, ennek is inkább rossz, naturalis és patetikus megjelenítésében. Négy megvalósítást, négy elöadást láttunk, s reméljük, még az ötödiket, a sepsiszentgyörgyit is megtekinthetjük. Néhány elgondolást tehát már összefoglalhatunk, amely Sütő András dráma-költeményét volt hivatva megjeleníteni.

Rendezőnek, tervezőnek, színésznek jóval nagyobb feladat tehát a Káin és Ábelt színpadra álmodni, mint akár a Csillag a máglyánt, akár az Egy lócsiszar virágvasárnapját. A Káin és Ábelnek a maga konkrétágában nincs úgy történelmi története, mint az említett történelmi drámáknak, de még a ruhák, rangok, személyiségek léte se jelent bizonyosságot. Gondolati sűrítmény ez, ahol az időnek leg-

végző határán a legvégző kérdések vetődnek fel. S miközben az előadó dolgát nehezíti Sütő, a néző jelenlétét is erősebben igényli: most nincsenek oly rusztikus színyszerű jelenetek, mint a Lócsiszarban, midőn Herse összeverve érkezik, vagy az ítélethirdetés kutyakomédiája, netán a Csillag a máglyán házkutatási akciója. Itt már csak a gondolat és a benső küzdelem bonyolódik — követni tehát csak a gondolkodás hajlandóságával lehet.

A megvalósítás segítségével, vagy annak ellenében. Mert ha a megjelenítésben nincs elgondolás, unalmas és érdektelen a Káin és Ábel; nincs más rétege ugyanis, ami színpadon éltetné. A budapesti Nemzeti Színház előadása a témához hív képpel szólva egy igazgató-főrendező áldozatbemutatása akart lenni. Marton Endre Nemzeti Színházának utolsó bemutatója visszautalt mindazon mulasztásokra, amiket Tamási, Páskándi, Illyés és épp Sütő drámaival kapcsolatban nem teljesített, s szomorú összegzésként a Káin és Ábel a színház válságának végző, zaklatott óráiban jutott színpadra. S hogy erről részletesebben szólunk, abban az előadás közügi vonatkozása, a magyar drámaírás iránti tisztelet vezet, nem a mögöttes hírek mindenképpen tudatása. A színpadra állítás utolsó óráiban lett bizonyossá a színházvezetés változása: nem az író, s nem az előadás volt többé az ügy, s ebben az általános nemtörődőmségben történhetett meg, hogy Cserhalmi György berekedt, a főpróbák elmaradtak, majd a prömier után Cserhalmi ismét nem dolgozhatott, több mint kéthetes szünet múltán talán már kedve se lévén a szerephez, Sinkó László folytatta Ábel szerepét. A Nemzeti Színház előadása mintha egy ötvenes évekbeli Tragédia-előadás képét tágitotta volna egész estévé: Borsos Miklós térképze komolyan vette az írói instrukciót, s naturális barlanglakások terepét rendezte be, s anyagyszerűségében sem felelt meg ez a díszletezés. Tompa puhaság és nem a súlyosság tűnik elő, amint a szereplők a szivacsköveket emelgetik. A ruhák anyaga se volt megfelelő: a gyermekumilepedőre emlékeztető kosztüömökön átütött az izzadság. S ebben a naturális játéktérben a Nemzeti Színház kiválóságai nem gondolkodtak, hanem szavaltak: ámultak és csodálták Sütő András szövegét; s nem tartottak a gondolattal. Nem az ő hibájukból, a rendezésnek nem volt ehhez elgondolása. Látomás helyett tisztes szövegmondás nyilatkozott meg a színpadon, noha Cserhalminak ideje volna már tehetségéhez méltó beszédiskolát is járni. Tündöklő fényesség, de magamagának ragyogó szépség volt Moór Mariann Arabellája, Ronyecz Mária pedig alkalmatlan Éva szerepére. A nyári gyulai Kőmives Kelemené-előadás főszerepét is beleértve feltűnő, milyen nőietlen, erőltetett, térdcsapkodó stílusban imitálja a női természetet. Más előadások tanulsága alapján feltűnő igazán, hogy Avar István Ádámja is mennyivel tragikusabb lehetett volna, pityókosságára túlföntül nagy súly helyzetetett. Szilágyi Tibor Káinja se lehetett több, mint maga az előadás. Számos rendezői hiba közül megemlíthetjük a verekedések gyöngé, imitált koreografálását; s ennek henyesége különösen azért hiba, mert ezeknek alapvető dramaturgiai és gondolati szerepe van. Ha tehát nevetséges, mímelte és módolt a birkózás, az anya szétválasztó monológja, s a két testvér egymás ellen izzó indulata nem teremti meg a színpadi hitelt. Esik tehát a játék, nincs feszültség a színpadon, önmagába hull a történet és az előadás.

A Káin és Ábel egy másik változatát Veszprémben láttuk. A nemes igyekezeten túl kevés jót mondhatunk el az előadásról, különösen, hogy oly kiváló előadások közelségében tudhatjuk. Pétervári Istvánnak, Marton Endréhez hasonlóan, nem volt elgondolása a darabról. Sütő András márkája, s nem gondolata vezette a darabválasztásban. Alapvető hiba az is, hogy Káin alakítója, Vitai András, és Ábel megformálója, Sárvári Győző még a dráma szövegét sem győzte. A monológok építkezése, beszédhelyesség, a minduntalan összekulcsolt vagy hadakozó kéz zavarai nem engedték, hogy egy-egy szerep vagy emberi gondolati kapcsolata kiépüljön. A világitás indokolatlan váltogatása, a faluvégi cigányputrihoz hasonlatos stilizált barlangdíszlet apró, más vonatkozású fontos tények abban, hogy az előadás kisszerűvé, érdektelenné kerekedett. Unalmassá is tehát, tegyük hozzá.

A stílus nagy feladványát említettük a Káinnal kapcsolatban, s Kolozsvárott Harag György, Kecskeméten pedig Beke Sándor más-más irányban, de érzékenyen

és következetesen kibontotta a dráma üzenetét. Harag György a drámai oratórium irányába vezette Sütő András darabját. A szereplők mozgása nagyon lefokozott, egy-egy jelenetben szinte rögzített még a szereplők helyhez tartozásában is. S az oratorikusság ugyanakkor nem fennkölttségben tetőzik, hanem erős ritmusban valósul meg. Harag alaposan húzott Sütő szövegéből, ami jobbára csak erős filológiai összevetésben mutatható ki, mert nem a részletezések, hanem a gondolat árama diktálta a szövegrövidítéseket. Harag György a mítoszi történetet kongeniális térben játszatta; a Feleki-tetőről, vagy talán a Szamos partjáról hozott kövek között zajlik a tragédia: egy-egy kő zuhanása a maga súlyos természetességét sugallja, ősi-kezdeti világ, vagy netán egy világpusztítás után a semmiből eszmélkedő ember botladozása ez. A színész itt cipeli a követ, küszködik vele, a rusztikus látvány valóságos küzdelmet teremt, nemcsak a természettel, hanem azzal a sorssal is, ami épp a kőhajításban tetőzik. A jelenetek egymásutániségében Harag víziók sorozatát teremt meg, ahogyan Káin és Arabella egymásra talál a hullámozó víz partján a vihar közepette; ugyanaz a poézis, ami a Lócsiszárban Kolhaas és Lisleth szerelme. Nékünk, kik az erkélyről néztük, teljes hitelességű volt a nylon lepedő és a szélgép működése, a tenger hullámozásának imitációjában; a földszintiek illúziója el-elmaradt, hallottunk efféle panaszokat, de hát ez már nem rendezői, hanem színpadtechnikai, felszereltségi kérdés. Harag látomásában Héjja Sándor Ábele lírai, de sodró, erőteljes egyéniség, Káinnal is erősebb; kettejük viadala így lesz bonyolultabb, s épp az az idézett lírai kettősség nyilatkozik meg drámai erővel: Csiky Andrást, Káint, szinte magával ragadja, s röpteti Héjja — a disputák ritmusát, ívét szinte ő teremti. Evvel is tragikusabb Ábel halála, valóban egy fok lehetett volna a felfelé vezető grádics. Megdőbentő, magába hullott, tragikus Ádámot formált meg Vadász Zoltán; a színpad jobb oldalában egy fénycsóvában ülve szinte mozdulatlanul mondja el fájdalmas panaszát; beletörődött, rezignált lélek, önmagába hullott ember sóhaja ez. A finom lírai, bensőséges hangokat megszólaltatva volt igazán jó Dorián Ilona Éváként. Harag a csucsujgatásra is kész ósanyát is megrajzolta vele, ahol hangosabb és erőteljesebb akart lenni Dorián Ilona, azt egy szavaló-stílusú játéktílus avult modorában tette. Sebők Klára nemcsak szépségében sugárzott, a két testvér küzdelmében, neki is érve és ereje volt, hogy a káini küzdelem tétét felismerje.

Beke Sándor koncepciózus elgondolása a kecskeméti előadásban a sütői logika minden pontját pontosan megmutatta, s egy üres térben, majd ágakkal fokozatosan berekesztve a színpadot, a világítás, zene szuggesztív ritmusát is megtalálva építette fel az előadást; ahogyan a Csend és kegyelem állapotából, az aranycséze szent-ségén való vitától az Isten választásán, az Ábel megszurásától való emlékezésen át eljut Káin mondatáig: „lázongó legyek inkább”. Cselekményes ez a stílus, s ez elvonatkoztatott mítosziság ellenére Beke Sándor apró emberi vonásokkal gazdagítja: Éva, Szakács Eszter, összetartója akar lenni a családnak, Arabella, Mátrai Márta, nem annyira éteri, inkább földi szépszerető gesztusait mutatja meg, Kézdy György Ádámja inkább gúnyos, fanyar és keserű, még némi vádaskodásba fojtott hadakozásra van kedve az Istennel, Blaskó Péter szelíd, szeretetet sugárzó Ábel, hisszük, hogy a lehajtottfejűség a természete. Azért is öröm ez a kecskeméti előadás, mert művészi és morálisan nagyon becsapott társulat kezdte itt az évadot, de Bekének volt ereje mindjárt az indulásban programot és önbecset teremteni, ami a jövőre nézve is a bizakodás tényét jelentheti.

Bevezetőben katasztrófáról szóló szavakat idéztünk. Eme trilógiává kerekedett drámasor, épp abban a hivatásban született, hogy a katasztrófa elkerülhető legyen. Az író, Sütő András szerény három órát kér a közönség életéből arra, hogy beszéljen a Gondról. A széthullás, az elgyöngülés tényeiről. Nemcsak a statisztikai, sokkal inkább a lelki erőzírőről. Az említett kiegyensúlyozottság óhajta kéréslenül is írhatja a drámát Sütő Andrással. Mint legtöbb Káin és Ábelét. Hogy ha üres is az égbolt fölöttünk, szívünkben azokat az édeni kristályfákat meg nem semmisíthetjük. Nélkülük élni sem érdemes.

ABLONCZY LÁSZLÓ